

Хубийланы **М**абомет

Батмаз

Джұлдузну

Джарыгы

Хубийланы
Магамет

Батмаз джулдузну джарыгъы

Чам хапарла,
ийтыла,
илму-
излей ишле

СТАВРОПОЛЬ
КИТАБ
БАСМАНЫ
КЪАРАЧАЙ-ЧЕРКЕС
БЕЛЮМЮ
ЧЕРКЕССК 1989

84 (2 кар) 7—15
X 98

Сурагчы А. КАПНИНОВ

*Китабны басмагъа хазырлагъан —
БАЙРАМУКЪЛАНЫ ФАТИМА*

4702280000—66
X М 159 (03)—89 без объявл

ISBN 5—7644—0007—4

© Ставрополь китаб басманы
Къарачай-Черкес бѐлюмю, 1989

Ал сёз орнуна

Къарачайлы къаллай адам болса сюесе, деб меннге сорсала, Хубийланы Магометча дерик эдим. Адеби, намысы, акъылы, билими, фахмусу, халкъгъа сүймеклиги аны юсюнде окъ бла кебча бири бирин къабыб эдиле.

Аны джюрегинде адамгъа сүймеклиги бла бирге огъур джашай эди.

Аны дуниядан кетгени халкъны этинден юзюб алгъанча бир зат болду.

БАЙРАМУКЪЛАНЫ ХАЛИМАТ, джазыучу.

Джазыучу эки кере джашайды, дейдиле. Бири — кеси джашзгъан ёмюр, экинчиси — джазгъанлары. Хубийланы Магометни творчествосуну ёмюрю узакъ боллугъуна ишек джокъду.

Тау къара сууну кёзлеуюча, джазыучуну творчествосуну энтда кёб тёлюлеге кесини кюмюш шоркъасындан ичирир, тин байлыгъын тил байлыгъын ёсдюрюге себеб болур. Аны къонгурау тау-ушлу ауазы, джырлары адамлыкъны иги шартларына бизни чакъыргъанлай туурла.

СЮЙЮНЧЛАНЫ АЗАМАТ, джазыучу.

Хубий улу Магомет бла танышдыргъан джазыуума разыма. Аллай адам бла шагърейлик насыбды. «Иги ёлсе, игилиги къалыр», — деген нарт сёзю тюз болгъанына Магометни джашауу шагъатды: «Аланы», назмулары, илму ишлери, джырлары... Баш болуб а төгерегиндеги адамланы джюреклеринде адамлыкъ бла халаллыкъны асыл ызларын къойгъаны.

Илму-излем институтха саугъасы уа!.. Джюз халкъ джырны джырлаб, магнитофон лентагъа джазыб, институтха саугъа этген эди ол. Джырла бла бирге ийген письмосунда былай джаза эди: «Бютеу билген джырларымы санасам, ала эки джюз боллукъдула... Мен къарачай халкъ джырланы иги джырлаялмагъанымы билеме,, алай а мен аланы джырлагъан заманымда кесими ауазыма багъа бермейме, джырланы сёзлери бла макъамлагъа багъа береме, халкъ не затланы багъалата, не затлагъа къыйнала келгенине сакъыш этеме».

ОРТАБАЙЛАНЫ РИММА, алим.

Магомет алим, джазыучу, джырчы эди. Тамам иги ишлер заманында арабыздан кетди. Алай а окъуб кандидат диссертациясын да джакълаб, ишлеб, юйдеги да ёсдюре джазгъан затлары, къуру ол 1200 халкъ джырны джыйгъанын айтыб къойсакъ да, Хубий улуу аты айтылгъанлай турлукъду.

Бизни издательствода чыкыгъан китабларыны редактору мен эдим. Тынч, басымлы адам эди, накъырдагы-чамы бла да адамны кёлюн кёлтюре, этер ишин да джарсытмагъанлай, аллына тюбегеннге чыгъармачылыкъ хазнасыны кючюнден юлюш эте биле эди.

КЪАГЪЫЙЛАНЫ НАЗИФА, джазыучу.

Меннге 64 джыл болады. Джаш заманымда къазауатда айланганма, Азияда къыйынлыкъланы да сынагъанма, кёб тюрлю адамгъа да тюбегенме. Джашауумда меннге тюбеген эм иги адамланы бири Хубийланы Магомет болгъанына ишексизме. Ол кесини халал джюрегин, хар не билимин, игилигин халкъыбызгъа, адамлагъа берирге кюреше эди.

Аны къарачай фольклорну юсюнден этген илму иши ёмюрлеге дери унутулукъ тюлдю, къалгъан джазгъанлагъа тамал болгъанлай турлукъду. Аны тышында да ол бурунну халкъ джырчылача кеси назмула да эте эди, музыка да джарашдыра эди, джырлагъан да эте эди.

Джыйылгъан джерде, тойда-оюнда кеси этген джырланы, алгъышланы айтса, уллу-гитче да бек сюйюб тынгылай эдиле. Ол тойну, башха къууанчны да джарыгъы эди.

Адамны кёлюне джетерге бек сюе эди, джууукъ-тенг кёллю эди.

ЛАЙПАНЛАНЫ КЪАЗИЙ, алим, профессор.

Мен Магометни таныгъан 25 джылны ичинде аны халисинде адам сёз табарча затха тюбегенме. Алай болса да къайсы шартын айырыб айтаса дегеннге, адамны кёллендире билгенин дерикме. Бир джазгъан затым газетде чыгыб, радио бла берилиб, ол телефон бла сёлешмей, не тюбесе аны юсюнден айтмай къоймагъанды. Хар къуру да аллай кёзюуде бир-бир джерлери асыры таб келишмегенин да билдире, сен мындан да иги джазарыкъса деб, къанат битдиргенча этиучен эди. Меннге айырыб тюл, алтмышынчы джыллада литературагъа къошулгъан джаш джазыучуланы барына да алай этиучен эди. Аны таймаздан эс бёлгенини, къайгъыргъаныны, кёл этгенини мени тёлюмю творчество ишинде уллу магъанасы болгъанды.

Магометни джашаугъа къарауу, ариу халиси, адамлыгъы, чыгъармалары, тин байлыгъыбызгъа сюймеклиги бизге ёмюрлюкге юлгю болгъанлай къаллыкъды.

АППАЛАНЫ БИЛЯЛ, джазыучу.

Магометни джарыкъ тюрсюню, арый — тала билмеген «Аланы» эсибизде джашарыкъдыла. «Алан» — къарачай кишини, къарачай халкъны, Магометни кесини сыфатыды.

ДОЛИНСКИЙ ДАНИИЛ, поэт.

Юсюн ай джарытыб тургъанча, джюрегине кюн тийиб тургъанча, джашай эди Магомет.

КАКУШЛАНЫ ХУСЕЙ, журналист.

Бизни бу къаты ёмюрде, халал джюреги бла адамланы насыблы этерге, сейирликча, таурухча, аллахча келген эди Магомет бу дунягъа. Ол дерслеринде айтыучу акъыллы оюмланы биз, аны сохталары, кесибизге джашау дерс этгенбиз.

КОНОПЕЛЬКИНА ЛЮБОВЬ, устаз.

Огъай, Хубий улу кёзден кетсе да, кёлден кетмез. Къалай унутурбуз биз аны акъыл сёзлерин, ачыкълыгъын, джумушакълыгъын, дерслерин. Къалай кетер эсибизден аны нюр тёкген кёзлери, булбул ауазы?! Огъай! Огъай!

КЪОБАНЛАНЫ МАРИНА, студентка.

Къарачай халкъны халисинде бар иги шартланы барын Магомет Ахьяевични юсюнде кёрюрге боллукъ эди. «Ариулукъ адамлыкъ тюлдю, адамлыкъ ариулукъду» деучен эди ол. Аны дерслеринде, ауузуна къараб тынгыларгъа кёзюбюз къарагъандан, лекцияларын тыйыншылысыча джазаламай эдик. Къаллай дерсле бере эди ол!

Кюнюн джыр бла башлаб, джыр бла бошагъан, джашаууну хар минутун ишге берген Алан, халкъына уллу суймеклигин ёлюмсюз чыгъармалары бла бегитгенди.

НАУРУЗЛАНЫ ЗУХРА, устаз.

Адамлыкъ фахму эсе, Магомет айланган, Магомет джюрюген джерде андан фахмулу адам болмаз эди. Адамны насыбы анга башхаланы разылыкълары бла, суймекликлери бла ёлчелене эсе, Хубий улу бек насыблы адам эди.

Халкъ кесини суйген Аланына кёб ашхы сёз айтханды: «Ичибизде быллай адам болгъан, биз да джарлы халкъ тюлбюз», «Бютеу Къарачай бир джанына, сен да бир джанына», «Сен халкъны балхамыса», «Къарачайгъа къууанча джаша», «Сени кече-кюн да кёре джашагъан адам насыблыды», «Джанында сенден кёб байлыгъы болгъан карачайлы табылырмы?..»

Бу сёзлени бетине къараб айтханлагъа, письмода джазыб ийгенлеге, артыкъ разы болурунг келеди. Нек десегиз, асламыбызны ёлгенлени алларында аллай терслигибиз барды: алагъа джюрегибизде бар асыл сёзлени кеслери саулукъда айтыб къууандырыргъа кечигиб къалабыз.

Магомет а бек чомарт эди. Хар бир адамда иги шартны излей эди, таба биле эди. Аны да ачыкъ, халкъны арасында айтыб сыйын чыгъара биле эди. Студентге, алимге ишчиге, ныгъышда олтургъан къартха да бирча кёзден, тенгсиниб къарай эди. Халаллыгъы бла, джумушакълыгъы бла адамланы кеси болумларындан эсе оюмлу этерге болуша эди, учундуруб, ашхылыкъгъа, игиликке кёллендире эди.

Бу сёзлерибизге шагъатха Хубий улуну студентлени бирине, Джуккаланы Бутдулайгъа, джазгъан письмосуну бир кесегин келтирейик:

«..Адамлыгыгыз ёссе, аны эки кьат хайыры боллукьду: ол заманда, биринчиси, биз уллу-гитче иште да тюз ишлерикбиз, ол заманда тюзлюкню иги болгьанын кёбле ангыларыкьдыла, тюзлюкню тутаргьа изгегенлени санлары ёсген этерикди; экинчиси, адам кеси иги болса, башхала анга кьарэб, аны кесинден юлгю алыргьа излерикдиле. Бир адам бир джерде сокьмакь этсе, ол сокьмакь аны кьуру кесине этилиб кьалмайды, алайтын кёб адам джюрюю дю. Бир адам сууну юсю бла кеси ётерге деб, агьач салса, аны бла дагыда, кёб адам ётеди...

Хар заманда да эки зат бизни эсибизден кетмей туургьа керекдиле: игиликге тырмашуу — бири, бири уа — осал затланы кёре тургьанлай, кесинги алагьа ушатмай, джюрегинг излеген бла джа шуу джолунгу бир джорукьда сакьлаялыу».

Адамлыкьгьа, ашхылыкьгьа кьуллукь этерге талпымакьлыгы туудургьан эди джазыучуну кьысха хапарларын баш героюн — Аланны. «Аланны хапарлары», Алан кеси да литературабызгьа джангы жанр, джангы герой болуб киргенди. Аланы юслеринден Хубий улуну кесини алай айтханы барды: «Мен адамланы кюлдюрюрге деб джазмайма — кюлкюлюк затлагьа джюрегим ауруб джазма».

Магометни лирика назмулары кьарачай поэзиягьа джангы тизгин болуб кьошулгьандыла. Илму статьялары уа, артыкь да бек ёсюб келген джаш тёлюге, халкьыбызны терен ангыларгьа болушурукьдула, аны аууз творчествосундэн хапарлы этерикдиле.

Джыр Хубий улуну джашауунда энчи орун ала эди. Ол 1200 халкь джырны тизгинлерин бир-бирине тагьа, халкьдан джыйыб, халкьгьа аманат этгенди. Джырла аны джюрек тылпыуу эдиле. Джырлагьанына тынгылаб: «Сени ауазынг алтынды», деген эди анга-Отарланы Исмаил. Кулийланы Кьайсын «Орусбийланы джырларын» тилеб, бир-бири ызындан 17 кере джырлатхан эди анга.

Джыр аны джагьы эди, кьыйналгьан кюнюнде джыр бла баса тди джюрегин, Башхалагьа уа ненча зауукь келтирген эди джырлары бла!

Арт джылларында хар кюнюн Байчеккуланы Абдин бла Зумакьулланы Танзиляны «Кюн ашхы болсун, адамла» деген джырларындан башлаучан эди — юдегисин ол джырны джырлаб уятыучан эди.

Хубийланы Ахьяны джашы Магометге табигьат кьызгьанмай берген эди фахмуну, ол да аны халал юлеше эди адамлагьа.

БАЙРАМУКЪЛАНЫ ФАТИМА, журналист.

Атаны хапарлары

Поэт бла редактор

— Хасан, назмуларынг кёзюнге бир аламанат кёрюне болурла, не кесек да кысхартыргъа излемейсе, — дегенди Алан.

— Ай, иги билмегенлей сёлешесе, мен назмуларыма башхаланы кёзлери бла къарайма, — дегенди Хасан.

— Да алай эсе, сора осалларын нек атмайса да?

— Атханма тюз джартысын.

— Энди андан ары тийме да къой сора.

— Нек?

— Да ол бир джартысын редактор кеси атарыкъды.

Хар адамны бир джулдузу

Джерде ненча адам тууа эсе, кёкде да анча джулдуз тууады, нек десенг, хар адамны кесини бир джулдузу болургъа керекди, — деб Модуй хапар айтханды.

— Тейри, кёкде джулдузладан а джерде адамла кёбдюле, — дегендиле анга.

— Сиз аланы къачан санаб кёргенсиз? — деб, ол кесин дженгдирмегенди.

— Санасанг, санамасанг да, джулдузла адамладан аздыла, аны алай нек болгъаны да белгилиди, — дегенди Алан.

— Нек аздыла сора?

— Бир къауум джулдузла, джерде адамларын таныгъанларында, батыб кетгендиле.

Гоначны къууанчы

Гонач орам аягъында, къулакъ оту дженгиб, келалмай тургъанлай, Алан тюртюлгенди:

— Не болгъанды, нек сойланаса былайда?

— Къууанчым уллуду, эшитмегенмисе сора?

- Огъай, не кьууанчынг барды?
- Да бюгюн меннге улан туугъанды, улан! — дегенди Гонач.
- Ай, Гонач, бусагъатда кьууаниганлыкьгъа, артда бир сокьуранмагъай эдинг.
- Нек сора?
- Да сен туугъан заманда атаңг хариб да алай айтыб кьууана эди.

Ушамагъанла

— Хар адам игиликге тырмашыргъа керекди, игилеге ушар иннетде кюреширге керекди, алай этмей, эки аякъны кенг джайыб, аллах, сен кёб бер, деб тургъан а орам хаулесине ушайды, — деб Алан джашлагъа юретиб хапар айтханды.

— Да кюрешген да этмей, ол игилеге да ушамай, былай тынч тургъаннга не боллукъду? — деб Оразбай мыйыкъларын бургъанды.

— Игиле сеннге ушамасында ансы, сен игилеге ушамагъанлыкьгъа, джукъ да боллукъ тюлдю, — дегенди Алан да.

Димурну онглулугъу

— Джангыз бир кюнню кесинги джарашдырыб ишлемейсе, мындан башха болумунг джокъ эсе, сора баш мадарынгы кёр, — деб бригадир Димургъа ачуланнганды.

— Сен суймегенликден айтаса алай, Димур кёбледен онглу джашды, — дегенди Алан.

— Да къалай онглу болады, джангыз бир айны планы толтуруб ишлемегенди сора, саулай бригаданы бетин джояды.

— Огъай, сен Димурну иги билсенг, алай сслеширик тюл эдинг, ол керти да онглу джашды.

— Биз билмеген неси барды, не бла онгледу сора?

— Да онглу къалай болмаз: ал кюннюнде не кёб ичсе да, экинчи кюн похмель излемейди.

Кеси бла документлери

— Мидирий бир уллугъа кетиб айланады, кесин къачан эсгерлик эсе да, былай бир иги адам болса, къалай этерик эди эке, — деб Малай хапар айтханды.

— Ол бошунагъа этмейди алай, аны базгъан заты барды, — дегенди Алан.

— Да не игилигине базады сора?

— Кесини игилиги барды деб билмейме, алай а аны кесинден эсе иги документлери барды.

Ичгенлери аязыгъынчы

Хар ким ишге тебреген заманда милиционер Тангкиши бла Джанкишини биргесине алыб тебрегенди.

— Къайры элтесе быланы экисин бирге? — деб Алан милиционерни аллына чыкъгъанды.

— Быланы экисине да тазир тыйыншлыды, эсиргенлери аязыгъынчы, юйлерине да иерик тюлме, — дегенди милиционер.

— Энди аязыгъынчы керти иерик тюлмюсе?

— Иерик тюлме.

— Да сора ёмюрлюкге тутама де да къой.

— Нек сора?

— Да мен аланы ёмюрде аязыб кёрмгенме.

Пенсиягъа стажы джетмеген

— Сенден джашла пенсиягъа чыкъгъандыла, Муний, сора сен нек чыкъмайса пенсиягъа? — деб соргъанды Алан.

— Табу, эте да чыгъарыкъ эдим, алай а не келсин, джылым джетгенликге, ишлеген стажым джетмейди. — дегенди Муний.

— Ай, Муний, ишлеген стажынга къарамай, ичген стажынга къарасала, пенсиягъа эртде чыгъарыкъ эдинг. — дегенди Алан да.

Спекулянтланы дараджалары

— Джюзек спекулянт болгъанды да бошагъанды, бир кечени юйюнде джатмай айланыб турады, тебедегин-тёппедегин да ол табмагъан, ол сатмагъан зат джокъду, — деб бир кюн базарда хапар айтхандыла.

— Асыры оздуруб сёлеше болурмусуз, ол, сиз айтханча, алай уллу спекулянт болмаз, — дегенди Алан.

— Огъай, сёлешмейбиз, ол къайдан эсе да келтириб,

бусагъатда кѣлекле сата турады да, бар да сор, керек эсе, тюз кѣзлеринг бетли кѣлек табарыкъды, — дегенди ле ала.

— Джюзекден эсе Сайба уллу спекулянтды, — дегенди Алан.

— Къалай болады сора?

— Да Сайба, кѣзлеринг бетли кѣлек огъай эсенг, керек болса, кѣлегинг бетли кѣзле да табарыкъды.

Ит бла къонакъ

— Дамге, итинг тамам сакъ итди, чыбчыкъ учханны да билдирликди, — деб хоншулары аны итин махтагъандыла.

— Бир иги ит табмасам, муну ауушдуруб къоярыкъ эдим, — дегенди Дамге да.

— Да нек ауушдураса, экинчи аллай ит табмазса?

— Сакъ болгъанын а билеме, алай а кереклиге, керек сизге асыры кѣб чабады, «керексизге» юрген ит юй-юне къонакъ келтиреди», — деб, Дамге кесин тюзсюнгенди.

— Ай, Дамге, итинг къонакъ келтиргенликге хата джокъ эди, къонагъынг ит келтирмесин ансы, — дегенди Алан да.

Лыккы бла химчистка

Сагъат жарымны кечге къалмай Лыккы бир кюнню ишге келмегенди. Сора кеси да хар кюн сайын бир джангы сылтау табыб тургъанды. Бир кюн а Алан.

— Огъай, энди ма бюгюн а не сылтау бла къалдынг кечге? — деб Лыккыны къысханды.

— Оллахий, бюгюн а барыгъыздан да эртде келлик эдим, алай а костюмumu химчисткагъа элтеме деб кечикдим, — дегенди Лыккы.

— Да алайгъа баргъандан ары, эм алгъа химчисткагъа кесинг бир кириб чыкъсанг иги боллукъ кѣре эдим, — дегенди Алан да.

Аныча киши джокъду

Сокка халкъны ичинде «почемгъа» саналмагъанын билмей, окъууу бла къуллугъуна къууаныб, дунняда менича киши джокъду, боллукъ да болмаз деген муратда ташдан-таудан келтириб сѣлешгенин эшитгенлеринде:

— Ол алай нек этеди, кесини ненча мысхал тартханын къалай билмейди? — деб адамла бек къаты къыйналыб сейирсиниб сёлешгендиле.

— Да сиз бош сейирсинесиз ансы, кертиси да, аныча, киши джокъду, — деб, Алан да сёзге къошулгъанды да, кёлуне келгенни, джашырмай, айтыб сирелгенди.

— Болмагъанны бош айтма, — деб Аланны терслегендиле.

— Да сиз бош чарламагъаз, мен таныгъанлада окъууу да, къуллугъу да болуб, башы болмагъан джангыз олду, — дегенди Алан.

Башына насыб излемеген

Алан орамны кетиб баргъанлай, лотерея билетле сатыучу:

— Билет ала бар, машина къабаргъа боллукъса, насыбынгы къаты бла озуб кетме, — деб ызындан къычыргъанды.

Алан да, бери айланыб:

— Хата джокъду, насыб да мени къатым бла кёб кере озуб кетгенди, — дегенди.

Элден сахаргъа

— Къайры бараса, Алан, былай ашыгъыб?

— Къонакъла келгендиле да, юй бийчем алагъа хычын эте къалгъанды, мен а джау алыргъа базаргъа чабыб барама.

— Не адамладыла къонакъларынг?

— Элден базаргъа джау сатаргъа келгендиле.

Аланны джаулары

Бир джолда Аланга:

— Сени джауунг бармыды эке? — деб соргъандыла.

— Эки огъуна барды, — дегенди Алан.

— Кимледиле сора?

— Бири — аманыма, игиме да «аман» деген, бири да — игиме, аманыма да «иги» деген.

Тартайны танышыуу

Тартай келин келген джерде, къонакъла болгъан юйге кириб, бир кесек къулакъ от алгъандан сора, джашла бла таныша тебрегенди:

— Сен кимни джашыса, джигит?

— Джантокъ дулу Ошдурну.

— Да сора бери тутдурсанг а кьолунгу, тели джаш, сени атанг бла мен ёмюрю бир шышаны башындан ичиб келгенбиз, — деб Тартай аны бек багъалатханды. Экинчи да аны кьатында олтургъаннга айланыб:

— Сен а кимни джашыса, джашкой? — деб соргъанды.

— Сомчаны джашыма.

— Ай, ант джетмеген, аны ючюнмю тынгылаб тура-са сора? Сени тамада кьарнашынг бла мен аракъыдан ичгенни сен Кьобанны суундан да ичген болмазса, — деб туруб кьучакълагъанды.

Алай эте, сора кёзюу Аланнга джетгенди.

— Оллахий, мени таныяллыкъ болмазса, — дей, тер-слиги болгъанча, Алан ёрге кьобханды.

— Нек сора, хомух, сен таулу джаш тюлмюсе? — де-генди Тартай.

— Таулу джашма, алай а бизни юйде сеннге тенг-лик этер адам чыкъмагъанды, — дегенди Алан.

Ким бла селешмесе иги боллукъду?

Джанькку Аланны аллына чыгъыб:

— Сен керти да меннге тенг эсенг, бюгюнден ары Кьулча бла селешме, — дегенди.

— Нек сора?

— Да мен аны бла урушхан этгенме, Харун бла да селешме.

— Аны бла уа нек?

— Ол Кьулчаны тенгиди, Хасап бла да селешме, ол да Кьулчаны баджасыды, — деб тизиб тебрегенди. Алан бир кесек сагъыш да этиб:

— Тейри, сени джартылыгынг амалтын элни джар-тысы бла тил-аууз кьойгъандан эсе, не кьыйналлыкъ эсем да, сени кесинге селешмей кьоярыкъма, — дегенди.

Тиш доктор

Эртденбла Алан ишге бара тургъанлай, хоншусу Хомпалай аллына чыгъыб:

— Бюгечели тишим кирпич кьысырмагъанды, энди ол Сабаз деген тиш докторгъа барыб алдырыб кьоймай эсем, — деб хапар айтханды.

— Да не этериксе алдырмай, алай бек кыйнай эсе, орнуна уа алтын тиш салдыр, — деб Алан ишине кетгенди.

Кюнортада Алан Хомпайгъа тюбөб;

— Не болдунг, бир кесек солуу табдынгмы? — деб соргъанды.

— Эшта-эшта, чынты палахха энди къалгъанма, — деб, джууаб этгенди ол.

— Нек сора, алмадымы Сабаз тишинги?

— Да кюрешген а этди, алай а сындырды да, джартысын алыб кыйду.

— Сабазгъа кёлкълалды болма, ол бек ашхы адамды, ишин да иги биледи.

— Иги биле эсе, сора тишими джартысын алыб нек кыйду да?

— Да Сабаз бу больницада айлыкъ хакъыны джартысын алыб ишлейди, — дегенди Алан.

Авариядан сора

— Джумабай машинасы бла Доммайгъа бара тургъанлай, къулакъ оту озуб, машинасын джардан секиртгенди да, энди больницадады, — деб Джантей хапар айтханды.

— Къалайды эке, хариб, сакъат болуб къалмагъай эди, — деб джашла, эслери кетиб, хапар соргъандыла.

— Ёзге хатасы джокъду, алай а, барыб, кючлю тийгенди да, башы бир кесек чайкъалгъанды.

— Да иги эди башха джугъу джокъ эсе, башы уа ары дери да чайкъалыб тура эди, — дегенди Алан.

Санчала

Алан да, Сегидул да ингирде ишден келе тургъанлай, ныгышда ючеуленни карт ойнай тургъанларын кёргендиле. Къатларына джетиб къарасала: ючюсю юч чийбел — Боча, Гуча, Хоча.

— Бу ючюсюне хар заманда бир бек сейирсинеме, — дегенди Сегидул.

— Нелерине сейирсинесе сора?

— Ючюсю да бирча санчала болуб тюбешгенлерине.

— Огъай, джангыласа, ала ючюсю да бирча санчала тюлдюле, ючюсю юч тюрлю санчадыла, — дегенди Алан.

Ошда бла табигъат

— Арабин, хауа тюрлениргеми тебregenди эке, там-бла биченчигими келтирлик эдим, — деб Сади кёкге кырагъанды.

— Кёкде хауа тюрленнгенине зат джокъ эди, мени хоншум Ошданы хауасы тюрленмесин ансы, — дегенди Алан.

— Огъай, хауа тюрленмесин ансы, Ошда не суйсе, аны этсин, — деб Сади бичени кыайгъылы болгъанды.

— Сагъыш этмей тураса ансы, хауа тюрленнгенден эсе, Ошданы тюрленнгени эки кыат аманды, — дегенди дагъыда Алан.

— Нек болады сора?

— Да, хауа тюрленсе, аны кыачан ачыллыгъын радио айтырыкъды. Ошданы кыачан ачыллыгъын а киши да айталлыкъ тюлдю.

Кеч айтылгъан сёз

— Мен аны алай кыойсам, сора адам тюлме, мен аны кесин тартарча этейим да, — деб Джабакку ауузуна-тилине келгенни кыуйгъанды.

— Кимге тиш чартлатаса, не болгъанды, нек тебгенсе быллай бир, Джабакку? — деб соргъанды Алан.

— Таш чартлатханны кыой, аны тилин тилимди бла кыысаргъа керекди, — деб ол андан да бек ачыуланганды.

— Кимни тилин кыысаргъа излейсе?

— Ол Чокалаш деген чаукабашны.

— Нек сора?

— Ол меннге бюгюн «санчаса» дегенди.

— Тоба, тоба, сора аны эндиге дери сенден джашырыбмы тургъан эдиле? — деб Алан сейир болгъанды.

Кыайсыны джолу иги болгъанды?

— Джагай, гардош сатаргъа кетген хапарынг бар эди, кыалай болду джолунг-ызынг, ачханн кюбюрюнге сыйынамыды? — деб соргъанды Алан.

— Тейри, кыолай болмадым, ал кюнюнде таб тюшюб саталмадым, кечесинде уа бир сууукъ келди да, бютеу алыб баргъан гардошуму юшютдюм да кыойдум, джангыз бир машогуна да кыоймай, — дегенди Джагай.

— Да не этдинг да сора?

— Да не этерик эдим, машокланы бучхакъларындан тутдум да, джол джанына къотардым да кетдим.

— Сора сенден эсе Дымыкны джолу иги болгъан кёреме, — дегенди Алан.

— Ол не болуб келгенди?

— Да ол самосвалгъа алайлай къуюб элтген эди да, гардошлары юшюгенлеринде, сенича, машокланы башларын тешиб, бирем-бирем къотара айланмай, самосвал бла бирден къотарыб кетгенди.

Хазыр аш

Халгер Аланнга тубеб:

— Ий сениге бир сорлугъум бар эди: Хампаша энтда складда ишлеймиди, «мен хазыр аш ашагъан джерде ишлейме» деб, былтыр бир бек махтаныб сёлеше эди, — дегенди.

— Огъай, быйыл ол складда тюлдю, алай а энтда хазыр аш ашагъан джердеди, алгъынча ашаялмайды ансы, — дегенди Алан.

— Да ол эндиге дери турмай, ёмюрлюкге ашарын джыйгъан болур да, аны ючюн терен кире болмаз.

— Огъай, аны ючюн этмейди.

— Не ючюн этеди сора?

— Передачаны эки айдан бир кере аладыла.

Ким къалай джашаргъа керекди?

— Ачхам кёб болса, джюрегим андан башха зат излемейди, — дегенди Ойсу.

— Ай ачханы ююу къуругъай эди да, бир «Чайкам» болгъай эди, — дегенди Бухарбий.

— Ачханг машинанг да бош эди, уллу сахарда бир мийикбаш ююум болса, — дегенди Дыгъыдай.

Хар ким айта-айта келиб, кёзюу Аланнга джетгенди.

— Мен излеген башха затды, — дегенди Алан.

— Да айт, не зат эсе да эшiteitик, — дегендиле ала.

— Иги адам, игилиги кимге да белгили болуб, иги джашаса, аман адам да, аманлыгъы кимге да белгили болуб, аман джашаса, меннге андан сора джукъ да керек тюл эди.

Къызгъанч бла къобан

— Сени джауунгу да тийресинде суймегени болсун, эсингде — бусунгда джукъ болмай тургъанлай, къайдагъы осал хапарны джайыб, бетинги тулукъгъа сугъарча этиб къоярыкъдыла, — деб тюкню тюкге джалгъагъан Тюрсюнбек Аланны аллын алыб тарыкъгъанды.

— Да хоншуларынг иги адамла кёрюнедиле да, не бла джанынга тийгендиле?

— Сёзюмю этедиле ансы, башха хаталары джокъду.

— Не айтыб этедиле?

— Меннге къызгъанчды деб, элде хапар джайгъандыла, мен а кесимден чомартха кишини да санамайма, — дегенди Тюрсюнбек.

— Сен къызгъанчса деб билмейме, алай а Къобан сеники болса, бачхагъа суу салыргъа илипин этдирлик тюл эдинг, — дегенди Алан да.

Телефон къачан керекди?

— Бу тиширыулары ангылаяллыкъ тюлсе, сёзлери бла ишлери бир-бирлерин тутмайдыла, ала эркишилеча тюлдюле, — деб почтаны тамадасы Къантай ауузун толтуруб сёлешгенди.

— Да сен бютеу тиширыулары терслерча, не айыбларын кёргенсе, не этгендиле ала сеннге? — деб соргъанды Алан.

— Мени кесиме этген затлары уа джокъду, алай а Шоллайхан деб бир къарт къатынны «юйюме телефон салыгъыз, кесим джангыз джашайма да, не бош затха да кесим барыргъа керек болама», — деб джазгъан заявлениеси бар эди, энди телсфон салдыргъанымда, къонгурау къагъылгъанлыкъгъа, трубканы алыргъа унамайды.

— Да аны ючюн а сен бош айыб этесе Шоллайханнга. — дегенди Алан.

— Нек бош этеме?

— Да Шоллайхан заявление джазгъан заманда, сен яслиге джюрюй эдинг, энди уа ол къартдан сангырау болуб, телефонну къонгурау тауушун эшитмейди.

Сыйын орнуна салгъанды

— Чачкай элде сыйлы адамлары бири эди, энди уа бу ичги бла юсюнде тюк чакълы бир сыйы къалмагъанды, бир мадар болмай эсе, — деб, Гумалай джюреги къыйналыб хапар айтханды.

— Гумалай, сен аны ючюн кыйналма, Чачкай, энди бираз тюшюнюб, кесини сыйына кыйгызы эте тебренди, сыйлы адам болуб кыалыргы да боллукъду, — деб, Алан аны джюрегин джабсарыргы излегенди.

— Да кыалай болады, самагон кёрсе, аллахын-адамын унутады, башын ёрге алмайды сора? — деб, Гумалай Аланны терссингенди.

— Огъай, бу арт кёзюуде Чачкай самагонну тилине да салмайды, энди ол кёзү сыйлы ичгилени ичеди, — дегенди Алан.

Келечиликни ким айтса игиди?

Хонтур асыры омакъдан, асыры кыошакълыдан аягын джерге салыб джюрюрге джийиргенген этеди, сора бир кыауум затлада уа эски-чирик адетлени тутады деб, бир кюн шахарда сейирсиниб хапар айтхандыла.

Алан тынгылаб туруб:

— Да мен Хонтурну терс этген затын билмейме, артыкъ селешиб, бош гюнахына кире болурмуруз? — дегенди.

— Огъай, бош кирмейбиз, Хонтур сюйген кызына кеси барыб селешмей, келечиле иеди, — дегендиле ала.

— Да аны уа бек акъыл иш да этеди, андан башха заты джокъ эсе.

— Сора сен, кеси джукъ айтмагъанлай, келечиле ийгенин эски-чирик адетге санамаймыса?

— Санайма, алай а Хонтур кеси барыб айтса, кыыз анга келлик тюлдю.

Колхозну председатели кимди?

— Ахырсы, адамны джюреги ачыудан джарылыр бу затха, — деб Эзи Аланга тарыгы тебренди.

— Кыой, биягы сен энтда бир бош затха кесинги кыйнай болурса, — дегенди Алан.

— Огъай, бош тюлдю, Доду колхозну председатели болуб ишлегенли эки джыл болду, ол эки джылны ичинде да аны юй бийчеси кесин эрини заместителине санагъанлай турады, сора анга кыйналмай кыалай этейим?

— Да сен анга аллай бир этген, сора бизни колхозчула кыалай этерге керекдиле?

— Алагы уа не болганды?

— Болуб а, джукъ да болмагъанды, алай а бизни колхозну председатели кесин бу арт джыллада юй бийчесини заместителине санайды, — дегенди Алан.

Башмы, мюйюзмю?

— Джолда бара тургъанлай аны-муну табсанг, меннге къаллай бирин берлик эдинг? — деб сѣлеше келгендиле, сора Къаитбий Аланнга айланыб:

— Сен джолда, мюйюзлерине дери ийилген алтындан болуб, бир ёгюз баш табсанг, меннге мюйюзлерин бераллыкъмы эдинг? — деб соргъанды.

— Мюйюзлерин берлик тюл эдим, башын берлик эдим, — дегенди Алан.

— Да сен алай чомарт къачан болгъанса? — деб Къаитбий самаркъау этген халда ышаргъанды.

— Иш мени чомартлыгъымда, къызгъанчлыгъымда тюлдю, сени кесингдеди.

— Нек болады мени кесимде, башны табханы сен болсанг?

— Да сени мюйюзлеринг, кесингден озуб, элге да джетерикдиле, сеннге кереклиси башды, баш!

Сиз къаллай юйде джашайсыз?

Бригада къадалыб беш этажлы юйню ишлей тургъанлай, инженер келиб, ишчилени барысын да джыйгъанды. «Арабин, бу былай нек гузаба этеди эке», деб ала сейир болгъандыла.

— Не къарыуугъузну да салыб, кече-кюн демей кюрешигиз да, биринчи мартха ичине адамла кѣчерча этигиз, — деб ол бек къаты сѣлешгенди.

— Быллай бир нек ашыкъдырады, болджалны биринчи апрелге дери созсала, иги боллукъ эди, — деб ишчиле къуш-муш этгендиле.

— Ары дери созаргъа аны мадары джокъду, — дегенди Алан.

— Да план бла, 10-чу мартда бу юйге капитальный ремонт башланлыкъды.

Газ печни зараны

Джашбек туююшуб, юй бийчесин къыйнаб тургъан болмаса, аны бир зат бла джюрегин къууандырыргъа излемейди, хар ким газ печь салдыргъан заманда, ол

салдырмайды, юй бийчесин джазыкъсынмайды, — деб сѣлешгендиле.

— Туююшгенине къалай десегиз да, газ печь салдырса, юй бийчесине иги боллукъ тюлдю, аман боллукъду, — дегенди Алан.

— Нек болады сора?

— Аны юй бийчеси бетинде кюлтюмлерине «отун джара тургъанлай джаркъа тийгенди» дейди, сора газ печь салдырса, алагъа ол не сылтау табарыкъды?

Сомуш бла критик

— Сомуш барыб тохтагъан поэтди, ол бизни заманыбызны махтаууду, аны китабын чыгъармай турадыла ансы, — деб, критик Идрис, эки адам кѣрген джеринде, ючюнчюге барыб, алай айтханды.

— Керти да, Сомуш фахмулу поэт болуб, биз да гюнахына кирибми турабыз эке, — деб Сомушну назму китабын басмалагъандыла, алай а рифмадан сора окъуучула аны китабында джукъ да табмагъандыла.

Идрис амалсыздан:

— Ана тилде Сомушну джазгъанларын ангылай билмейдиле, орус тилге кѣчюрюрге керекди. — деб бек базыбы сѣлешгенди.

Идрис не этерге билмей:

— Бусагъатда адамла Сомушну ангыларча дараджагъа джетмегендиле, аны келлик заманны адамлары ангыларыкъдыла, — дегенди.

— Теѣри, ол заманда да табылыр сенге ушаш бир ангыламагъан, — дегенди Алан.

Кимни портфели игиди?

Бир кюн Шамшюдюн, Хаджах, Далиф къансыбызны портфелибиз игиди», — деб, хар ким кесиникин махтагъанды.

— Меники таза сахтиянданды, сизникича тюлдю, — дегенди Шамшюдюн.

— Меникини юсюнде ариу оюулары барды, — дегенди Хаджах.

Меникини киритлери табдыла, деменгилдиле, — дегенди Далиф.

— Сиз бош даулашасыз, Иллиуню портфелин кѣрсегиз, кесигизникиледен кѣлюгюз чыгъарыкъды, — деб, Алан ючюсюне да къарагъанды.

— Неси барды сора аны аллай бир?

— Ийнанмай эсегиз, барыгъыз да, Иллиуню кесине соругъуз: ол кеси айтыудан, аны портфелине, башы-аягъы да биргесине болуб, бир токълуну мыллыгы бла беш поллитр эркин сыйынады, — дегенди Алан.

Гагунаны термилгени

— Гагуна къаратон къалды да кетди, — деб бир кюн тиширыула, сёлеше келиб, алай айтхандыла.

— А къыз, алай кетген а аманды, — дегенди, бирлери да.

— Бир сабийи боллугъуна аз бек термилмейди, — дегенди бирлери да.

Алан тиширыуланы ичги сёзлерин эшитиб:

— Огъай, Гагунаны термилгени башха затды, — дегенди.

— Не затды сора?

— Иги сагъан келини болуб, аны бир къойдуртур эди, — деб Гагуна анга термиледи

Адамланы артыкъ сёзлери

Алан кетиб баргъанлай, бурну да байланыб, Бийсорт аллына чыкыгъанды.

— Тобасдо, не болгъанды сеннге, тюнене сау айлана шой эдинг да? — деб, Алан хапар соргъанды.

— Бурнума да бир аллах айтхан болур эди, джюрегим джарылыб барады адамланы артыкъ сёзлери бла, — дегенди Бийсорт.

— Не дейдиле сора сен быллай бир кыйналырча?

— Тюнене ингирде, бир джукъ ичгеним да болмагъанлай, джыгъылыб, бурнуму бузгъан эдим, энди уа ичиб этгенсе деген болмаса, айтханыма киши ийнаныргъа унамайды.

— Сен аны ючюн аллай бир кыйналма, адамланы артыкъ сёзлерин тыяллыкъ тюлсе, ала мындан алда меннге да алай этгендиле, — дегенди Алан.

— Сеннге уа не айта эдиле сора?

— Джыгъылыб билегими чыгъаргъан эдим да, ичиб джыгъылгъанма, деб айта тургъанлайыма, киши ийна-ныргъа унамагъан эди.

Чотайгъа нек урушмагъанлары

— Кичи-Батдадан иги адам джерни юсюнде болмаз, аныча бригадирни адам излеб да табмаз, — деб Чотай ауузун толтуруб хапар айтханды.

— Не алакатлыгъын кѳргенсе, былай махтарча? — деб соргъанды Алан.

— Къалгъанла, айлана барыб, беш минутха кечге къалсала да, алагъа урушхан этеди, мен а заманында бир кюнню ишге келмейме, дагъыда ол меннге джукъ айтмайды. Мен аны эмчек уланы болсам да, ол меннге андан иги болаллыкъ тюл эди.

— Сора Кичи-Батда сеннге нек урушмагъанын билмеймисе?

— Огъай...

— Сен ишге кечге къалгъан огъай, чыртда келмей къалсанг да, аны ючюн деб иш джарсырыкъ тюлдю, — дегенди Алан.

Макъай бла сагъаты

Аманлыкъгъа бел байлаб айланыучу Макъай Аланнга тюбѳб:

— Сагъатым терс бара эди да, атыб къояргъа кѳзюм къыймай, ремонт этдиргенме да, тейри, джангы сагъатынгдан алакатды, — деб къууанч тыбырлы болуб хапар айтханды.

— Ай сагъатынгча уа болгъа эдинг кесинг, — дегенди Алан.

— Алай нек айтханынги ангылаялмадым.

— Да несин ангылаялмайса: ремонт этдиргенинде, сагъатынг тюз барды да тебрѳди, сеннге не ремонт этилсе да, сен ѳмюрге тюзюне атларыкъ тюлсе.

Тукъуму бла аты

— Текезауну не артыкъ билими, не адамлыгъы, не ишленмеклиги джокъду, сѳлѳшиб тебрѳсе уа, хаман мен онглу тукъумданма деб айтыб турады, — деб Текезауну терслеб Аланнга хапар айтхандыла.

— Да мен къарайма да, Текезауда гюнах табмайма, — дегенди Алан.

— Да къалай табмайса, кесини адамлыгъы терен

болмагъанлай, «тукъумум-тукъумум» деб ауузу семиз кесиб турса?

— Да адамлыкъдан мусхамла тукъумлары бла атларын айтдырыргъа излейдиле.

Энчи машинасы

Алан джолгъа чыгъыб, хоншу элге барыргъа машина сакълаб тургъанлай, Нанда, бешеуленни да миндириб, машинасы бла озуб тебрегенди. Сора, махтаныры келиб:

— Тейри, Алан, сени былайда къоюб кетерик тюл эдим, алай а бу джыгырала тангнга дери тартхандыла да, энди былагъа похмельге къайсы тюкен алгъа ачылады, деб къарай айланама, кесим да къуру тълме, — дегенди.

— Мени ючюн хата джокъду, кеч похмель этдириб, аладан айыб алма ансы, — дегенди Алан.

— Кеч къайры этдиреме, машина тубюбюздеди сора, не ант этсенг да, кесини машинасы болгъан аллай бир игиди.

— Кесини башы болгъан андан да игиди.

Бир иннетде турмагъанла

— Адамла сейирдиле, хар къуру да бир сезде, бир иннетде турмайдыла, — дегенди Алан нёгерлерине.

— Не болгъанды, кимни несин кёргенсе? — деб соргъандыла ала.

— Да Чампа кеси не этсе, мен да алай этсем сюеди, кеси нени сюйсе, меннге да аны сюй дейди.

— Аны ючюн нек джанынга тиеди сора?

— Хаман да алай айтханлай турса хо эди, — бир-бирде уа башха тюрлю да айтады.

— Не дейди?

— «Мен мотоболну сюеме, сен да сюй» деди да, сюйдюм, «мен шахматланы сюеме, сен да сюй», деди да, сюйдюм. Сора мен ол этген затланы, кесине айтдыра да айланмай, кесим этейим деб, ол сюйген къызгъа накъырда этгенимде, кёлкълалды болады, — дегенди Алан.

Ким кёб ичгенди?

Кичимай бла Долакъ баш бурмай ичгендиле, алай а Кичимай танг атхандан кюн батхынчы ичгенди, Долакъ а ингирден эртденблагъа дери ичгенди.

— Арабин, адам быланы бу ичгенлерин тохтатыргъа не мадар этсин эке, бу экисинден кѣб ичген джокъду, — деб танышлары кыйналыб сѣлешгендиле.

— Мадар этер къарыуугъуз бар эсе, бирге этигиз: Закъай аланы экисинден да кѣб ичеди, ичиб тебресе, анга не кече, не кюн джокъду, — дегенди Джаланмырза.

— Билмей айтасыз ансы, аланы ючюсунден да Дымык кѣб ичеди, — дегенди Алан.

— Огъай, ол бош хапарды, Дымык ала тенгли ичаллыкъ тюлдю, — дегендиле джашла.

— Да Дымык ичген аракъыны бир джерге къюуб, кѣл этсенг, ала ючюсю да аны ичинден джюзюб да чыгъаллыкъ тюлдюле, — дегенди Алан.

Таташ бла къоян тери

— Аз ишлей эсэм, аз хакъ беригиз, ишимден а чыгъармагъыз, сизге не башхасы барды, — деб, Таташ Алан бла даулашханды.

— Да сени тенглеринг къадалыб ишлеген заманда, сен саудюгерчиликге айланыб тураса, — дегенди Алан.

— Мен ол тенглени тенгнге санамайма, аладан эсе мен иги баш тутама, мен аладан онглума, мени ала бла тенгleshдирме.

— Мен ангылагъаннга кѣре уа, Таташ, сенден, тенглеринг огъай, бир къоян тери да онглуду. Сен бир иште бир джылны чыдамайса, бир джылгъа уа къоян тери да чыдайды.

Хоншула бла ариу джашагъан

— Къарадау хоншулары бла сенсе-менсе деб, джарашыб, ариу джашамайды, асыры къутсуз адамды, — деб Мамуш Аланга тарыкъгъанды.

— Тейри, сора ол къарнашы Шоммайгъа ушамай кѣреме, — дегенди Алан.

— Да Шоммайны андан игилиги неди?

— Аман иги эсе да, Шоммай хоншулары бла бир да алаamat джашайды, ол огъай, хоншуларында бир тиширюгъа асыры иги болгъандан, кесини юй бийчесинден айырылыб къалгъанды.

Сюйюмчюлюк

— Огъурлу болсун, Къасым, джашынг, джашаулу болсун, элге джарагъан адам болсун, — деб Алан алгъыш этгенди.

— Сау бол, алай а джаш туумай, кыыз тууса, юйюмде кыаллык эди, — деб Къасым мыдахланганды.

— Алай дегенинги ангылатыб айт, — дегенди Алан.

— Да суйюмчюлюкге бир тюмен бергенме, кыыз болса уа, суйюмчюлюк берлик тюл эдим.

— «Алма терегинден узак кетмез» деб аны ючюн айта болурла: сен туугъан заманда атанг да ма алай айтыб кыйнала эди, — дегенди Алан.

† Баш джарты кимге тыйыншлыды

Бир келин келген джерде:

— Мен сыйлы кишини джашыма, аллыма сыйлы сюекле салыгъыз, — деб Ханукъ баш джартыны кесине джоралагъанды.

— Ол алай нек этеди, кесинден тамадала тургъанлай, — деб джашла сейирсингендиле.

— Да тюз этеди, ол тургъанлай баш джарты кишиге тыйыншлы тюлдю, — дегенди Алан.

— Нек сора?

— Да ол баш джарты Ханукъну джарты башына кыошулса, ол толу адам болуб кетерге боллукъду.

Къуллукъдан чыгъаргъан заманда

— Мен ангыламагъан бир зат барды, — дегенди Джанмырза.

— Да айт, биз ангылаталлык эсек, болушайык, — дегенди Алан.

— Темир-Солтанны ишден чыгъара тебрегенлеринде, ишине сёгюм салыб чыгъаргъан эдиле, Мамашны уа ишини юсюнден джукъ айтмагъанлай чыгъардыла: ол алай нек болады?

— Тейри, бу затны юсюнде, Джанмырза, мен сенге болушаллык тюлме, джашауда андан сейир затла да болуучандыла. Булхайгъа аладан да бек сейирсинеме.

— Анга не болгъанды сора?

— Джукъ да болмагъанды, алай а ишинден кыыстайыргъа эртде тыйыншлы болуб тургъанлай, дагыда махталгъан этеди.

Гытыт терс тюлдю

— Гытыт сууукъ адамды, ёмюрюнде аны ышарыб кёрмегенбиз, — деб алай сёлешгенлерин Алан эшитгенди.

— Гытыт билиб ышармайды, терслиги болмагъан адамгъа айыб салмагъыз, — деб, Алан ол адамланы кеслерин терслегенди.

— Биз нек терс болабыз сора, аны ышармагъанын айтханлыкъгъа?

— Да сиз алай айтханлыкъгъа, Гытытха ышаргъан джарашмайды.

Келинле бла кюёуле

— Элде келинлерин джаратмагъанла аз тюлдюле, келинле аман болубму этедиле, огъесе керексиз сылтауламы табадыла, — деб, Чотур хапар айта тебрегенди.

— Келинлерин джаратмагъанла уа кёбдюле, кюеулерин джаратмагъанла да бардыла ансы, — дегенди Гошай.

— Кертда, келинлерин джаратмагъанламы кёбдюле, кюеулерин джаратмагъанламы кёбдюле? — деб Аланга соргъандыла.

— Келинлерин джаратмагъанла, сёзсюз да, алай а къайынларын джаратмагъан келинле андан да кёбдюле, — дегенди Алан да.

Иги ышанла

— Тиширыу эркиши тенгли ангыламайды, ол себебден юй бийче алгъан джаш, экинчи кюнден башлаб, анга юретирге керекди, аллындан юретиб башламасанг, артда юретгенинги да аллыкъ тюлдю, — деб Чомду джашлагъа ауаз бергенди.

— Сен кесинг кёб болмай юйленнгенсе, юй бийченг сениге келгенли, аны иги ышанлары кёбмю болгъандыла, огъесе азмы болгъандыла? — деб соргъандыла ала.

— Ол кеси тартыныргъа болур, сорууугъузну джууабын мен этейим, — дегенди Алан.

— Да айт, — деб ауузуна къарагъандыла.

— Чомдуну юй бийчесини иги ышанлары алгъындан кёб бла аз болгъанларын мен билмейме, алай а юй бийчеси келгенли Чомдуну иги ышанлары кёб болгъандыла, — дегенди Алан.

Науаш бла акъылы

Науаш не джаны бла кишиден онглу болмагъанды, алай а иште болсун, башха джерде болсун кесин къалгъанладан акъыллыгъа санагъанды.

— Сен кесинги ким эсе да бир этиб нек тураса, алай

озгъан акъылынг болса, биз да бир кёрлюк болур эдик, — деб бир кюн нёгерлери Науашны аралатхандыла.

— Энди барыгъыз да бу джангыз адамгъа къадалмагъыз, аны керти да озгъан акъылы барды, — дегенди Алан.

— Да болса, бир затдан бир белгили боллукъ болур эди?

— Огъай, бар а барды, алай а аны акъылы не кесине, не башхалагъа джарамайды.

Дубуну суймеклиги

Дубу бир аууз ачмагъан элде хазна къыз къалмагъанды, алай а ол аланы биринден да джылы джууаб табмагъанды. Сора бир кюн ол Аланнга келиб:

— Бек суйген адамымса, тейри, меннге бир адамлыкъ эт, — дегенди.

— Мадары болгъан зат эсе, кёрейнк, айт, — деб Алан анга къарагъанды.

— Эгечинг бла бир юй болургъа излеи эдим, — дегенди Дубу.

— Алай бек суюмисе сора сен аны?

— Суйгенни кьой, мен ма бусагъатда огъуна аны бла джерни этегине кетиб къалыргъа хап-хазырма.

— Мени эгечими джерни этегине бара айланыргъа заманы джокъду, «джолгъа чыкъсанг, тишируу джёнгеринг болмасын» деб да нарт сёз барды, кыйналлыкъ эсенг да, кесинг кетерик болурса, — дегенди Алан да.

Иши бла акъылы

Назиля, бети-къуту да кетиб, чабыб арбазны кыйырына джетерге, кычыргъанды:

— Эшитгенмисиз, Дайханат ишинден чыкъгъанды.

— Бош хапар болурму, быллай бир кыйналма, — деб анга кёл этерге кюрешгендиле.

— Огъай, чыкъгъанды, чыкъгъанды! — деб ол кычырыкъ-хахай этгенди.

Алан, озуб баргъанлай, ол тауушлагъа сескекли болуб, «не болгъанды» деб соргъанды.

Дайханат ишинден чыкъгъанды деб, анга хапар айтхандыла.

— Да иги эди алай эсе, мен а акъылындан чыкъгъанды, деб тура эдим, — дегенди Алан.

Энди уа алай тюлдю

Чакай Аланнга кьонакыгъа келгенди да, сёз арасында:

— Шомалай тенгеме юй бийчеси Мескиу хаман урушханлай турады, юйде оноугъа да кьошмайды, деб алгъын алай айта эдигиз, энтда алайлай турамыдыла эке? — деб соргъанды.

— Огъай, бусагъатда Шомалайны хатасы джокъду адамла айта-айта, Мескиуню бираз тюшюндюргендиле, алай а Мескиуге энтда айтыргъа керекди, — дегенди Алан.

— Тюшюннген эсе, энди уа нек айтыргъа керекди?

— Да Мескиу урушханын кьойгъанлыкыгъа, Шомалайны энтда оноугъа кьошмайды.

Атасы бла джашы

Джанкьул джашаугъа кьошулуб тебрегенинде, адамла алкыын аны ким болгъанын иги билмей, «Хукени джашы» деб сёлешгендиле. Талай джылдан Джанкьул айтылгъан адам болгъанды, алай а адамла алгъынча «Хукени джашы» деб тургъандыла. «Хукени джашы» деген Джанкьулгъа аг болуб кьалгъанды.

Кюнлени бир кюнюнде Хуке джашы ишлеген шахаргъа келгенди.

Аланны бир тенги аны кьоргюзюб:

— Ий, бу адам ким болуучан эди? — деб соргъанды.

Алан да:

— Къалай танымайса, бу Хукени джашыны атасыды, — дегенди.

Дарман орнуна

Кьалгъанла къадалыб дырын джыйгъан заманда Хошдай, эки дюрюню ортасына джатыб, хар кимге теги накъырдаланы этерге кьалгъанды.

— Сыртынгдан тюшюб турма да, тур ёрге, — деб Алан анга чамланганды.

— Да мен тургъанлыкыгъа, дырын джыяллыкъ тюлме, башым тегерек айланыб кетиб барады, — деб Хошдай ишлерге излемегенди.

— Башынгы ташха такъ да, тур да дырын джый, — дегенди Алан да.

Не ючюн сюерге керекди

— Лалай анасына иги къарамайды, мен ёмюрде къарт боллукъ тюлме, деб акъылы алай болур, алай болса да, ол кеси къарт болуб, къызы да анга къарамаса, анасына этгенни ол заманда эсине тюшюрлюкдю, — деб сёлешгендиле.

— Лалай къарт болса, аны къызы бир да иги къарарыкъды анга, ол Лалай анасына этгенча этиб къоярыкъ тюлдю, — дегенди Алан.

— Сен къайдан билесе сора аны? — деб Аланга къарагъандыла.

— Да Лалайны анасы Лалайны къошда табханды. Лалай а къызын Ленинградда табханды.

Балиятны хайыры бла зараны

Балият ишлеген джеринде элни сёзюн этмей чыда-ялмагъанды.

Алындан, хатерин этиб, нёгерлери тынгылай да келгендиле, ардан а сёзюн къулакъгъа алмагъандыла.

— Ахырсы, бу адам бизни ишлерге къоймайды, директоргъа айтыб ишинден чыгъартыргъа керекди, — дегендиле ала.

— Сизни директоругъуз аны ишинден чыгъараллыкъ тюлдю, — дегенди Алан.

— Нек чыгъаралмайды сора?

— Да къайсы организацияда болса да, аны иши элни сёзюн этиудю.

Дотдау бла закон

Дотдау, къыз сюйрерге баргъан джеринде тутулуб, тюрге тюшгенди. Талай кюнню следствие барыб туруб, сора сюд башланганды.

Дотдау, кесин ариулаб, башхаланы терслеб кёб кю-решгенди, алай болса да къыз кеси да, шагъатла да Дотдауну терсlegenдиле.

Сора судья:

— Дотдауну этген терсликлерни ючюн закон буюргъаннга кёре, анга тёрт джыл тюрге азаб бериледи.

— Огъай, терс сюд этгенсиз, анга аллай бир берирге боллукъ тюлдю, — деб къычыргъанды Алан.

— Законну буюргъаны алайды, сен бош кычырма — деб судья Аланны кыджыраргъа мурат этгенди.
— Да анга закон буюргъанны джартысын берирге керекди, ол джарты адамды сора, — дегенди Алан да.

Пелиуню тенглиги

Аланны бир тукъум бир терслиги болмагъанлай, Пелиуню анга ауузун оздургъанды.

— Сени бла даулашыргъа заманым джокъду, арысанг, тохтарса, — деб Алан анга тынгыларгъа да излемегенди. Пелиуню а тохтагъан огъай, бедиш-сёгюш салыб оёлешгенди.

— Да сен меннге бедиш айтыр ючюн къоймадын, алай а сен алкъын мени эм уллу бедишими айтмагъанса, — деб Алан ышаргъанды.

— Сени бедишлеринг бары да уллудула, — деб Пелиуню кыйыгъына къарагъанды.

— Огъай, сени эндиге дери теннге санаб тургъаным, мени эм уллу бедишимди, — дегенди Алан.

Чубайны ачхасы бла джаны

— Элде эм малкёз адам ким болур эке, — деб бир кюн сёлеше келгендиле.

— Эм малкёз Додана болур, ол бир сом амалтын эл бла джау боллукъду, — дегенди бири.

— Башатдан малкёз болмаз, ол, автобусха ачха бермез ючюн, сахардан элге джаяулай джюрюйдю, дегенди бири да.

— Мен ангылагъаннга кёре, малкёзлюк бла Гыджына аланы экисине да устазлыкъ этерикди, — дегенди Алан.

— Сора ол да алай кыызгъанчмыды? — деб соргъандыла.

— Кыызгъанчы болгъаны бла къалгъанын кесигиз билигиз: аны бир къолуна ачха салыб, ол бир къолуна да джанын салыб, «къайсы къолунгу аласа» деселе, ачха болгъан къолун аллыкъ эди.

— Джанын къоюб ачханы къалай аллыкъды сора?

— Да нек алмайды, джаны ачханы ичинде болса

Чондурну акъылы

Чондур бир кюнню бир джерде джарашыб ишлемегенди, аман-иги сёлешеме деб, сагъыш этмей, ауузуна

не тюшсе, аны айтханды, хоншуда, тийреде да киши бла тил табмагъанды.

— Чондур бла бир сёлеширге керек эди, ансы ол ад-амлыгъын тас этиб бошагъанды, — дегенди Алан.

— Артха къалгъан огъай, джалкъаула бла хаулеле энчи сюрюу болсала, ол эркечлери болуб, тюз алларында барлыкъды, — дегенди Алан.

Шоркъутну нек туйюшгени

Шоркъутха туйюш сылтау табмакълыкъ бек тынч болгъанды; ол орамгъа чыкъгъанлай, сылтау да бир-гесине чыгъыб къалгъанды, алай а Шоркъут ёмюрде кесин терслеменди.

— Да мынга не заманга дери тёзюб туругъа бол-лукъду, — деб хоншу-тийре къыйналыб сёлешгендиле.

— Тохтай эсенг тохта, алай тюл эсе да, биз сени элден кетерча этерикбиз, ансы ёзге мадар къалмагъан-ды, — дегендиле ала.

— Огъай, дагъыда бир мадар барды, — дегенди Алан.

— Къаллай мадар?

— Шоркъут бу элден кетмесе, эл былайдан кетер-ге керекди.

Доппакъны ачхасы

Бир талай джаш ыйых кюн элден базаргъа баргъан-дыла да, сатыу-алыуларын бошагъандан сора, ресто-раннга киргендиле. Къалгъанла да алгъандыла столгъа бирер зат, Хаджирет а ичгилени эм багъалыларындан алыб, башха столлада танышлагъа да ийгенди, официанткагъа да дух шишалыкъ бергенди, музыкантла-ны да къуру къоймагъанды.

— Ий, бу къалгъанлача этмей, ачхасын ары-бери нек бюркеди? — деб соргъанды Пахарбий.

— Да ол къалгъанлача къыйналмагъанлай табады ачха, — дегенди Алан.

— Къалай сора?

— Къалгъанла базарда мал сатыб, ачхалы болгъан-дыла, Хаджирет а хар къуру да базаргъа ёлключ ачха алыб келеди.

Сегизинчи мартха саугъа

Тогъузунчу мартда, ишге бара, юй бийчелерини байрам кюнлерине не саугъа алгъанларын, бир къауум адам болуб, айта-айта баргъандыла.

— Мен чебгенлик алдым, — дегенди Гошдур.

— Мен эки туфли алдым, — дегенди Дагиб.

Джанак юй бийчесине джукъ алмай къойгъанды, — дегенди къайсы эсе да.

— Да юй бийчеси андан саугъа орнуна башха зат тилеген эди, — дегенди Алан.

— Не зат эди ол сора?

— Шо, джангыз бюгюнню нчмей бир къой, деб тилеген эди.

— Толтурдуму да Джанак юй бийчесини тилегин?

— Огъай.

— Нек?

— «Да джангыз кюн амалтын сау джылымы къалай зыраф этейим», — деди да унамады.

Биязурукъну джашауу

Алан келе тургъанлай Биязурукъну кёрюб:

— Къайры атланыб тебрегенсе, кеч эте? — деб соргъанды. Алай а ол джууаб да этмей, къолун силкиб, озуб кетгенди. Сора Аланны нёгери Келмурза:

— Бу джашны алгъын бир иги адамгъа санаб тура эдим, энди уа бир бек кёлюм чыкыгъанды, — дегенди.

— Нек сора, не хатасы барды? — деб соргъанды Алан.

— Асыры кёб къатын къоюучуду ансы, ёзге хатасы джокъду бусагъатда да юйдегисинденми ёнгелебми барады, къайдам.

— Ай, бу джол а артыкъ сёлешиб ийдинг, Келмурза, — дегенди Алан.

— Ййнанмай эсенг, ол къойгъанланы санаб къолунга берейим?

— Огъай, Биязурукъ кёб къатын къоюучу тюлдю, кёб къатын алыучуду.

Эри бла юй бийчеси джау болсала

— Башха адамла бир-бирлери бла джау болсала, къыйналмагъанлай, аланы джарашдырлыкъма, терс-тюз ким болгъанын дженгил огъуна билликме, алай а эри бла юй бийчеси тил-аууз къойсала, аланы къайсы ал-

гъа сѣлешиб тебрерге керек болгъанын билген кыйынды, — деб Чѣпе хапар айтханды.

— Аны билген а бек тынчды, — дегенди Алан.

— Не бла тынч болады сора?

— Ала экиси да бирден сѣлешиб тебрерге керекдиле.

— Нек сора, терсни-тюзню айырыргъа керек тюлмюдю?

— Да алада терс-тюз болмайды.

Джангур бла акъыл

Ичгеним бир кесек аязырмы эди деб, джангурда Дырга джалан баш тургъанлай, Алан кѣрюб:

— Нек этиб тураса былай, кел юйге барайыкъ, — дегенди.

— Огъай, энтда бир кесек турайым, башыма да асламыракъ акъыл кирсе уа, — деб Дырга унамагъанды.

— Къайдам, тейри, джангурну биргесине акъылмы кирир, огъесе ол адаргы акъылынгы да джангур джуубму кетер, — дегенди Алан да.

Кимни къайсы тюкеннге барлыгъы

Алан бла Джаухарат тюкенде сатыу эте тургъанлай, Езденбий бла Баталбий келиб, Джаухаратха аууз джетдиргендиле.

— Иги къыз, бизни да алсанг а тюкеннге, кимге болса да бир сатар эдинг, сени къолунгда багъабыз чыгъарыкъ эди, — дегендиле.

— Къарайма да, джашла, сиз бу тюкеннге джангылыб келгенсиз, — дегенди Алан.

— Къайсы тюкеннге барыргъа керекбиз сен мурат этгенден?

— Былай орамны ѳргеракъ баргъанлай кѣрлюксюз: аллында уллу харифле бла «Уцененные товары» деб джазылыб турады.

Джангы джылгъа тюбешу

Джангы джылны кечесинде талай адам Зубарлагъа джыйылыб олтургъандыла. Хар ким келе тургъан джангы джылгъа не бла тюберигин айтханды. Бирн планын артыгъы бла толтургъанын айтханды, бири — заочно институтну бошагъанын, бири-юйюню кыйырына энтда эки комната къошханын, бири машина алгъанын... Сора

айта келиб, «нек кьалыб кетди, келирме деген эди» деб Чирсаккуну джокълагъандыла.

— Къой аны келмегени игиди, апасындан туугъанлы бир кюнню халал ишлеменди, — дегенди бирлери да.

— Сиз алай учуз къарамагъыз анга, бир керти сылтауу болмай, ол сёз бериб, келмей къаллыкъ тюлдю, — дегенди Алан.

— Не сылтауу боллукъду сора бюгече?

— Быйыл анонимкаладан планын толтуралмай, бир ишексиз, анга уялыб келалмай тура болур.

Ичгенликге урушмагъан

— Эрлери ичиб келселе, къалгъан юй бийчеле урушхан этедиле, Дубуш а джукъ да айтмайды, сау къаллыкъ, ол бир иги адам болур, — дегенди Къзакъбай.

— Сора аны эрине нек урушмагъанын билмеймисе? — деб соргъанды Алан.

— Огъай, билмейме, нск урушмайды?

— Юй бийчеси аны ичмеген заманын кёрмегенди да, сора «кюн сайын бу ичиб келлик тюлдю, кесини болуму былай болур», деб къояды, — дегенди Алан.

Тенгине суймеклиги

Дадымны юбилейине джыйылгъанла, бирем-бирем къобуб, аны махтаб, анга терен суймекликлерин айтыб, кёб алгъыш да этгендиле.

— Сиз кёб ариу сёз да айтдыгъыз, алай болса да, Дадымны сизден эсе Бора бек сюеди, — дегенди Алан.

— Огъай демейбиз сюе эсе, алай а, кеси туруб, бирэки сёз айтса, — деб ала Борагъа къарагъандыла.

— Да адам суймеклигин сёзден башха зат бла билдирирге боллукъ тюлмюдю? — деб соргъанды Алан.

— Да билдирсин, ким огъай дейди, энчи саугъасы затмы барды?

— Энчи, энчи тюл эсе да, ачыкъ айтыргъа, Бора бюгюн Дадымны юбилейинде ичген чакълы бир кесини юбилейинде да ичмеген эди, — дегенди Алан.

Далиф бла Огъурлу

Далиф эл Советни председатели болуб тургъанды, алай а ишине сууукъ къарагъаны ючюн, аны чыгъарыб, Огъурлуну салыргъа оноу этгендиле.

Махузар бла Гоппур:

— Билемнсе, Алан, Далифни орнуна Огъурлуну сала айланадыла, — деб хапар айтхандыла.

— Джангылыб айтасыз ансы, Огъурлуну аны орнуна салмайдыла, эл Советге председателге саладыла, — дегенди Алан.

Бийсону эсириую

— Бийсо эсирген этеди деб, юй бийчеси Хандыу хар кюн сайын урушханлай турады, — дегенди Балакъай.

— Бош урушады ансы, айлана барыб, бир кёзюуде былай бир кесек ичсе да, чыртда ичгини сюрген адам тюлдю, сора къалай эсирликди, — деб Зулкъай Бийсону ариулугъун этгенди.

— Да ичиб эсиргенликге, аллай бир къыйналлык болмаз эди, ичмей эсиргенине къыйналады ансы, — дегенди Алан да.

Татыуай бла чачы

Татыуай Аланга тюбөб:

— Чачымы кесдириб келеме, къалай кёресе? — деб ышаргъанды.

— Чачынгы кесдиргенинги хатасы джокъ эди, адамладан айырылгъанынгы аман этгенсе ансы, — дегенди Алан.

— Да мен адамладан айырылмагъанма, чачымдан айырылгъанма.

— Да сени адамлагъа къошхан джангыз ол чачынг эди.

Джашына къайгъы этген

— Элибиз гитче эл да тюлдю, эртденли тюз башындан башлаб, аягъына чыкъдым, алай болгъанлыкъгъа кесиме келинликге тыйыншлы бир кыз кёрмедим, — деб Устуркан махтанганды.

— Джашына «келтир» деб къоймай, бу къатын эл-элге джол салыб нек айланады, кесин да къыйнаб, айыблыгъы да барды, — деб бир къауумла аны сёзюн этгендиле.

— Да сиз Устурканнга айыб этмегиз, ол кеси къайгысын этмесе, келинсиз къаллыгын билиб айланады, — дегенди Алан.

Къарт атасы бла кеси

— Мен къарт атама ушайма, ол бек онглу киши болгъанды, — деб Ханат махтаныргъа къалгъанды.

— Огъай, ушамайса, — деб бир кьюумла да Ханат бла даулашыргъа къалгъандыла.

— Бош даулашмагъыз: Ханат къарт атасына ушамагъанлыкъгъа, хата джокъду, къарт атасы Ханатха ушамай ёлюб кетгенине бетигизни сылагъыз да кьююгъуз, — дегенди Алан.

Сопадан къалай къутулгъанлары

— Топалач Аланнга тюбел:

— Ий, бир айтайым былтыр келгенимде, ферманы тамадасы Сопа иш баджаргъан адам тюлдю деген эдинг, не болуб къалды ол, турамыды энтда ферманы тамадасы болгъанлай? — деб соргъанды.

— Огъай, аны ишинден чыгъаргъан эдиле, — дегенди Алан.

— Къайдады да бусагъатда?

— Да айланады бригадир болуб.

— Сора алай къалай болады? Ишлеяламыды да ол алайда?

— Тейри, къолай ишлемейди, алай а бригада кёб турмай андан къутуллукъ болур.

— Къалай?

— Да Сопаны башха элде колхозгъа тамада эте айланадыла, деб къым-тым джюрюйдю.

Кимге не?

— Ариу айтыб юрете турмасанг, Къандыу джоюлуб къалыргъа хазыр болуб турады, — деб Гула джашындан тарыкыгъанды.

— Эшта-эшта, бизни Хокай ариу айтханынгы, юретгенинги да кьюлакыгъа алмайды, хар кюн сайын урушмасанг, — деб Хочу хапар айтханды.

— Сиз джашларыгъызгъа бош айыб салмагъыз, ала

Хохача болсала, къалай этерик эдигиз сора? — дегенди Алан.

— Не этеди ол, сен алай айтырча?

— Да анга не ариу, не эрши джарашмайды.

Бек сую эсенг

Алан абадан къуллукъгъа салыннганды деб эшитгенлей, Щурум, иш этиб, аллына чыгъыб, алгъышлагъан да этиб:

— Шо мен сени къаллай бир суюгеними сен бир билгей эдинг, сёз ючюн, сен къаядан секириб, меннге да «ызымдан секир» десенг, мен «нек» деб сормагъанлай, чынгарыкъ эдим, — дегенди.

— Ол бош затды, керти да алай бек сую эсенг, мен къаяны башында тургъанлай, кесинг чынга да кет, — дегенди Алан да.

Поэтни тау башындан къарауу

Къаншаукъа назмуларын асыры багъалы кёргенден, хар сёзюн, сылаб-сыйпаб, баш табхагъа салыб турургъа излегенди. Адамла бла саламлашса уа, алагъа бир уллу игилик этгеннге санагъанды.

— Бу мени болсун деб бир назмусу болмагъанлай, Къаншаукъа кесин Парнас тауну башында тургъаннга нек санайды? — деб тенглери сейирсингендиле.

— Къаншаукъа керти да тау башындады, алай а аны Парнасыны мийиклиги тенгизден да алашаракъды, — дегенди Алан.

Шамсаны чепкенлери

— Хорайны келинчиги бир къысха чепкенле кнеди, — деб хоншулары сёзюн этгендиле.

— Айтыргъа суюлюб айтасыз ансы, къысха зат да киймейди, — дегенди Алан.

— Сора сен аны къайдан билесе, таныгъан да этменлейинге? — деб соргъандыла ала.

— Да танымагъанлыгъыма, къайын анасы «келинчикни бир чебгенин бузуб, кесиме хота этген эдим да, къысхаракъ болса да, къысаргъа джарарыкъды», деб алай айта эди, — дегенди Алан.

Рабочкомну тамадасы

— Профсоюзланы джыйылыулары болады, эски председатель отчёт этерикди, сора ардан жангы айырлыкбыз,—деб, колхозну клубуна кёб адам джыйылганды.

Гограч сценагъа чыгыб:

— Джамагъат, мен озгъан джылгъа отчёт этерикме, — дегенди.

— Сора былтыр биз сеними айыргъан эдик председателге? — деб соргъанла болгандыла.

— Аны уа аны айыргъан эдик, алай а Гограч андан бери бизден айырылгъанын аман этгенди ансы, — дегенди Алан.

Москваны ким иги билгени

Хадыу Москвадан келгенден сора:

— Мен Москвада алты ай джашаб келгенме, — деб кесин къалгъанладан баш этиб сёлещгенди.

— Да сен Москвада алты ай джашагъанлыкъгъа, быллай бир этме: мен кесими билгенли Москва мени джюрегимде джашайды, — дегенди Алан да.

Шауракъны романы

— Шауракъ, энтда джазамыса, огъесе къойгъанмыса джазгъан чотну? — деб соргъанды Алан.

— Бир хапар джаза тура эдим да, энди аны роман этиб барама, — дегенди Шауракъ.

— Созама деб, оюн этиб да къоймагъа эдинг?

— Нек этеме сора?

— Да «кёбге созсанг, ёгюз териден чабыр чыкъмаз», дейдиле.

Келинни сёзюн этмегиз

— Келин алабыз да, биз да былай халкъча алапат болабыз, деб тургъанлыкъгъа, аллах эки кьолу бла ургъанды да къойгъанды, сени джауунг да мени къарнашымлай джарлы болгъа эди, — деб Шумук эки кёзю бла тенг джылагъанды.

— Сен туура былай этерча, несин кёргенсе сора? — деб соргъанды Алан.

— Къалгъанны алай кьоюб огъуна олтурайым, сен аны бир кёрге эдинг, тюз джюрегинг джарылыр: кюз-

гюню баш джанында чибин аула тургъанлай, тюб джанына къараб, бетине бояу сюртеди.

— Да аны уа бек иги этеди: джангы келин ау тюбюнден къараргъа керекди.

Джылы бла акъылы

— Лукку адам арасына келгенинде да, кесин джашдан джаш этиб барады, аны бла не сый, не намыс таба эсе да, — дегенди Тутар.

— Сени аны ючюн нек джанынга тиеди? — деб соргъанды Алан.

— Меннге башхасы джокъду, — алай а паспортун кёргюзтюрге унамай, переписге баргъанымда, джылын аз джаздыргъанды.

— Аны ючюн бош кыйналаса, мен а акъылын аз джаздыргъанды, дейсе деб тура эдим.

Гюнах сёлешген

Хоншуларыбызда Джюзтюрлюден болумсуз тиширюу болмаз, айтырын-этерин билмей, хар джерге кесин урады да айланады, — дегенди Хора.

— Да не айыбын кёргенсе, былай этерча? — деб соргъанды Алан.

— Сюйсенг, кёр, сюйсенг, кёрме аны акъылы бир-бирде кетиб кылады.

— Кеси былайда джокъду деб, артыкъ сёлешме: аны акъылы бир-бирде кетиб кыалмайды, бир-бирде келген этеди, — дегенди Алан.

Башилик кызына нек урушмайды?

— Башиликни кызы Чыппы, орамгъа кесин джарашдырыб, тюз анасы Дубукга ушаб кыалгъан кёреме, алай а Башилик анга урушмайды, — деб Ойдан кыйналыб хапар айтханды.

— Халиси анасына ушагъанлыгъы ючюн а бек да урушурукъ эди, алай а тюрсюню кесине ушайды да, аны аллын тыйгъан олду, — дегенди Алан.

Джамашай бла эл

— Мен керти теннге санаб тургъанла джетген кюнде мени сансыз этиб кыойгъандыла, энди мен да алагъа алгъынча этсем, керти айтадыла, — деб Джамашай бек хыршыланыб сёлешгенди.

— Сен Балкызыны келтирген заманында сау эл джыйылган эди да кыуанчынга, — дегенди Алан.

— Олсагытда алай болганлыкыга, Даринаны келтирген заманында, талай тенгим келмей кыалганды, Халсатны алган заманында уа эм кысха тенглеримден келмегенле да болгандыла. Энди ала бары да мени джауларымдыла.

— Ахырда да энтда бирни келтир да, бютеу эл бла джау бол да кыал, — дегенди Алан да.

Сокканы отпусказы

Отар отпускадан кыайтыб, ишге джарашхан кюн Алан да, ол да ушакъ этгендиле.

— Отпусказы кесим сюйгенимча ашыралмадым, бир кетген болду, бир келген болду, — деб Отар хапар айтханды.

— Да сени алай хатанг да джокъду, келген сени юйюнге келгенди. Сокка уа элде юй-юйге бара отпусказын алай ашырганды, — дегенди Алан.

— Сора саулай элге айланырча, не дугъужам тюшген эди мынга?

— Да ол отпусказы чыгырны аллы бла аны китабы чыкыган эди, сора Сокка китабын джаратмагыанла бла даулаша айланганды.

Китаб окъургы заман

Салат-Герий кёблюгоне кыараб кыуанган болмаса, джазган затыны магыанасына кыарамаганды. Аны себебли ол джазган китаблагы киши толу багы бермегенди. Сора Салат-Герий Аланга тюбөб:

— Тейри, сени бош заманынг да болмаз, алай болса да мени джангы рукописими бир окъу, артык улуу роман да тюлдю, — дегенди.

— Аны окъурукъ заманым меннге джашаргы буюрулган замандан тышында берилсе да, окъуяллык тюлме, — дегенди Алан да.

Кёккёзню киносу

Ёмюрюнде мангылайына тер уруб ишлемен Чампа, ауруганы да болмагыанлай, курсовка табыб, курортха кетгенди. Бир айдан Чомпа курортдан кыайтыб,

«сау-саламат юйюме, юйдегиме джыйылгъаным ючюн»
деб, къурманлыкъ этиб, хоншуну-тийрени чакъыргъанды.

Чампа бокалны къолгъа алыб:

— Джашла, мен курортдан төрт кило эт къошуб келгенме, аны ючюн да бирер рюмка тартайыкъ, — дегенди.

— Бир грамм болса да, ары баш джанынга къошулса, мен эки рюмка да тартарыкъ эдим, — дегенди Алан да.

Пантокринни багъасы

— Аптекагъа алгъын джолда келген пантокринни багъасы джетмиш капек эди, артда келгенни багъасы уа сом бла онбеш капекди, нек эсе да, — дегенди Гаштук.

— Сен билмегенликге, дарманны этилген джеринде билмей джазмайдыла багъасын, — дегенди Алан.

— Да несин билирге керекди аны, дарман бирди сора?

— Сен пантокринни неден этгенлерин билиб сөлеш.

— Билеме, маралны мюйюзюнден этедиле.

— Да биле эсенг, иги джаш, аптекаргъа ол алгъын келген пантокринни этер ючюн, бир тынч маралны къыйналмагъанлай тутуб, мюйюзлерин алай алгъандыла, ол артда келген пантокринни этер ючюн а, бир башха маралны сау кюнню сыртны-къолну сюрюб, кючден-бутдан тутуб, мюйюзлерин алай алгъандыла.

Башы бла акъылы

— Ахырсы, адам Хошугъа не айтыргъа билмез, аны акъылы бир тюрлю, башы да бир тюрлюдю, — дегенди Джанкъул.

— Неден ишек этиб айтханлыгъынгды алай, несин кѳргенсе? — деб соргъанды Алан.

— Кѳрюб джугъун да кѳрмегенме, ол акъылсыз адам да болмаз, башы акъылын джюрютюрча уа тюрлю.

— Да ол да иги эди, мен а башын джюрютюрге акъылы джокъду, деб тура эдим, — дегенди Алан.

Дарманлыгъы болгъан китаб

— Китабым чыкъгъанды, кеси да китаб тюкеннге келгенди, — деб Хасау къууаныб хапар айтханды.

— Кѳргенме, иги китабды, алай а эки кемлиги барды, — дегенди Алан.

— Не кемликледиле ала?

— Биринчиси, атын джаратмадым, экинчиси, китаб тюкеннге келтиргенлерин амаи этгендиле.

— Да китабны китаб тюкеннге келтирмей къайры элтирик эдиле?

— Да сени китабынгы дарманлыгъы барды: аны юсюне «джукълатыучу дарман» деб джазыб, аптекада сатаргъа керек эди.

Кеси бла юю

Къыш чилледе Шамсулла Аланны юйюне келиб, кѳб да олтурмагъанлай, кетиб тебрегенди. «Олтур», «олтур» деб Алан да, юй бийчеси да къадалгъандыла.

— Огъай, кетеме, сиз кесигиз джарыкъ адамла болгъанлыгъыгъызгъа, юйюгюз сууукъду, — деб Шамсулла чыгъыб кетгенди.

Сора талай кюнден Алан Шамсуллагъа баргъанды. Амалсыздан былай-алай деселе да, Шамсулла бла юй бийчеси алай джарыкъ болмагъандыла. Сора Алан кетиб тебрегенинде, ала:

— Олтурсанг а бир кесек, юй да джылыды сора, — дегендиле.

— Юйюгюз джылы болгъанлыкъгъа, кесигиз сууукъ адамласыз, — дегенди Алан да.

Хутурбий бла хоншусу

Хутурбий алгъын аракъыны аузуна да салмай эди, энди уа, Чочанай анга хоншу болгъанлы, кесин ичгиге хорлатыб къойгъанды, — деб танышлары Хутурбийни юсюнден къыйналыб сѳлешгендиле.

— Хутурбий алай кесин ичгиге хорлатырча джаш тюлдю, бош айтмагъыз, — дегенди Алан.

— Да къалай хорлатмайды, хорлатыб бошаб турады сора?

— Огъай, ол кесин ичгиге хорлатмагъанды, Чочанайгъа хорлатханды, — дегенди Алан.

Чампилни болуму

— Былай къарайма да, элде бир къауумла мени джалкъаугъа да, акъылсызгъа да санай болурла дейме, — деб Чампил Аланнга хапар айтханды.

— Мен эшитген зат джокъду, неден ишек этиб айтханлыгъынгда — деб соргъанды Алан.

— Мен эшитмей айтмайма, алай а джалкъау эсем, кесиме джалкъаума, акъыл излей да, кишини аллына бармагъанма, барлыкъ да тюлме, — деб Чампил кызыгъанды.

— Джалкъаулугъунга былай-алай деселе да, сени акъылсызлагъа бош къошадыла: акъыллыла бла акъылсызла юлешинселе, сен орталарында къалыб кетерге тыйыншлы адамса, — дегенди Алан.

Джигер бла эринчек

— Эринчек бла джигерни ишлеменген заманларында билирге боллукъмуду? — деб соргъандыла Аланга.

— Боллукъду, сора нек болмайды, — дегенди Алан.

— Неден билирге боллукъду?

— Эртденбла джангы къобхан заманларында сорсанг, билликсе?

— Къалай сора?

— Джигерге «былай эрте нек къобханса» десенг, «ай тийгенине кюн тийгенди деб къобханма» дейди, эринчекге «былай кеч нек къобханса» десенг, «кюн тийгенине ай тийгенди деб джатыб тургъанма» дейди.

Эм уллу ичкичи кимди?

«Эм уллу ичгичиге кимни санаргъа боллукъду» деб бир кюн селеше келгендиле.

— Ишни заманында эсириб айланганды эм уллу ичгичи, — дегенди бири.

— Кече юйюне келмей, тангига дери ким ичиб тура эсе, олду эм уллу ичгичи, — дегенди экинчиси.

— Хурджунуна ачха тюшгенлей, тенглерин излеб тюкеннге чабычуду, — дегенди ючюнчюсю.

— Барыгъыз да терс айтасыз, — дегенди Алан.

— Сора кимни санайса да сен эм уллу ичгичиге?

— Мен ангылагъаннга кере, джалы сени джалынгдан уллу болгъанлай, ичген джерде сени хурджунунга ким къарай эсе, эм уллу ичгичи олду.

Уллулугъу бла гитчелиги

— Хабчюш дегенлей, бурнумдан тюшюб къалгъанча, джашчыкъ кесиме бир бек ушайды, — деб Муштур халпар айтханды.

— Да гитчелиги ушай эсе да, уллугу ушама-сын, — дегенди Алан да.

Тишлери аурумаз ючюн

— Джерни башында тынч ауруу болмаз, алай а тиш ауруудан кыйын джокъду, деб алай айтадыла, къркуб джаным чыгъады, — дегенди Махуш.

— Да сен алкын джаш адамса, тишлеринг ауруй болмазла да, — дегенди Алан.

— Ауругъан а этмейдиле.

— Сора нек къркъаса да?

— Да ауруб тебреселе, джукъ да эталлыкъ тюлме, ауругъунчу бир мадар этерге керекди ансы, — дегенди Махуш.

— Да керти алай кърка эсенг, бар да, бююн огъуна тиш болгъанынгы алдыр да кый, — дегенди Алан.

Дженгил ёсген сахар

Джер-джерден келген адамла кьонакъ юйде кеслерини сахарларыны юслеринден селешгендиле. Сахарчылары санлары кечеден кюннге ёсюб баргъанына кьуаныб хапар айтхандыла. Алан а, джукъ да айтмай, тынгылаб тургъанды.

— Сен нек джукъ айтмайса сахарынгдан, ёсюю кьолай болмазмы? — деб соргъандыла.

— Да къалай болгъанын кесигиз билигиз, джангыз, бир джылгъа сахарчылары санлары эки кьат ёсгенди, — дегенди Алан.

— Джангылгъан этесе ансы, джангыз джылгъа алай бир къалай ёседи, — деб анга ийнаныргъа унамагъандыла.

— Да былтыр сахарда он минг адам джашай эди, аладан онбешиси хауле эди, быйыл а сахарда отуз хауле барды, анга кере бютеу сахарда джашагъанлары санлары быйыл джыйырма минг болургъа керекди, — дегенди Алан.

Кёккёзню киносу

Бир кюн тенгле бирге киногъа тебрегендиле.

— Кёккёз тенгибиз джокъду, анга телефон бла бир билдирейик, — дегенди Тууду.

— Бош кыйналма, ол киногъа келлик тюлдю, — дегенди Таубатыр анга.

— Нек сора?

— Да Кёккёз, эндиги адам болгъанлай, не эсе да киногъа джюрюмейди.

— Иги билмегенлей адамланы терслеб тебремегиз, — дегенди Алан.

— Да сен аны быйыл киногъа келиб кёргенмисе? — деб соргъанды бирлери.

— Кёрмегенме, алай а аны киносу юйюндеди.

— Телевизорму алгъанды?

— Огъай.

— Сора не кино хапар айтаса да?

— Кёккёз киногъа юй бийчеси бла барыргъа унамайды, юй бийчеси уа аны кеси джангыз иерге унамайды, сора ингир сайын юйлери дауур кино болады да къалады.

Нек ауруйду?

Бир кюн Алан ишге барса, тенглери мыдах-мыдах болуб тура. Алан аланы кёрюб:

— Не болгъанды, нек салпыланнгансыз? — деб соргъанды.

— Да Селенгурт ауругъан эте эди да, къараб, доктор неден ауругъанын билалмай къалгъанды, — деб ала хапар айтхандыла.

— Аны ючюн къайгъылы болмагъыз, мен билеме аны аурууун, — дегенди Алан.

— Неден ауруйду?

— Мындан алда джыйылыу болгъанында, президиумгъа айырмагъанлары ючюн ауруйду, аны сау этерге ашыгъа эсегиз, эрлай джыйылыу этигиз да, Селенгуртну президиумгъа айырыгъыз.

Багъалы киштик

Чабдарны киштиги кюндюз печь башында джукълаб, кече гёзенде этлеге джюзюб тургъанды, чычханланы кёрсе уа, джол къоюб озгъанды. Сора Чабдар киштигин, машокка атыб, бир джары къоратайым деб, орам аягъына чыкыгъанлай, Аланга тубегенди.

— Къайры тебрегенсе, Чабдар, машогунг бла? — деб соргъанды Алан.

— Киштигим чычхан тутмайды, энди бир джары кьоратайым деб чыкыгъанма.

— Чычхан тутмайды деб, юйюнгден киштигинги кьалай кьоратаса, андан эсе чычханланы кьоратыб кьойсак а, — дегенди Алан.

Къайдан кьараргъа керекди?

— Джерни кьаланы бла джукъасын мен билеме, — деб Чомурну акъылы алай болгъанды. — Адамны кьалай адам болгъанын билир ючюн а, былай кенгден кезюм бир джетсе, башха джукъ керек тюлдю, — дегенди.

— Да сора сен кеси-кесинги ким болгъанынги ёмюрде билаллыкъ тюлсе, — дегенди Алан.

— Нек билмейме сора?

— Да сен кеси-кесинге кенгден кьараяллыкъ тюлсе.

Солургъа кимни иерге тыйыншлыды?

Ишни тамам кызыу заманында рабочкомну председатели келиб:

— Къара тенгизни джагъасына солуу юйге путевка барды, оноулашыгъыз да, биригизни буюругъуз, — дегенди.

— Джумукъну иши бир кыйынды, ол барсын, — дегендиле бир къауумла.

— Халимни иши анданмы тынчды, аны нейик, — дегенди бирлерни.

Алан тынгылай туруб:

— Ийиу эсе, Мотдуну нейик, — дегенди.

— Мотду, кесин терлетиб, бир кюнню ишлемейди, ол алайсыз да кесине солуу сагъатла чыгъаргъанлай турады, аны иерге боллукъ тюлдю, мен ишге джан аурутуб теджейме Мотдуну, — дегенди Алан.

— Къалай сора?

— Мотду кетгенликге, бизни ишибиз джарсырыкъ тюлдю.

Саудюгерчи

— Туура сатыугъа джетген заманда уа, Джаубёдекден онглу джокъ кёре эдим, — деб Ышыу сейирсиниб хапар айтханды.

— Несин билиб айтаса сен аны? — деб соргъанды Алан.

— Да кылай билем: бир кечени юйюнде джатмай, джерни туюбу бла джурюйдю; бирин сатыб, бирин алыб, юйюн джасагъанды, кюбюрюню башы этилмейди, касса да ачхасын а сорма да къой.

— Тейри, андан эсе Джудул онглу саудюгерчи болур, — дегенди Алан.

— Сора ол да алай устамыды сатыугъа?

— Уста болгъанны къой, артмагъына туюссе, ол ата-сын да сатарыкъды, алай а, хариб, ол эртде ёлгенди ансы.

Алгъын заман болса

Сейит-Умар орамгъа чыгъыб тебресе, эл ишин къоуб меннге къарайды, — деб мурат этгенди. Аны махтанырча аз кёб да джугъу болмагъанды, кеси-кесине уа нарт тулпарлача кёрюннгенди. Алай а, юй бийчесинден башлаб, элде аны сыйын кёре билмейдиле, алгъын заман болса, мен хан болуб, тоханадан къарарыкъ эдим, атым айтыллыкъ эди, — деб Сейит-Умар уллу сёлешгенди.

— Алгъын заман болса уа, мен атымы сенден да бек айтдырлыкъ эдим, — дегенди Алан.

— Не этиб айтдырлыкъ эдинг ссра сен?

— Ханны тахтасындан туюшюрюб.

Тенгизбай тюз этеди.

— Башхала тенглерины, кеслерини юслеринден сёлешген заманда Тенгизбай узун тынгылауну ийиб тургъанды, сора артда уа «мен уллу, бай тукъумдан чыкъгъанма» деб хаман алайын башхартыргъа ёч болгъанды.

— Да не тукъумдан чыкъгъан эсенг да, бизден артха кыалмай ишле, — деб нёгерлери айта-айта тургъандыла. Алай а Тенгизбай, ишге кыайгъырмай, тукъумда бай джашагъанланы юслеринден хапар айтыб турургъа сюйгенди.

— Сен тукъумунг бла башыбызны бездирдинг, бар да башха нёгерле бла ишле, сен ишибизни артха тартаса, — дегендиле Тенгизбайгъа.

Алан джашланы терссиниб:

— Тенгизбай сиз алай этерча терс тюлдю: не джигерлиги бла, не ишленмеклиги бла, не адамлыгъы бла махтанырча болмаса, тукъуму бла махтанмай да не этсин, — дегенди.

Студентле бла экзаменле

— Студентле мени сыйымы кѣргенча, бу институт-да бир кишини сыйын кѣрмейдиле, мен студентлени ана кѣарнашлары болсам да, андан сора не этерик эдиле, сау болсунла, — деб доцент Топара хаман алай айтханлай тургъанды. Сора бир кюн, Алан да, Топара да ушакъ эте тургъанлай, студентле сууукъ саламлашыб озгъандыла.

Топара бир кесек да джунчуб:

— Тобасто, къалай да болсун, быланы бир къайгылары барды ансы, ала алай сууукъ саламлашыб нек оздула, — деб сейирсингенди.

— Алан да:

— Сора ала энтда сеннге экзаменлерин бериб бошамагъанмыдыла? — деб соргъанды.

Сылтаула

Алан телевизор алыргъа деб, тюкеннге баргъанды, алай а беш тюмени джетмей, ёлкую ачха излерге болгъанды. Сора ол Къаншаубийге тубеб:

— Узайтмай кесим келтириб берирме, беш тюменинг бар эсе, — дегенди.

Къаншаубий бек джарыкъ болуб:

— Оллахий, Алан, мени сенден суйген адамым джокъду, бек разы болуб да берлик эдим, алай а джаз кырдыкга дерн башын ачмам деб, ант этиб, ачхамы кюбюрге салыб къойгъанма, башха ачхам а джокъду, — дегенди.

Талай заман кетгенден сора Къаншаубий Аланнга келиб:

— Баучукъ ишлей тура эдим, заманынг бар эсе, болушсанг а, — дегенди.

— Оллахий, Къаншаубий, бек суйген адамымса, барыб болушурукъ эдим, алай а бусагъатда отпускатама, башха заманым а джокъду, — дегенди Алан.

Чомакъ бла адамла

Чомакъ эсине не тюшсе, аны этгенди, ол себебден джашауда джангылгъаннга санамагъанды.

— Терс сиз кесигизсиз, — деб къойгъан болмаса, юретиб айтханларына тынгыларгъа да унамагъанды.

— Да хаман бу терс атлаб, биз да аны джангылыч-

ларын тюзетибми турлукъбуз, ол халкъча джашаргъа суймейди, юретгенибизни да ангыламайды, — деб, бир-тесиде ишлегенле Чомакъны букъусун къакъгъандыла. — Терс ол тюлдю, сизсиз, — дегенди Алан, — аны сиз юретгенни ангыларча болуму болса, ол эртде огъуна адам боллукъ эди.

Директор ким болса игиди?

Шидакъ совхозгъа директоргъа салыннгандан сора талай кюнден Теке терен сагъышлы болуб тургъанын эслеб, Алан анга:

— Башынгы ёрге кёлтюр, бурнунгу асыры бек салындыргъанса, — дегенди.

— Менича болсанг, сен да салындырлыкъ эдинг, — деб Теке акъырын башын ёрге этгенди.

— Не болгъанды, не къыйынлыгъынг барды алай бир?

— Артындан-аллындан кириб да кюрешеме, алай а Шидакъгъа кесими алдыралмайма; бир-эки кере юйге да чакъыргъанма, бир сылтау этиб къойгъан болмаса, келирге унамайды.

— Да аны ючюн алай бир неге къыйналаса: директор болсанг, кеси этгенни кесине къайтарырса.

Шамда бла къалгъанла

Бадах врач болуб, бир джылны ишлегенден сора, Аланга тюбеб:

— Ишимден бек къууанама, алай а больницыны баш врачы Балкъыз, кесим айтхан деб тургъан болмаса, къалай болур деб, бизге да бир сормайды, — деб хапар айтханды.

— Да аны уа аман этеди, бизни больницыны баш врачы Шамда, бютеу врачлагъа сормай, бир ишин да этмейди, — дегенди Алан.

— Ол иги эте кёре эдим, сау къаллыкъ, — деб Бадах Шамдагъа уллу бюсюреу этгенди.

— Айхай, соргъанлыкъгъа, аны да сизни Балкъыздан башхалыгъы джокъду.

— Къалай сора?

— Да хар кимге соруб бошагъандан сора, кеси къалай суйсе, алай этеди да къояды, — дегенди Алан.

Айрымканда

Бокай бла юй бийчеси Маший бир гитче айрымканда талай джылны джашагъандыла. Эллерине келгенден сора, къурманлыкъгъа джыйылгъан тенглерини бири:

— Ненча сабийигиз барды? — деб соргъанды.

— Экидиле, бир джаш бла бир къыз, — дегенди Бокай.

— Сау он джылны ичине эки сабийден сора болмай къалай къалды, — деб, тенглери азсыннгандыла.

— Да сабийлени андан кёб этерге къоркъгъан болурла, — дегенди Алан.

— Неден къоркъгъандыла сора?

— Сабийле кёб болсала, айрымкан батыб кетер деб.

Макъамны къачан этилгени

— Токмалий бир алаамат макъам чыгъаргъанды, эшитсенг, къууанныкъса, — деб, бир-бири афузларындан алыб, Гачылыу бла Бишдау Аланга хапар айтхандыла.

— Арабин, была быллай бир махтагъан бу не макъамды эке, — деб, Алан анга тынгыларгъа бек сюйгенди.

— Мен халкъ ючюн ишлейме, эринмей джангы макъамымы сеннге да эшитдирейим, — деб, Токмалий пианинону сокъгъанды.

Ол согъуб бошагъанлай, Алан къатына барыб:

— Сау бол, иги джаш, иги макъамды, сени атанг да джаш заманында бу тартыугъа кёб тепсегенди, — дегенди.

Хамат-Герий кесиди терс

— Тюнене областха джыйылыугъа баргъан эдим, — деб, Фазил Аланга хапар айтыргъа тохтагъанды.

— Нек джыйылгъан эдигиз, не иш этдигиз? — деб соргъанды Алан.

— Да ёзге ишибиз джокъ эди, джаш джазыучуланы чыгъармаларын сюзе эдик.

— Не болдугъуз да? Джарашдырыб хапар айт.

— Башхалагъа джукъ айтханлары болмады, Хамат-Герийни поэмасын а ит джашамазлыкъ этдиле.

— Мен аны поэмасын окъугъанма, кесиди терс.

— Сора аны поэмасын башхала джаратмагъанлыкъгъа, ол кеси терс нек болады?

— Да ол поэмасыны башына «Сандыракъ» деб джазса, киши да джукъ айтырыкъ тюл эди.

Датди бла къурт

Датди алма ашай тургъанлай, Алан киргенди. Сора Датди Аланнга алма ашатмазгъа сылтау излеб:

— Осал алмаладыла, къуртлары барды, мен кесим да бусагъатда, эсгермей, алма бла къуртну къабыб ийдим, джукъ боллукъмуду эке? — дегенди.

— Сен къуртну ашагъанлыкъгъа, джукъ да боллукъ тюлдю, къурт сени ашамасын ансы, — дегенди Алан да.

Адамла бла адамлыкъ

Дагибни сюеги ёсгенликге, джылы келгенликге, акъылы келирге ашыкъмагъанды. Адамлары уа аны уллугъуна къууаныб, къалгъан затын сан этмегендиле.

Бир кюн атасыны къарнашы Токъболат:

— Энди, аллах айтса, Дагиб аякъ юсюне минди, адамлагъа къошулду, бизни да къууандырды, — деб Аланнга махтаныб хапар айтханды.

— Джылы, сюеги бла уа къошулгъанды, адамлыгъы бла къачан къошулдукъ эсе да, — дегенди Алан да.

Кюнню узуну бла къысхасы

— Март кириб, кюн узуннга айланса, джерге да бир джылыу урур эди ансы, сууукъ къырады, ийнекчигими да бичени бошалады, — деб Науаш Тутар бла Аланнга хапар айтханды.

— Да сен ашыкъгъанлыкъгъа, Тутар мартха ашыкъмайды, — дегенди Алан.

— Нек сора, ол кюнню узун боллугъун суймеймиди?

— Да Тутаргъа хар айны ичинде кюн узуннга да, къысхагъа да айланады.

— Къалай сора?

— Тутар джалын алыб, чагъырланы маркаларын санай тебресе, бу ыйыкъны кюн къысхагъа айланыб турады, андан сора уа, экинчи джал алгъынчы, Тутарны кюнлери узуннга айланадыла.

Джараусуз джокъду

— Темирбекни китабын окъуб чыкъдым, алай а джаратмадым, — дегенди Пачил.

— Несин джаратмадынг? — деб соргъанды Алан.

— Биринчиге, былай деб айтыргъа, магъанасы джокъду; экинчиге, тили осалды, алай а кёре тургъанлай,

хайыры болмагъан китабны нек чыгъаргъанларын билмейме.

— Джангылыб айтаса ансы, чыртда хайыры болмагъан китаб чыкъмайды, хар китаб бирер затха джарайды.

— Иги китабны джарагъанын а билеме, алай а осал китаб джукъгъа джарайды деб билмейме.

— Иги китаб — азыкъгъа, осал китаб — тамызыкъгъа, — дегенди Алан.

Нарт сёз эсги боламыды?

«Нарт сёзле» деген китабны окъуй келген заманда Гача:

— Джашау тюрлене баргъанча, нарт сёзле да тюрлене барадыла, бир къаууму эски болады, бир къаууму магъанасын чырт да тас этеди, аланы орунларына уа джангы нарт сёзле тууа барадыла, — деб хапар айтханды.

— Джартысы эскилей къалыб, джартысы джангы болгъан нарт сёзле да тюбейдиле, — дегенди Алан ышарыб.

— Къайсыладыла сора ала?

— Сёз ючюн, алгъын «аман къызгъа къазан къошакъ» дей эдиле, энди уа «аман къызгъа телевизор къошакъ» дерге боллукъду.

Кеси бла дарманлары

Аланны бюреги ауруб, больницагъа тюшгенден сора бир врач къыз, кече-кюн демей кюрешиб, аны маджал этгенди. Сора врач къызгъа эси кетгенден Алан больницагъа нек келгенин да унутханды. Талай кюнден врач къыз анга:

— Келген заманында пйнанмай эдинг, кёрдюнгмю, дарманларым сау этиб къойдула, энди бюгюн юйюнге не айланабыз, — деб ышаргъанды.

— Огъай, мен алкъын сау болмагъанма, кетерик тюлме, — дегенди Алан да, къызчыкъ айтханны къулакъгъа алмай.

— Да къалай болмайса, мен билиб айтама, бюрегинг сау болуб бошагъанды.

— Да сен дарманларынг бла бюрегимн сау этиб бошагъанлыгъынга, кесинг джюрегимден бошагъанса, — дегенди Алан.

Элде белгили

Элде эм белгили кызыланы санай келгендиле да, бир джыйырмадан артыкны айтхандыла.

— Энтда бир белгили кызыны кьойдугъуз, — дегенди Алан.

— Кимни, кимни? — деб бары да сагъайгъандыла.

— Хышдырыуну унутуб барасыз.

— Сора Хышдырыуну элге белгили болурча неси барды биз билмеген?

— Къалай болмайды: Хышдырыу болмаса, Джанатайны джаратхан элде бир кыыз джокъду.

Волга бла ат

Сеит-Къасым кече джатса, эртденблагъа дери тюшюнде «Волга» машина кёрюб джети джылны джашагъанды. Машина алгъандан сора уа «бу Волга» болуб, менге джюрек джарсыу джокъду» деб, кесин тауладан мийикге чыгъаргъанды.

Бир кюн ол Аланнга тюбөб:

— Ий, адамла атха миниб къалай айланнгандыла, андан сора сейирим джокъду, — дегенди.

— Да, Сеит-Къасым, сени «Волгангдан» кем болмагъан атла бардыла, — дегенди Алан.

— Не иги атынг да мени «Волгамы» сигнал бергенине джетмейди.

— Огъай, сени «Волганг» Орусланы Махаметни «Тору атыны» кишнегенине да джетмейди, — дегенди Алан.

Кимге не джарашханы

— Ахырсы, адам Даухагъа не айтыргъа билмез, ичиб, не болгъанын болуб келеди, кёрюр артда не кюн келсе да, — деб Маштай чамланнганды.

— Не боллукъду сора артдан, алай нек айтаса? — деб соргъанды Алан.

— Да не боллукъду болуб: ичсе, Даухагъа джарашмайды.

— Тоба, тоба, адамны, башы башха кибик, неси да башха деб, аны ючюн айта болурла: бизни Шоллайгъа уа ичмесе джарашмайды, — дегенди Алан.

Къууаннганы бла кыйналгзаны

— Туура ол Зекиден осалын а кѳрмегенме, — деб Матай талай адамны аузуна къратыб хапар айтханды.

— Къайдан билесе сора сен аны алай болгъанын? — деб, соргъанды Алан.

— Къалай билем, эки адам бир-бирлери бла урушсала, ол къууаннгандан той тутады сора?

— Аллындан къууаннганлыкъгъа, артдан кеси да кыйналыр ючюн къалмайды, алай бек да хыртлама, — дегенди Алан.

— Этгенине сокъураныб кыйнала эсе, сора алай аман адам да тюлдю, — дегендиле бир къауумла да.

— Огъай, сокъураныб кыйналмайды.

— Неге кыйналады да?

— Ол урушханла джарашдыла деб эшитсе кыйналады.

Тѳрт сылтау

— Шоша ичгичи болду да къалды, ол алгъын алай тюл эди, — деб Дедей алай айтханды.

— Да ол суююб ичмейди, мадары болмагъан юч сылтауу барды, — дегенди Алан.

— Не сылтауладыла сора ала?

— Шоша эм алгъа Гытдыйны алгъанына къууаныб иче эди, экинчи Гытдыйдан айырылгъанына къууаныб иче эди, энди уа «Гытдыйдан нек айырылдым» деб, анга кыйналыб ичеди.

Джабекни назмусу

— Джабек, къайдан келесе, кесинг да былай мыдах нексе? — деб соргъанды Алан.

— Кесим этиб кыйдум кесиме оюнну, — дегенди Джабек.

— Не этгенсе?

— Юйде юй бийчем тургъанлай, Чалыугъа суймеклик назму джазгъан эдим, кесине бергинчи, къайсы эсе да тил этгенди да, аны ючюн месткомда букъуму къагъыб ийгендиле.

— Назму джанынгдамыды?

— Джанымдады.

— Алан Джабекни Чалыугъа этген назмусун окъуб:

— Месткомда сеннге бош урушхандыла: Чалыу кеси назмунгу окъуса, экинчи сени атынгы сагъынныкъ тюл эди, — дегенди.

Аллах, маймул, адам

— Сен къалай къарайса: адамны аллахмы джаратханды, огъесе адам маймулну бир тюрлюсюмюдю? — деб Аланнга соргъандыла.

— Мен анга эки тюрлю къарайма, — дегенди ол.

— Къалай?

— Бир къауум адамны кёрсем, адамны аллах джаратханды дейме, бир къауумну этген ишине къарасам а, маймул быладанмы джаратылгъанды дейме.

Дашдакъ бла анасы

— Дашдакъ институтха кирген кюнден башлаб, аны анасы, кеси инджилгенине да къарамай, джашын бир кюнню бир затдан керекли этмей эди, ууакъ сабийлерин да хоншугъа-тийреге аманат этиб, джашына ашарыкъ ташыгъанлай тура эди. Ол заманда шахардан элге автобус джюрюмей эди да, асламысына джаяулай кетиб къала эди, — деб Алан хапар айтханды.

— Да не болуб къалды да, энди къайдады джаш? — деб соргъандыла.

— Институтну бошагъандан сора шахарда ишге джарашханды. «Волгагъа» да къоннганды.

— Ол алай кюрешиб окъутхаң анасы аз къууанмайды энди?!

— Къууанмайын а, энди аны иши тынч болгъанды: энди элге автобус джюрюйдю, джашына тансыкъ болгъанлай, шахаргъа автобус бла келеди да къалады, — дегенди Алан.

Муштурайны аурууу

Муштурай кюн сайын ишге кечге къалыб келе тургъанды да, сора бир кюн а чырт да келмегенди да къалгъанды.

— Арабин, не болду эке мынга, ишге чыкъмай къалырча, — деб Алан Муштурайны тенгине соргъанды.

— Аурукъсуннганды да аны ючюн келмей къалгъанды, — дегенди ол.

— Неси ауруйду эке?

- Кёз тийгенди деб, хоншулары алай айтадыла.
- Ол бош хапарды.
- Сен къайдан билесе бош болгъанын?
- Да мен ангылагъаннга кёре, Муштурай, кёз тийген огъай, табан тийсе да, аурурукъ тюлдю, — дегенди Алан,

Пашатны къаны, джаны, суюгени

- Алан больницада ишлей тургъанлай, Пашат келиб:
- Суюмчюлюк бер! — дегенди.
- Айт нек берлигими.
- Эгечинги къараб кёргенлей джаратханма, сеннге кюеу болургъа тебregenme.
- Да эгечим сени джаратамыды?
- Ол мени кёрмегенлей да джарата эди, мен а аны ючюн джанымы-къанымы да берликме, — деб, Пашат бурнун ёрге тутханды.
- Да джанынгы анга берсенг, сен ёлгенсе деб, мен акт джазаргъа керекме, къаныг да анга джарарыкъ тюлдю, — дегенди Алан.
- Нек сора?
- Да сени къанынг ючюнчю группаданды, аны къаны уа биринчи группаданды.

Атасы бла джашы

- Джанкирланы насыблары тутханды, кюеулери Зобдрий бир алаамат адамды, — деб элде уллу сёз болгъанды.
- Кимге ушаб болгъанды эке ол алай, атасына ушагъан болур, — деб бир къауумла да алай айтхандыла.
- Бош айтасыз ансы, ол атасына ушамагъанды, — дегенди Алан.
- Сен къайдан билесе аны сора?
- Да атасы жангы кюеу заманында къайынларын сыртына да миндире эди, Зобдрий а сыртына огъай, «Волгасына» миндирирге да унамайды.

Эсиргеннге урушмагъан

- Башхала ичиб келселе, юйде тиширыулары урушхан этедиле, мени юй бийчем а ауузун ачыб джукъ айтмайды, — деб Ойдур махтанганды.

— Ай насыблы уа, — деб бир кѡауумла анга сукъ-ланнгандыла.

— Ойдурну юй бийчеси нек урушмагъанын мен билеме, — дегенди Алан.

— Нек урушмайды?

— Ол да Ойдур эсиргени сайын урушуб барса, сора сабийлерине кѡачан ушхуур этиб ашатырыкъ эди.

Къызын сан этмеген

Субарджат, кече-кюн демей ишлеб, къызы Кочурагъа орта школну бошатханды, бир джылдан институтха да ийгенди.

— Арабин, анасы быллай бир кѡыйналыб окъутханын Кочура билликмиди, огъесе унутубму кѡоярыкъды эке? — деб бир кюн хоншулары сагъыныб сѣлешгендиле.

— Къызы уа унутмаз эди, анасы сан этмей тебрегенди ансы, — дегенди Алан.

— Сора эндиге дери аны ючюн кѡырылыб-ѣлюб, энди кѡалай сан этмейди?

— Аны уа билмейме. Къызы, бетине бояугъа ачха керек болса, анасына «ачха ий, ауруйма» деб айтдырады, анасы уа, керти ауруса да, джюреги кѡыйналма сын деб, къызына билдирмей кѡояды.

Хоншусун бек суйген

— Ахыратда да хоншунг бла кѡалай джашагъанса деб сорадыла, Джиппай, сен а хоншуларынг бла сенсеменсе деб джашамайса, — деб айыб этиб сѣлешгендиле.

— Да андан сора мен кѡалай джашаргъа билмейме, кимди, айтыгъыз, хоншулары бла менден иги джашагъан, аныча этерге кюреширме, — дегенди Джиппай.

— Керти да юлгю алыргъа излей эсенг, Шишаудан ал, хоншулары бла аныча татлы джашагъан джокъду, — дегенди Алан.

— Ол хоншуларына бизден артыкъ этгени барды деб билмейме, — деб Джиппай Аланга кѡарагъанды.

— Джукъ этмегенликге, «сабийинг хоншунга бир бек ушайды» дегенлеринде, ол кѡууаныб кѡойгъан эди, — дегенди Алан.

Бир-бирлерин ангылагъанла

Урушургъа эсине тюшсе, Къанду терс-тюз деб къарамагъанды.

Бир кюн да ол, Аланнга тюбөб, бир бош затны юсюнден:

— Сен мен айтханча нек этмейсе, аллай бирни къалай ангыламайса, сеннге айтханымы къара хайыуаннга айтсам да, ангыларыкъды да, — деб къутургъанды:

— Мен ангылаялмагъанлыкъгъа, хайыуан ангыларыгъын мен кесим да билеме: бирчала бир-бири тиллерин дженгил ангылайдыла, — дегенди Алан да.

Звено бла Зорбий

Бу звено тамам алакат звеноду, бир-бирлерине бир да бек къайгырадыла, болушадыла, сау къаллыкъла. — деб Алан чага эте тургъан звенону махтагъанды.

— Иги болуб, къалгъан звеноладан артыкъ неси барды? — деб соргъанды Залимхан.

— Зорбий сау кюнню, таб, сау юч кюнню, ишге чыгъалмай къалса да, аны юлюшюн айырыб къоймай, аны ючюн да звено чага этеди, — дегенди Алан.

— Ол бек игиди, алай а Зорбий алагъа аны не бла къайтарады?

— Ол а, хариб, джангыз бир башы бла аланы барысы ючюн да шайтан суудан тартады.

Токалауну болуму

— Адамлыгъым, насыбым бла да мен элде белгилиме, — деб Токалау кекюрегин уруб сёлешгенди.

— Да сени алай болгъанынгы эл билемиди? — деб соргъанды Алан.

— Билмейдиле да, ол тюлмюдю мени джюрегими къыйнагъан?

— Да аны юсюнде уа кесингсе терс.

— Не бла сора?

— Да чабыучу атынгы сен баугъа тагъыб нек тураса?

Сабийни акъылы

Мамиш болалгъанын да болуб келе тургъанын кёруб, Алан:

— Мамиш, бу ичгини асыры бек сюре болурмуса, бир кесек кесинги эслесенг, иги тюлмю эди? — дегенди.

— Къой, къой, къой, бюгюн а джукъ айтма, бюгюн ичерча сылтаум барды, — дегенди Мамиш.

— Да айт, эшитейик сылтаунгу.

— Бир къауумлада бет джокъду, биле тургъанлайларына, ачыу этерге иш этиб, адамны джюрегин джарыча, затны айтадыла.

— Не айтадыла, айт бери, Мамиш?

— Айтыргъа башха джукъ табмагъанларында, «сабийинг кесингден акъыллыды» дейдиле, энди мен алагъа не айтыргъа билмейме.

— Бош билмейсе ансы, анга алай бек къыйнала эсенг, аланы ауузларын тыяр мадар барды.

— Къаллай мадарды сора?

— Сабийни атасы мен тюлме де да къой.

Китабны ичи бла тышы

Алан китаб тюкенде бир иги китабны кѳргенди, алай а китабны тышы джылтырыб болгъанды. Сора ол тюкенчи Гыджынагъа айланыб:

— Иги эгечим кибик, бар эсе, къара да тышы джылтырмагъан китаб берсенг а, — дегенди.

Гыджына излеб, башханы бергенден эсе, сѳз бла Аландан башын алгъанны тынчыныб:

— Да тышын не этериксе, тышы болмай къалса да, ичинде магъанасы тюрленник тюлдю сора? — деб кесин ышартханды.

— Айтханынг тюздю, алай а акъыллы адам зыккыл кийиниб неда къымыжалай келгенден эсе, ариу кийиниб келсе иги тюлмюдю, — дегенди Алан да.

Окъуучулары бла джау болгъан поэт

Идиу Аланга къонакъгъа келгенинде:

— Тангджашны назмула джазгъан хапары бар эди, къоюбму олтургъанды? — деб соргъанды.

— Киши окъумазлыгъын билгенинде, къойгъанды.

— Нек окъумайдыла сора?

— Да ол назмуларын къуру Къызбийче бла Гыллай бир окъусала деб джаза эди, энди уа ала экиси да кѳб болмай эрге кетгендиле.

Лекция

Маштай иги хазырланмагъанлай, ишленмекликни юсюнден лекция окъургъа келгенди. Сора лекция бо-

шалыб, Алан юйге келе тургъанлай, Бушурат аллына чыгъыб, «къайдан келесе?» — деб соргъанды.

— Клубдан келеме, лекция бар эди, — дегенди Алан.

— Ким эди окъугъан?

— Барыбыз да окъуй эдик.

— Барыгъыз да къалай окъурукъсуз: лектор окъуб, къалгъанла тынгылагъан эте болур эдигиз?

— Огъай, барыбыз да окъуй эдик, алай а Маштай тышындан окъуй эди, биз да ким китаб, ким газет ичи-бизден окъуй эдик, — дегенди Алан.

Алан къонакълыкъда

— Кёбден бери кёрмегенме, не эте тура эселе да, барыб, бир кёрейим Оку тенгими, — деб Алан ыйых кюн такса бла джолгъа чыкыгъанды. Сагъат тогъуз бола ол Окуну арбазына киргенди. Алайына Оку, юй бийчеси, джашлары, къызлары чыгъыб, этегинден-дженгинден болуб, юйге кийириб, тёрге олтуртхандыла. Алай а хапар соруб тургъан болмаса, ашарыкъ къайгъы этмегендиле. Кюн ортадан огъуна джанлагъанды.

— Тоба, тоба, тансыкъ болуб ёле эдик, къалай иги болду келгенинг, — деб ала хапарны теренинден теренине кирирге излегендиле.

Сора Алан:

— Тансыкъ болгъаныгъызны да билеме, алай болса да, энди сиз мени къайгъылы болмагъыз да, меню къайгъылы болугъуз, — дегенди.

Келинле бла къайын ана

Элде эм огъурсузгъа Дотдай бла Шоллай саналгъандыла. Аланы алай болгъанларын, таб, хоншу элдеде да билгендиле.

Бир кюн шахарда Шамит Аланга тюбеб, автобус сакълай, экиси да ушакъ этгендиле.

— Сизде Дотдай бла Шоллай деб эки огъурсуз къыз бар эдиле, эиси эки къайын анагъа джюрек джаргъыч боллукъдула, деб хапарлары да алай чыгъа эди, ала не болуб къалдыла? — деб соргъанды Шамит.

— Эки къайын анагъа джюрек джаргъыч боллукъдула, деб суймегенликден айтыб тургъандыла ансы, ала экиси да кёб болмай, эки эгиз джашы болгъан бир анагъа келин болгъандыла, — дегенди Алан.

Чоюнчукъну багъасы

— Дунияны башында иги затла кёбдюле, алай болса да адамдан багъалы зат джокъду, — деб Гонай ауаз бергенди.

— Да, Гонай, багъалары юслерине джазылыб тургъан адамла да бардыла, — дегенди Садакъ.

— Не джазылыбды сора?

— Юч сом бла 62 капек.

— Мен Садакъны айтханына разы тюлме: самогондан баш бурмагъанланы багъалары аллай бирге чыкмайды, — дегенди Алан.

Алан бла галстук

Алан, тюкеннге кириб, галстук сайлай тургъанлай, Хамбали да киргенди. Тюкенчи къыз Аланга ышарыб сёлешгенин кёлтюралмай, ол Аланны ыйлыкъдырыгъа излегенди.

— Мен ёмюрюмде галстук салмагъанма, мындан ары да саллыкъ тюлме, — неге керекди, ол эшекни къуйругъуча, — деб, тегерегине къараб, Хамбали кёз къысханды.

— Алан да анга айланыб:

— Сен кесинги къуйрукъсуз эшекге санабмы тура-са? — дегенди.

Сютню башы бла тюрю

Алан сют машинасын сатады деген хапарны эшитиб, Лалыкъ келгенди. Ол Аланны машинасын джаратыб:

— Багъасын да айт, бюгюн къолума деб да къысма, боллукъ эсе, ачхадан башха затла бла ууакъ-тюрюк тёллей барырма, — дегенди.

Алан аны тилегин къабыл эте:

— Да мени бюгюн ашыкъгъан джерим джокъду, он джылгъа дери созаргъа боллукъса: машинагъа къуйгъан сютюнгю башы мени, тюрю сени бола турсунла, — дегенди.

Келинни сылтау

Тауай юй бийчесин суйюб алгъанлыкъгъа, бирге джашау эталмазлыгъын ангылагъанды. Аны юй бийчеси Гыджан не эшикде, не юйде кесин къыйнаб ишлер-

ге суймегенди. Ресторанда ашаб, юйде телевизоргъа къараб, джашауун алай ашырыргъа мурат этгенди.

Тауай Аланнга тюеб:

— Сен айыб этерик болурса, алай болса да болуму ма былайды, энди айырылмай эсек болмайды, — деб хапарын айтханды.

— Мен сени джашауунгу ангылайма, алай а айырылсагъыз да, сеннге айыб этерикдиле, — дегенди Алан.

— Сора не айтыб терслерикдиле мени?

— Да Гыджан «берне амалтын къююлгъанма» деб хапар джайса, сени терслемей кимни терслерикдиле.

Аланны юй бийчеси

Аланны юй бийчеси къыз табхандан сора, бир айдан теиглери тегерегинден алыб:

— Алан, шо, джашырма да бир айт, къызынг окъа согъарча болгъанмыды? — деб чам этиб къюгендиле.

— Нек джашырама сора, кирпичи таугъа, бурну айгъа тирелгендиле да, къюеулук сайлай чыкыгъанма, — дегенди Алан да.

Дакканы портфели

Дакка ёмюрюнде гитче портфель джюрютмегенди, керекли затын портфелинде излеб тебресе, табмай сау сагъатны баргъанды. Окъууу билими болгъанлыкыгъа, портфелине къарамай джангыз бир соруугъа джууаб эталмагъанды.

— Да бу къаллай билим алгъанын билмейбиз, портфелине къарамай, башына къараса иги боллукъ эди, — деб адамла сейир болуб селешгендиле.

— Артыкъ селешмегиз, Дакка хар къуру да башына къараб айтады, алай а башын портфелинде джюрютеди, — дегенди Алан.

Костюмун джуугъан

— Таубатыр тюкенде кесине костюм ала тургъанлай, Шому кёрюб, «аллах берди бишген аш» деб къууанганы. Сора «костюмну джууайыкъ» деб къадалгъанды.

— Аллы «бирер джюзден» башланса да, Шому кесин

тыялмай, иги теренге киргенди. Таубатыр аны юйюне ашыра баргъанлай, Шому джыгъылыб, балчыкъгъа болгъанды.

Шомуну юй бийчеси, къараб, аны кѳргенлей:

— Бу сыфатха кириб къалай келесе, сени ол юсюнг да неге ушайды, — деб ачыуланганды.

Алан Шомуну къоруулаб:

— Энди сен Шомугъа урушма, ол бусагъатда Таубатырны костюмун джуууб келеди, сени къыйнамагъанлай, кесиникин да джууарыкъ болур, — дегенди.

Битдирни нек урушмагъаны

— Бу барыудан бара эсек, энди бизни юйюбюз чачылыргъа тебregenди, былай бла мен мындан ары джашаялмайма, — деб Татуш эки кѳзю бла тенг джылагъанды.

— Не болгъанды сен былай этерча, кимди сени джашаргъа къоймагъан? — деб соргъанды Алан.

— Қим боллукъ эди сора, юйде ол тиширыу тургъанлай, «капек-шаї тюшгенни сабийлени ауузларындан юзюб ичгиге бересе» деб, джашаууму алыб бошады. Шенукъа уа менден да кѳб ичгенлей, аны юй бийчеси Битдир анга джукъ да айтмайды да?

— Шенукъача ичсенг, сени юй бийченг да айтмазгъа болур.

— Ол къалай ичедь сора?

— Ол анасындан туугъанлы ичгиге деб, джанындан бир къара капегин, джоймагъанды.

Мунзирни очереди

Алан озуб баргъанлай уллу очередни эм артында Мунзирни сюелиб тургъанын кѳрюб, анга бурулгъанды.

— Бир аламат туфлиле келгендиле да, алагъа чабыб келген эдим, алай а адамла менден тиридиле, эм артама, менге джетерик болмазла, — деб Мунзир Аланга хапар айтханды.

Сора ала да алай сюелиб тургъанлай, экеулен келиб Мунзирни ызында очередь алгъандыла.

— Алан да Мунзирге кѳл этиб:

— Мунзир, къыйналма, туфлиле сеннге да джетерикдиле: эм артдагъы энди сен тюлсе, — дегенди.

Шокканы джашауу

— Бир кѡауум юй бийчеле эрлерини айтханларын этмейдиле, дагъыда аланы эрлери тѣзюб кѡоядыла, — деб Магъампир хапар айтханды.

— Сен кѡалай этерик эдинг, юй бийченг айтханынгы этмей тебресе? — деб, кѣзюу-кѣзюу бир-бирлерине сора келгендиле да, Шоккагъа джетгендиле.

— Анга бош сорасыз, ол биллик тюлдю, — дегенди Алан.

— Нек сора?

— Да ол сынаб кѣрмегенди, ол айтыб, юй бийчеси этмей кѡойгъаң, тѣреси болмагъанды.

— Энди юй бийчеси хамаң да аны айтханын этгенлей турамыды?

— Огъай, Шокка алкъын базыб юй бийчесине «эт» деб джукъ айтмагъанды.

Бир кюн тюкенде

— Сабийлени кѡышларына джараулу бир иги кѡулакълы бѣркчюкле сатыла турадыла, — деб Алан хапар эшитгенинде, тюкенге барыб очередь алгъанды. Аны очереди джууукълашыргъа, бир кѡарт амма келиб:

— Кѡызымдан туугъанчыкъны бюгюн туугъан кюнюдю дегендиле да, элни ол кѡыйырына анга бара тура эдим, кѡайсыгъыз болсагъыз да бир бѣркчюк беригиз, сабий кѡууаныр эди, — деб очереддегилеге кѡарагъанды. Алай а бир адамгъа джангыз бир бѣрк бергенлери себебли, киши таукел этиб, кѡарт амманы ачхасын алмагъанды.

— Сеннге очередсиз алыргъа да боллукъду, алай болса да бир мадар этейик, — деб, Алан амманы ышандыргъанды. Сора Алан тюкенчини аллына джетерге тюкенчи анга бир бѣрк узатханды.

— Энтда бир беригиз, — дегенди Алан,

— Бир адамгъа эки бермегснбизни айтхан шой эдик да?

— Элесе, бу бѣркюгюзню да ызына алыгъыз.

— Нек сора?

— Да юйде эки эгиз джашчыкъ барды, сора аланы бирине алыб, бирине алмай кѡойсам, тѡйюшген этерикдиле.

Аккыл-тегил болса да, тюкенчи Аланнга экинчи бѣркню да узатханды. Алан да чыгъа келиб, амманы кѡууандыргъанды.

Халбарны бушуу

Къыйынлыкъ кишиге да соруб келмейди, соруб келмегенликге уа, адамны джюрегинден кетиб къалмайды. Алай а къыйынлыкъла да тюрлю-тюрлю боладыла.

— Аурумагъанлайларына, алтын тишле салдырайым деб тишлерими алдыргъан эдим да, энди уа кириулеру ауруб джанымы джашатмайдыла, андан уллу къыйынлыкъ къайда, — дегенди Тапура.

— Киевге барыб, табханымы джыйыб, бирини багъасына эки къат къошарма, бирини багъасына юч къат къошарма деб келгенлейме, милиция сыйырыб, кесиме да тазир салгъан эдиле; джашауумда эм уллу къыйынлыгъым олду, — дегенди Гыллыу.

— Джашчыкъ окъургъа баргъан джеринде Хошданы къызын алды да, анда къалды да кетди, анга къыйнала къарт болдум, — дегенди Татук.

— Эм уллу къыйынлыгъы болгъаннга Қъампий кесин санайды, — дегенди Алан.

— Не хатасы барды, бир зат къыйынлыгъы джокъду, — дегендиле ала.

— Да къалай болмаз: «сакъат болсам, ажымлы ёлсем» деб кесин он джылгъа застраховать этген эди, он джыл ётдю, ол а не сакъат болмады, не ёлмеди, ачха да бошунагъа къралгъа къалды да кетди.

Муршидни сылтауу

— Адамла бла келишиб джашамайса, тенглик тутаргъа излемейсе, кишини суймейсе, — деб Муршидге Данау айыб этгенди.

— Аны айыбы джокъду, адамла кеслеридиле терс, — дегенди Алан.

— Аланы не бла терслейсе? — деб соргъанды Данау.

— Да Муршидни киши адамгъа санамайды сора, ол аны нек санаргъа керек болады?

Габи бла Гагунаны ишлери

Ишни не къаты заманында да Габи бла Гагуна бармакъларын сууукъ суугъа тийирмегендиле. Сора бир кюн аланы экисин да советге чакъырыб:

— Сиз бачха сюресиз, мал тутасыз, къралгъа уа тюк чакълы бир хайырыгъыз джокъду, тамбладан башлаб,

ишге чыкмасагъыз, экигизни да элден кѣчюрлюк-бюз, — деб къаты сѣлешгендиле.

— Иги билмей айтасыз ансы, ала экиси да бир иги ишлейдиле, планларын да артыгъы бла толтурадыла, — дегенди Алан.

— Қъайда ишлейдиле, биз нек билмейбиз да?

— Сиз билмегенликге, кимни эрге бериу, кимге келин алыу бла экиси да элде биринчи орунну аладыла.

Эхтираны грамотасы

— Эхтира уллу къуллукъда болмаса да, аны уллу грамотасы барды, — деб джууукълары махтагъандыла.

— О къой, къой, Эхтира биз билмеген Эхтира тюлдю, андан онглу грамота да алмасын сени къаргъагъан, — дегендиле бир къауумла да.

— Джангылгъан этесиз, Эхтираны керти да уллу грамотасы барды, — дегенди Алан.

— Уллу болса, биз да бир биллик болур эдик?

— Уллу тюл эсе, анонимкала бла сау элни бир-бирине этиб къалай турады да?!

Бѣрюлени джангылычлары

Алан тирмениге нартюх элтирге эшек излей барыб, Додрижге тюбегенди. Сора Алан анга былай-былай деб хапарын айтханды.

— Ай табу этиб да берлик эдим сеннге, бу орамда сенден суйген адамым джокъду, алай а тюнене кече эшегими бѣрю ашагъанды да кетгенди, — деб Додриж кесин мыдахландыргъанды.

Алан арлакъда отлай тургъан эшекни эслеб:

— Тейри, бек кыйналдым эшегинге, кесинге аллай бир этерик тюл эдим, — дегенди.

Белгили кюн

Ингир ала Пахау, башын да энишге ийиб, мыдах болуб келгенин кѣрюб:

— Пахау, нек мыдахса, не болгъанды? — деб соргъанды Алан.

— Ауругъан, ёлген джокъду, алай а бюгюн ёмюрюм-

де этмеген бир ишими этиб келеме, — дегенди Пахау ахсыныб.

— Ий, ант этдир, бююн ичмей келе тура болурса, — дегенди Алан да.

Аллайны алгъан къоркъунчлуду

Даниял, не бек суйюб, кёб тилесе да, Дарий аны саламын алыргъа да турсунмагъанды. Сора кёб турмай Даниялны ишин элден шахаргъа кёчюргендиле. Дарий да олсагъат «къачан келиб элтсе да, менде тыйгъыч джокъду» деб айтдыргъанды.

Даниял къууанч тбырылы болуб, тенглерин да джыйыб, Дарийни келтирирге тебрегенди. Алай а Алан аны биргесине барыргъа унамагъанды.

— Кел, мыдах этме мени, — деб тилегенди Даниял.

— Къоркъгъан этеме, — дегенди Алан.

— Неден къоркъаса?

— Джашай баргъан заманда ишинги шахардан элге кёчюрюле деб къоркъама.

Къыйынлыгъына кёре джалы

Алан бла Дашуг отпускарарында джер-суу кёре, Ленинградха барыб, алайдан да Таллиннге кетгендиле. Алай а ала эстонлуланы тиллерин ангыламагъандыла.

— Тобасда, была бары да бу къыйын тилде къалай сёлешедиле? — деб Дашуг сейир болгъанды. Сора таллинчилени иги джашагъанларын кёрюб:

— Кеслери да бай джашай кёреме, — дегенди.

— Да бу къыйын тилде сёлешгенлери ючюн, былагъа артыкъ джал бере болурла, — дегенди Алан да.

Кишилиу бла Къызай

— Сау джылны сенсе-менсе деб джашаб туруб, энди уа Кишилиу бла Къызай айырыла айланадыла, — дегенди Хагуна.

— Мен анга сейирсинмейме, эндиге дери бирге джашагъанлары ючюн да сау болсунла, — дегенди Алан.

— Алай нек айтханлыгъынгды? — деб соргъанды Хагуна.

— Да мен аланы бирге джашамазлыкъларын тойлары-оюнлары бара тургъан заманда огъуна билген эдим.

— Неден билген эдинг?

— Ол кюн «дуनियाны насыбы мени юйюме келгенди» деб Кишилиуню акъылы алай эди, Къызай а «хо, хо, ары бир эрге баргъан атлы кибик болдум», дей эди.

Шамала бла нёгерлери

Ботда бла беш нёгери бир цехде ишлегендиле. Сора ол цехде ишчилени санларын бир адамгъа аз этерге керек болуб, «былайдан башха ишге кимни кёчюрейик» деб къарагъандыла.

— Къарабийни боллукъ тюлдю, сабийлери кёбдюле, — дегенди Пачю.

— Пачю да джангы юйленгенди, аны боллукъ тюлдю, — дегенди Къарабий.

Алай бла бир-бирин къоруулай, джангыз Ботда къалгъанды.

— Бу цехде башха ишге кёчерге джараулу джангыз Ботдады, — дегенди Алан.

— Ботда мында да бек керек эди, аны къоюб башханы кёчюрюмю эдик? — дегенди инженер.

— Ол мындан кетсе, къалгъанлагъа да иги боллукъ эди, — дегенди Алан дагъыда.

— Нек сора?

— Да Ботда хар ай сайын планын артыгъы бла толтурады да, нёгерлери уятлы боладыла.

Токмалий бла Гачылыу

Токмалий юй бийчеси Гачылыуну къыйнаргъа табса, джандет эшиклени ачханнга санагъанды.

— Былай нек этесе, хоншудан, тийреден да уялмаймыса, сабийлерингден да тартынмаймыса? — деб Алан Токмалийге урушханды.

— Сен бусагъатда мени терсге санагъанлыкъгъа, тюсюн билсенг, аны терсге санарыкъ эдинг, — дегенди Токмалий.

— Тюсю къалайды?

— Ол адам айтханны этергё унамайды.

— Ой сен адам болгъа эдинг да, ол адам айтханны этмей да тургъа эди.

Кёб ишлеген

— Бизни совхозда ким кёб ишлей болур, — деб джал ала тургъан кёзюуде джигерлени санай тебрегендиле.

— Саллий монтер болуб ишлегенли, хар джыл сайын ёч алады, — дегенди бири.

— Гаппа тамадалык этген ферма беш джылны алылыкны кишиге бермей турады, — дегенди экинчи.

— Агроном Мурат кече юйюнде болмаз, ишге андан бек джан аурутхан джокъду, — дегенди ючюнчюсю.

— Мени акъылым бла, зоотехник Шашаудан иш юсюнде тургъан джокъду, — дегенди Алан.

— Ол иш юсюнде бола эсе, тышында ким болады: фермада малчыла аны къараб кёрюрге табмайдыла, — дегендиле къалгъанла.

— Сиз билмегенлей, кесигизни атмагъыз: мен телефон бла ненча кере сёлешсем да, Шашауну конторда табылмай къалгъан тереси болмайды, — дегенди Алан.

Тенгнге кимни санаргъа боллукъду?

— Алан мени тенгимди сора, ол меннге не айтырыкъды, — деб Оппан иште бел къатдырмагъанды. Алан бир кюн заводда айлана келиб, Оппанны сыртындан тюшюб тургъанын кёрюб:

— Тенглериңден тартынмаймыса, ала тенгли ишле-мегенлей, ала тенгли джал алыргъа? — деб, анга урушуб да, юретиб да кёб сёлешгенди.

Оппан тынгылаб туруб:

— Да мен сени тенгнге санаб тура эдим, сен мени кесинге тенгнге санамаймыса? — деб кёзюне къарагъанды.

Алан да:

— Мен сени кесиме тенгнге санайма дегенлигиме, сени тенгли болаллык тюлме, — дегенди.

Хасау бла бешеулен

Элде мюйюшлени санай айланынган бешеулен бла Хасауну агъач кесерге таугъа ийгендиле. Арадан ыйык ётгенден сора, «иш баджарамыдыла эке» деб, Алан ызларындан баргъанды.

Хасау кеси ол бешеулен чакълы бир ишлегенди, алай а бешиси да Хасауну джаратмай, Аланнга тарыкъгъандыла.

— Не бла къыйнайды ол сизни? — деб соргъанды Алан.

— Асыры къарангыгъа дери ишлетеди, кеси къобханлай, эртденбла хахай-тууай этеди, кесим айтхан деб

тургъан болмаса, бизге тынгыламайды, бу бир сейир адамды, — дегендиле ала.

— Аллай бирни сизни ичигизде джашаб, шашхынлы болмай къалгъаны андан да сейирди, — дегенди Алан.

Байбаланы насыбы

Ыйых кюн тенгле «юй бийче алыуда къайсыбыз насыблы болгъанбыз эке» деб селешгендиле.

Мен юй бийче бла насыбымы амансынмайма, — дегенди Муссалим.

— Мени да хатам джокъду, — дегенди Темиргокъ.

— Мең да тарыкъмайма, — дегенди Джума.

— Сиз юй бийче джаны бла кесигизни насыблыгъа санаб тургъанлыкъгъа, Байбаланы насыбы сизден беш къат онглуду, — дегенди Алан.

— Къалай болады сора, бир кюнню сенсе-менсе деб джашамагъанлай?

— Ол сизнича тюлдю: сиз бирер тиширыу бла насыблы болгъансыз, ол а беш тиширыуну насыбын алгъанды.

Чокъай бла джалы

Ыйыкъда эки солуу кюн этгенликге, айлыкъ джал толусу бла сакъланлыкъды деб, бош айта кере эдим, — дегенди Шытдырыу.

— Джангылыб селеше тураса ансы, джал толусу бла сакъланады, — дегендиле нёгерлери.

— Ол джангылмайды, сиз джангыласыз, — дегенди Алан.

— Къалай джангылабыз сора?

— Ыйыкъда бир солуу кюн болгъан заманда Шытдырыуну эри Чокъай ыйыкъда бир шиша иче эди да, юйге 125 сом келтире эди, ыйыкъда эки солуу кюн болгъанлы уа Чокъай юйге 110 сом келтиреди.

Патчахха тыйыншылы келин

Аланны хоншулары Доду бла Гошакъуш «юйге бир джукъ келтир, биз къарт болгъанбыз» деб джашларына къадалгъандыла. Сора кёб турмай келин келиб, арбазда той-оюн болгъанды.

Талай заман арадан кетгенден сора, Алан хоншу элге къонакыгъа баргъанында:

— Додуну келинчиги кыаллай адамды, арбазгъа джарашханмыды? — деб соргъандыла.

— Оллахий, арбазгъа джарашмагъанды, ол Додудан эсе патчахны арбазында кёрюнюрге тыйыншлы адамды, — дегенди Алан.

— Сора кимди ол, алай уллу болуму болгъан?

— Патчахны эринчеклеринденди.

Мийикден къарагъан

— Чумук институтну бошаб, диплом алыб келгенди, — деб танышлары бек кыууангандыла, алай а Чумук танышларына алгъынча этмегенди, ала бла бирге джюрюрге излемегенди, бирини юйюне да кирмегенди, джолда кёрсе да, кёрмеген кибиб этиб, озуб кетерге огъай деменди.

— Диплом алгъанлыкъгъа уа бизге алай мийикден къарагъанын аман этеди, — дегендиле ала.

— Андан да мийикден къарамагъанына табу да этигиз, — дегенди Алан.

— Сора не ючюн къарарыкъ эди ол андан да мийикден?

— Дипломну биргесине акъыл да алса.

Тишлери бла ауузу

Дадала тишин алдырыгъа больницагъа бара тургъанлай, Шешей тюбоб:

— А кыыз, адам тишин а кыалай алдырады, Мыждыу алай этиб бир талай тишин алдыргъанды да, энди эт ашаялмайды, — дегенди.

— Сен анга къарама да, ауруй эселе, алдыр, ашаргъа чыртда бузугъу боллукъ тюлдю, — дегенди Алан.

— Кыалай болмайды сора?

— Да Гытдырый бютеу тишлерин алдырыб тургъанлай да, аны ауузу, бычакъдан башхасы болмагъанча, алай кеседи.

Джумалакъны сылтауу

Джумалакъ колхозну бригадири болгъанлыкъгъа, ишге алай джан аурутуб кюрсшегенди. Эки-юч кере аны хыртха ургъандыла, алай а Джумалакъ оюм ала билмегенди. Кыачда уа ол бригада эм артха кыалгъанды. Джумалакъ дагъыда кесин терслеменди. Колхоз-

чуланы джыйылыуларында Джумалакъ трибунагъа чыкыгъанды да:

— Биз быйыл артха къалгъанбыз, алай болса да тер-слик бизде тюлдю, джылны къолайсызлыгъындалды, — дегенди.

— Бригадир къолайлы болса, джыл къолайсыз бол-лукъ тюлдю, — дегенди Алан да.

Къачан сѐлешмегенлери

— Мен Нанюхню алмасам, ёмюрю тиширыуну атын сагъынныкъ тюлме, — деб Иштабар алай айтханды.

— Иштабар саулукъдан мен башха адамны эшигин ачарыкъ тюлме, — деб Нанюх да алай айтханды.

Кѐб турмай ала экиси да бир юй болгъандыла, алай болгъанлыкъгъа аланы ёрге отлары джанмагъанды.

— Была не эсе да бир-бирлери бла асыры кѐб уру-шадыла, быланы урушханларын тыяргъа керекди, — де-генди Шара.

— Огъай, аланы урушханлары тыйылмаса иги бол-лукъду, — дегенди Алан.

— Нек сора?

— Да урушмагъан заманларында ала бир-бирлери бла аман иги да чыртда сѐлешмейдиле.

Дюккючле бла шишала

Агъашчы Мекей хурджунуна бир шиша салыб кел-гениге бир терскни кесдириб тургъанды. Сора аны «иши ачыкъ болуб, собраниеге салгъандыла.

— Кѐб терек сатхан эсе, ишинден чыгъарыргъа, аз сатхан эсе уа, «выговор» бла къояргъа, — деб оноу эт-гендиле. Сора кесилген дюккючлени санаргъа деб, тюз кншиле айыргъандыла.

— Мен этген оноуугъузну тюзге санамайма, — деген-ди Алан.

— Нек сора?

— Да дюккючлени чегетни ичинде излеб айланмай, балаганда бош шишаланы канаб къойсакъ а.

Кимни не бла келгени

«Былай нарзанига барыб, бир хурмет этиб келирми эдик» деб, джашла джолоучу болгъандыла... Тамада алгъыш этиб, джашла бирер рюмканы агъызгъандыла. Алан а ичмегенди. Ол:

— Мен муну ичаллыкъ тюлме, аны орнуна бир иги джыр джырлайым, — дегенди.

— Бизге бусагъатда джыр керек тюлдю, бирер шисаны тынгкъайтсакъ, джырларса, бусагъатда уа муну ич, — деб къадалгъандыла.

— Бусагъатда джырлайым ансы, ол заманда джырларгъа меннге кёзюу джетерик тюлдю, — дегенди Алан да.

Лауджанны башы

Адамланы башлары джылларына кёре агъармай, бирер заманда нек агъарады эке? — деб соргъанды Ошта.

— Бирини тукъумундан болады, — дегенди Заби.

— Бири кече-кюн демей ишлеб, андан эртде агъарады башы, — дегенди Баллай.

— Уллу бушууу болгъанны да эртде агъарады башы, — дегенди Месей.

— Лауджанны башы башха сылтау бла агъаргъанды былай эртде, — дегенди Алан.

— Не сылтауду ол сора?

— Эм алгъа аны башына юч акъ тюк чыкыгъан эди, алагъа кыйнала, энди уа башы саулай да агъарды да къалды.

Юй бийчеси бла акъылы

Юй бийчелерин кимле бек сюедиле деб сёлешген джерде хар ким «ол», «бу» дей келгендиле да, сора Хайруллада тохтагъандыла.

— Хайрулла бек сюйюб алгъанын билеме, алай а алгъандан сора, не эсе да юй бийчесинден сууугъанды, — деб Алан разы болмагъанды.

— Сууугъан зат да этмегенди, бекден бек кызыб баргъан болмаса, юй бийчеси амалтын акъылындан чыгыб барады, — дегендиле ала.

— Да мен сиз айтханнга ийяндим, алай а юй бийчеси кююб кетсе, Хайрулланы акъылы орнуна келликмиди эке? — деб соргъанды Алан.

Адетни арты аллына

— Алан, айыб этме, сеннге бир сорлугъум барды, — деб элни тарыкдырыучу Туюшбий Аланны аллын алгъанды.

— Сор, мен билген зат эсе, — дегенди Алан.

— Адам тууса, кьюуаныб, ёлсе уа джылагъан адет къайдан чыкыгъанды?

— Аны къайдан чыкыгъанын айталлыкъ тюлме, алай а сени юсюнде ол адетни арты аллына этерге керек эди, — дегенди Алан.

Кеси бла джазгъанлары

Алан издательствода ишлеген заманында Городбий джазгъанларын ийгенди. Сора хапар билирге талай кюнден кеси да келгенди.

— Быланы басмагъа берирге боллукъ тюлдю, — дегенди Алан.

— Башханы болуб, мени нек болмайды, ала менденми игидиле, мени нек джаратмайса? — деб Городбий кетерге унамагъанды.

— Джазгъанларынгы джаратмайбыз, ансы кесинги уа джаратабыз, — деб Алан аны джюрегин тынчылыкълы этгенди.

Байбатырны резолюциясы

— Байбатыр мухургъа, телефоннга, «Волгагъа» ие болгъанлы, кесин аллахны келечисине санайды, — деб Джукъарт хапар айтханды.

— Неден билесе аны кесин уллу кёргенин? — деб соргъанды Алан.

— «Мен резолюция салсам, не уллу иши эсе да, ол ишни битгенге сана да къой», — деб алай сёлешеди.

Ала да алай айта тургъанлай, Гондур келиб:

— Байбатыр иш тюл эди, Ташкентде джер тебрениу Кавказгъа да кёчер деб кворкуб, ичимде джаным джюкьду, — дегенди.

— Аны юсюнден бизге эм уллу болушлукъ этерик Байбатырды, — дегенди Алан.

— Не бла этерикди сора?

— Джер тебрениуню бери ийме деб, биз заявление джазайыкъ да, Байбатыргъа резолюция сал дейик да тилейик.

Джалкъау больницада

— Шаботай не заманда да къолай адам тюл эди, бюгюн а артыкъсыз да бек джюрегими джарыб къойгъанды, — деб Баджай Аланга тарыкыгъанды.

— Не этди ол сениге бюгюн больницада тургъанлай? — деб соргъанды Алан.

— Чынты ол ауругъан этеди деб, мен тенглери да алыб барсам, больницада огъары джанында къырдышда олтуруб, къайда болмагъан тели хапарланы айта тура.

— Къалгъан заманны билмейме, бюгюн ючюн а бош кёлкъалды боласа.

— Да ауруй эсе, аллайла эте къалай айланады?

— Ауругъан а этеди, алай а бюгюн хар ким солугъан ыйых кюндю, аны аурууу да солуулукъ берген болур, — дегенди Алан.

Повестни кемликлери

Канчарны повестин талай адам окъуб, кемликлерин айтхандыла, алай а ол, махтау сакълаб тургъан болмаса, кемлик деген сёзню эшитирге да унамагъанды.

— Мени повестимде джазылмай къалгъан зат джокъду, сиз иги сагъыш этмегенлей айтасыз, — деб, Канчар барын да терслегенди.

Сора Алан ёрге туруб:

— Энди, тюзюн айтыргъа сени повестинги кемлиги джокъду, алай а зыбыр тартылгъан нартюх унга сууукъ суу къуйсанг, ол бир джерге джыйылмагъанча болуб къалгъанды, — дегенди.

Моданы къаллай бирге баргъаны

Уппу тюкенде бир ариу жемпер алыб, къагъытха чырмай тебрегенлей, тенг кызы чам этиб:

— Къагъытха чырмай да айланма да, юсюнге кий да къойсанг а, — дегенди.

— Огъай, юйге баргъынчы киерик тюлме, — дегенди Уппу.

— Да сен юйге джетгинчи жемперинг модадан чыгъарыкъды, — дегенди тенг кызы.

Уппу къалай этерге билмей сирелгенин кёрюб, Алан:

— Эгечим, ашыкъма, юйге барсанг киерсе, къалай-алай да бизни тюкеннге модадан чыкъмагъан кийим келмейди, — дегенди.

Адамла бирча турмайдыла

— Акъыллы, иги адамды деб тургъанынг да бара барады да бузады да къояды, — деб Орта кимледен эсе да джаны къыйналыб сёлешгенди.

— Кимледиле сени джанынгы былай инджитген-ле? — деб соргъандыла тенглері.

— Атамы эгечлери Маймулат бла Муслимат тургъанлай, ким боллукъ эди, кыйыплыкъны сакъласанг, кеси адамынгдан сакъла.

— Ала экиси да акъыллы, эсли тиширыуладыла, керексизге айтырыкъ тюлдюле, — дегендиле тенглері.

— Огъай, Орта тюз айтады: Муслимат бла Маймулат аллында бир тюрлю, артдан а бир тюрлю этгендиле, — дегенди Алан.

— Не этгендиле сора?

— Орта тютюн ичгенин кыйгъанында, бюсюреу этген эдиле, аракъыны кыйгъанында, алгъыш эте эдиле, юй бийчесин кыйгъанында уа урушхан этгендиле.

Дупбийни джюреги

— Тоба, тоба, бу сейир затха бир къара, — деб Дупбий кёкюрегини онг джанындан тутханды.

— Неси барды, нек тутаса? — деб соргъандыла джашла.

— Джюрегим онг джанындады, мен эндиге дери аны билмей къалай тургъан ъсем да.

— Ай аллах разы болсун сеннге, мени былай къууандырдынг эсе, — деб, Алан Дупбийни къолун тутханды.

Дупбий не айтыргъа да билмей:

— Сора мени джюрегим онг джанында болгъаны ючюн сен нек къууанаса? — деб сейирсингенди.

— Да мен эндиге дери сени чыртда джюрегинг болмаз деб тура эдим, — дегенди Алан.

Джолоуну джумушу

— Джолоу тышында да ишлеб, юйге келсе да, бютеу юй джумушну кеси этеди, ол юй бийчесин алай олтуруб, суратына къараргъа деб алмагъан эсе, — деб Хора айыб этиб сёлешгенди.

— Сен билмей сёлешесе ансы, Джолоу кесине тынчны этеди, — дегенди Алан.

— Сора тиширыу табджанда олтуруб, кесине кюн чакъыра, бу да не джумушну да этиб айланганын тынчхамы санайса?

— Да анга айтханамы этдиреме деб бошунагъа кюрешгенден эсе, кеси этиб кыйгъаны анга эки къат тынчды.

Джитджиуну усталыгзы

— Сау кьаллыкь, ол Мусурат деген бир алапат доктор кёреме, — деб Шуша Аланнга хапар айтханды.

— Болницада бир кюнню джатмагъанлайынга, аны кьаллай доктор болгъанын кьайдан билесе? — деб соргъанды Алан.

— Больницада джатмагъанлыгъыма, беш кюннге беш тишими алдырыб, орунларына да пластмасса тишле салдырыб, ох деб кьалгъанма.

— Салыргъа джарамайды ансы, тиш алыргъа уа Мусуратдан Джитджиуну онгуду, — дегенди Алан.

— Ол туююшюучю Джитджиугъамы айтаса?

— Хо, анга айтама, ол бир джолгъа Жижуну юч тишин алгъанды.

Джоппаны сюйгени

— Сюйген кызынг тамам арну болса, не этерге керекди? — деб джашла бир-бирлерине соргъандыла.

— Болджал сала турмай, ол кюн огъуна юйюнге келтирирге жерекди, — дегенди бири.

— Келирге унамаса да, хаман келечи-тёрчи салыб, юйюнге джыяргъа керекди, — дегенди экинчиси.

— Аны ариулугъун махтаб, джыр этерге керекди, — дегенди ючюнчюсю.

— Ючюгюз да билмейсиз, сен сюйген кыыз сенден ариу болса, хаман кьадалыб дарман ичерге керекди, — дегенди Алан.

— Нек сора?

— Да, «ариуну аурууу кёбдю» дейдиле.

Нислан бла Голун

Нислан юй бийчеси Голунну кьоя айланганын эшитиб, Алан салыб баргъанды.

— Сен анга аманды деб кьоя эсенг, терссе, бир хата-сы джокъду, — деб Алан Нисланнга урушханды.

— Кеси аман болгъаны ючюн тёзерик эдим, барабарыб, сабий болса да, анасына ушар деб кьоркъама, — дегенди Нислан.

— Сен аны ючюн кьоркъама, Голун кеси да сюймейди юйде сабий боллугъун.

— Нек сора?

— Атасына ушар деб кьоркъгъандан.

Таксистле

Алан бир башха шахаргъа барыб тургъанлай, биреулен тюеб:

— Бу джол болмаса бери келмеген эдим, сизде таксистле къалай сейпр адамладыла, — дегенди.

— Нелерин кёрюб айтаса? — деб соргъанды Алан.

— Счетчик 36 капек кёргюзте тургъанлай, сомну берсенг, ызына джукъ къайтармай, «сау бол» деб къоядыла.

— Айыб этме, къарнашым, мен бу шахардан тюлме, мен джашагъан шахарда таксистле былача этмейдиле, мен быланы айыбларын бойнума алаллыкъ тюлме, — дегенди Алан.

— Сиздегиле къалай этедиле?

— 36 капекни орнуна сомну берсенг, алыб хурджуннга уруб, «сау бол» деген сёзню да айтмай къоядыла.

Джабилни нек кёрмегени

— Дунияда къуджур адамла кёбдюле, — дегенди Чалыу.

— Алай нек айтханлыгъынг болду? — деб соргъанды Алан.

— Да былай къараб турама да. Джабилде аз-кёб да акъыл кёрмейме.

— Былай къараб огъай, башын ачыб къарасанг да, кёрлюк тюлсе, — дегенди Алан.

Къонай кимни алдайды?

Къонайны юй бийчеси Ладифа келиб:

— Ол киши заманында юйге джыйылмайды, келмей къалгъан кечелери да болады, меннге бир болушугъуз, — деб Аландан тилегенди.

— Къайда айланады сора? — деб соргъанды Алан.

— Билеме, меннге дуняйны ариуун айтыб алдаб, тос къатынына кетиб къалады.

— Ладифа, мен сеннге бир басымлы адамса деб, бюсюреу этиб тура эдим, сен асыры дженгиллик эте кёреме, — дегенди Алан.

— Не бла дженгиллик этеме сора?

— Сен бусагъатда келиб тарыкъгъан этесе, тос къатыны уа, Къонай анга дуняйны ариуун айтыб алдаб, сеннге келиб къалгъанлыкъгъа, келиб чыртда тарыкъмайды.

Эм насыблы адам

Не заманда да адамла насыбны юсюнден кёб сё-лешедиле. Насыблыгъа хар ким бирер тюрлю адамны санайды. Бир къаууму эм насыблыгъа уллу къуллукъ-чуну санайды, бир къауум — джагъы болгъанны, бир къаууму — бай адамны... Бу затны юсюнден сёлешген заманда Алан:

— Мен ангылагъаннга кёре, эм насыблыгъа санал-лыкъ адам башхады, — дегенди.

— Кимди ол сора? — деб соргъандыла анга.

— Юй бийчелери бла тогъуз-он джыл джашагъан-дан сора, «мен ёмюрлюк джашауума башха тиширю-ну алмай, муну алгъанымы къалай иги этген эдим», — деген адам.

Арба бла машина

— Кеслерини энчи машиналары болгъан талай джаш «ий, алгъын заманлада адамла ёгюз арбаны къа-лай джюрютгендиле», деб хапар айта тургъанлай, Алан келгенди.

— Сора машинаны джюрютгенден эсе, арбаны джюрютген тынч тюлмюдю? — деб соргъанды ол.

— Эшта, эшта, сен сау къалгъын, — деб джашла кюлгендиле.

— Тоба, тоба! — деб Алан сейирсингенди.

— Неге сейирсинесе сора? — деб соргъандыла ала.

— Даулет-Герий арбачы заманында тенгин кёрсе, арбасын тохтатыб, алай саламлаша эди, энди кёрсе уа, «Волгасын» тохтаталмай, къатынг бла джел ургъанча озуб кетеди.

Ауругъан бла градусник

Бу бюгюн ишге нек келмей къалды деб Алан Ина-лукълагъа кирсе, Иналукъ «ауруйма деб джатыб тура.

— Не болгъанды сеннге, тюнене сау айлана тура шой эдинг да? — деб соргъанды Алан.

— Да не эсе да ауруб къалдым, температурам да уллуду.

Алан эрлай Иналукъгъа градусникни салгъанды. Бир кесекден алыб къараса — 36 градус.

— Алай болургъа мадары джокъду, — деб Иналукъ ынгычагъанды.

— Кесингсе терс, аурууунгу аллы бла градусник бла тилинги бир этсенг а, — дегенди Алан.

Кюн бла джюрек

— Бучадан тюрлю адам кёрмегенме, не танг атады деб, не кюн тиеди деб къууаныргъа билмейди, — дегенди Ганчо.

— Сен бош сейирсинесе, Буча тюз этеди, — дегенди Алан.

— Къалай тюз этеди сора?

— Кюн тийгенликге, харам адамны джюреги джарыкъ болмайды, сора ол не зат ючюн къууанныкъды?

Кекелейни игилиги

Кёкелей кесин элде биринчиге санагъанлыкъгъа, джашла аны ортагъа алыб джюрюмегендиле, тёрге ол туртмагъандыла, анга оноу сормагъандыла.

Бу затла Кёкелейни бек кыйнагъандыла. Тёзс-тёзе туруб, сора бир кюн ол, болушлукъ излей, Аланнга келиб:

— Шо, мен къаллай джаш болгъанымы бир айт, — деб тилегенди.

— Сени иги джаш болгъанынги мен кесим билеме, алай а айтыб кишини ийнандыраллыкъ тюлме, — дегенди Алан.

Гажпаны сагъаты

Гажпа эртденбла кечге къалыб келсе, «сагъатым артха къалгъанды да, аны бла кечикгенме» дегенди, ингирде ишден эртде кетсе уа, «сагъатым алгъа баргъанды да, аны бла кетиб къалгъанма» дегенди.

Сора бир кюн Гажпа, джыйылыугъа кечге къалыб келиб, «биягъы сагъатым» дегенлей, Алан ёрге къобуб:

— Сен кесингча терсине барыб тургъан сагъатны къой да, бир маджал сагъат алсанг а, — дегенди.

Хыйсаны иши бла поручениелери

Хыйса устаз болуб ишлегенди, алай а поручениелери асыры кёбден устазлык ишине джарсылук туюшгенди.

— Поручениелерим бир да кёбдюле, джал алыб турган устазлык ишимден эсе алагъа кёб заман кетеди, энди бир мадар этигиз, деб барыб айтмай эсем, — деб Хыйса тарыкыгъанды.

— Бек тюз айтаса, анга мадар барды, алай а эндиге дери да джюрегинги бош кыйнамай, джукыгъа да бармагъанлай, мадарны кесинг этиб кюяргъа да болукъса, — дегенди Алан.

— Сора кесим не мадар этерикме?

— Джал алгъанынгы поручениелеринг ючюн алгъанга сана, устазлык ишинги да — поручениеге сана.

Къар бла кючхар

Чаммай «Къар бла кючхар» деген повестин джазыб бошаб:

— Хар ким келюнге келгенни бир айтыгъыз, — деб окъугъанды.

Повесть «игиди» деб айтырча болмагъанды, алай а Чаммайны кезюне къараб «аманды» деб да киши айталмагъанды.

Сора Алан туруб:

— «Къар бла кючхар» деб повестинге таб атагъанса, алай болгъанлыкыгъа, алай а сени повестинг харам болган кючхарны терисини багъасы да джокъду, китаб болуб чыкъса уа, багъасына он кючхар алыргъа болукъса, — дегенди.

Ёлкюч ачха

Баллай «бир айдан къайтарырма» деб, беш адамдан онушар тюмен ёлкюч ачха алгъанды. Узаймай болджал джетгенди. Баллайгъа уа ачха туюмгенди. Сора ол, сезюме ётюрюкю болмайым деб, барыб беш адамдан ёлкюч онушар тюмен алыб, ол биринчи алгъанларына бергенди. Къараб къарагъынчы биягъы болджал джетгенди, Баллайны хурджуна уа биягъынлай кюру болгъанды. Былагъа да сезюме ётюрюкю

болмайым деб, Баллай дагыда бир башха адамладан ёлкюч 500 сом алыб, ол экинчилеге бергенди.

Алай бла Баллай 500 сомну орнуна 1500 сом ёлкюч ачха алгъанды.

Башха элни къызлары

Алан автобусда Гыджынайны кёрюб:

— Къайры тебрегенсе, Гыджынай, арбазындан чыгъаргъа суймей эдинг да? — деб соргъанды.

— Сени да аллах сыйласын, сабийле уллу болгъандыла, энди ол абадан джашчыкъгъа бир джукъ этер эдик дей эдим, бир болмагъаннга джалгъашыб къалгъынчы, — дегенди Гыджынай.

— Узакъгъа джайылыб айланмай, кесигизни элигизде къарасанг а?

— Айхай, кесибизни элибизде къызланы джаратмайды.

— Да ол кесини элинде къызланы джаратмай эсе, башха элни къызлары аны джаратырыкъ тюлдюле.

Ишге джаны ауругъан адам

— Туура ол Битокъа бир алаамат адам болгъанды, ишге аныча джан аурутхан адам кёрмегенме, — деб Дидиуала хапар айтханды.

— Битокъа аман джаш тюлдю, алай а ишге андан да бек джан аурутханла бардыла, — дегенди Алан.

— Кимди ол сора?

— Ол а Чаккуду.

— Ол ишге джан аурута эсе, аурутмагъан кимди сора?

— Сиз билмегенлей айтмагъыз: Чакку ишлей тургъан джеринде ичиб, не бек эсирсе да, ишге асыры бек джаны ауругъандан, юйюне кетиб къалалмай, станокну джанында джатыб къалады.

Алан бла Чупа

Аланни эсинде-бусунда болмай тургъанлай, «Алан Чупуну ала айланады» деб элге хапар джайылгъанды.

— Алан, бизге джукъ билдирмегенлей, элде эм огъурсуз къызны къачыра айлана болурса дейме, — деб Къралбий бла Датди кёлкъалды болуб сёлешгендиле.

— Мен сизни не айтханыгъызны ангыламайма, — дегенди Алан.

— Да ангылаймыса сен, Чупуну къачыра айлана-са сора?

— Халкъ андан къачады сора, мен аны къалай къачырлыкъ эдим? — дегенди Алан да.

Буфетде

Алан, буфетге кириб, лимонад иче тургъанлай, Хушдурай келиб, 150 грамм аракъы алгъанды. Хушдурай ичерини аллы бла тюкенчи Татийге айланыб:

— Иги эгечим кибик, стакан бла бир сууукъ суу бер ызындан ичерге, — дегенди.

Алан Хушдурайгъа! къараб:

— Иги къарнашым кибик, ич да къой: сен артдан суу излеринги билиб, Татий аракъыгъа джортдуруб къуйгъанды, — дегенди.

Кимни нек къыйналгъаны

Халлай къачан сабий табады деб, къайын анасы да, къайын кызлары да аллына къараб тургъанлай, ол ёлген сабий табханды. Халлай кеси да, анасы да бек къыйналгъандыла, алай а эм бек къыйналгъанла Халлайны къайын кызлары бла къайын анасы болгъандыла. Ала бутларын-къолларын туюуб джылагъан заманда, Къарабийче алагъа кёл табдырыб:

— Джаныгъызгъа болайым, былай кемсиз этмегиз. къалгъанларыгъызгъа да бир ырыслагъыз, — дегенди.

— Да не этсинле, хариб, алагъа артыкъ къыйынлыкъ джетгенди, — дегенди Алан.

— Сора нек джетеди артыкъ къыйынлыкъ?

— Да ала «келинчик» сабий таба эсе, бернеге башыбыз бла батабыз», — деб къууанч тыбырлы болуб тура эдиле.

Къарт амма бла Минакай

Минакай, башын да бурма этдириб, кёзюн-къашын да бояб, меннге ким къарайды эке деб, келе тургъанлай, аллына бир къарт амма чыкъгъанды. Минакай, аны ызындан бир талайны къараб туруб, эрнин да чюйрюб:

— Бу насыбсыз джан юйюнде олтуруб турмай, орамга чыгыб, тиширыулары бетлерин да нек джояды, — дегенди.

Алан аны сёзюн кёлтюралмай:

— Иги кызы, ол къарт амма, сени тенгли заманында, анга кёб джаш таралыб, джыр, ийнар этгенди, сени кёрген а билген джырларын да унутурукъду, — дегенди.

Тахан бла Гобаш

— Тахан алгын хауле болгъанлыкъга, юй бийче алгъанлы хайт деб адам болгъанды, алгыннгы тиширыуларына къарагъан да этмейди, — деб Бижа ханпар айтханды.

— Юйленгинчи бизни Гобаш да алай эди, энди уа боюнсагъа бойнун джарашдыргъанды, — дегенди Алан.

Чеккуну лекциялары

Алан кинотеатрга бара тургъанлай устаз Чеккугъа:

— Не эте тураса, къалайды ишинг-халинг? — деб соргъанды.

— Бир зат хатам джокъду, кесим къалай мурат эте эсем, алай джашайма, бюгюн да студентлеге былай, джюрегим излегенча, бир аламан лекция окъугъанма да, къууаныб турама, — деб Чекку обсар-джабсар сёлешгенди.

— Лекцияларынгы студентлени джюректери излегенча окъуб, аланы да бир къууандырсанг, къалай иги боллукъ эди, — дегенди Алан да.

Сюйген кызынг башхагъа кетсе

— Сюйген кызынг башхагъа кетиб, артда джолда аны кёрсенг, бир аманды, — дегенди Уммет-Алий.

— Эри бла «Волгада» айланганын кёрсенг, андан да аманды, — дегенди Шибир.

— Мен андан да аман болгъанын да билеме, — дегенди Алан.

— Не заманда?

— Суюгенинг башхагъа кетиб, сора ау алгъан заманда «келинчикге алгъыш эт» деб къолунга алгъыш аякъны тутдурсала.

Юйде эмда тышында

— Мен энди юй бийчемден айырылмай эсем, болмайды, — дегенди Набий.

— Нек сора? — деб соргъанды Алан.

— Да тышында адамла меннге оноу сорадыла, юйде уа кесими юй бийчем айтханымы этерге унамайды.

— Огъай, юй бийченгден айырылма, аны амалы тынчды, — дегенди Алан.

— Къалай сора?

— Юй бийченг бла юйде сёлешме да, тышында сёлеше тур.

Москвадан келе

Москвадан келе Алан да, Бичил да бир купеде болгъандыла.

— Бичил, нек келген эдинг ара шахаргъа, къалай болду джолунг-ызынг? — деб соргъанды Аслан.

— Тейри, бу джол а рысхым аллыма келиб къалгъанды, бир учуз кюйюзлеге ычхынганма, — деб Бичил хапар айтханды.

— Оллахий, сени багажынгдан мени багажым ауур кёреме, — дегенди Алан.

— Ай, анасыны уа, мен да сени бла болсам, къалай иги боллукъ эди, — къайдан алдынг? — деб соргъанды Бичил.

— Мен бир джерден алыб къоймай, талай джерден алгъанма.

— Бери айт адреслерин, мен энтда узаймай келген этерикме.

— Да тюзелиб ала биллик эсенг, адреслери ма быладыла: Уллу Театр, Гитче Театр, Ленин атлы библиотека, Третьяковка, дагъыда тюрлю-тюрлю музейле.

Юй бийченг къарт болса

— Мен юй бийчемден онбеш джыл тамадама, алай а мен джашлай тургъанлай, ол къарт болуб барады, энди къалай этерик эсем да, — дегенди Бахар.

— Тюз айтаса, юй бийченги джылы келгенди, сен а джашлай тургъан огъай, алкын акъыл-балыкъ да болмагъанса, — дегенди Алан да.

Кимден кёлю къалгъаны

— Туура кереклиге керексизге да ол Шашайдан кёлкъалгъыч адам кёрмегенме, не бош затха да кёлкъалды болады да тебрейди, — дегенди Фарида.

— Къуру сенденми къалады. огъесе хар кимден дамы къалады? — деб соргъанды Алан.

— Джангыз менден къалса уа, къулагъыма аллыкъ тюл эдим, бу элде ол кёлкъалды болмагъан адам къалмагъанды ансы.

— Бизни Хошудан ол да маджал кёреме, — дегенди Алан.

— Ол а не дейди?

— Аны уа адамладан огъай, джерден да къалады кёлю.

— Джерден а нек къалады?

— Юсюнде джюрюгеним ючюн бюсюреу этмейди деб.

Къыйналгъан бла къууанган

— Бир къауумла аракъыны кёрселе, къууанган этедиле, бир къауумла уа къыйналгъан этедиле, — деб Аланнга хапар айтхандыла.

— Мен аракъыны кёрсе, бир къууанган, бир къыйналгъан адам да билеме, — дегенди Алан.

— Кимди ол сора, кеси да алай нек этеди?

— Ол бизни элчи Мушамды: аракъыны кёб кёрсе, къууанган этеди, аз кёрсе уа, къыйналгъан этеди.

Джыйылыуда

Машдар бюгюн бетими джерге сугъарыкъ этгенди, — деб Чокку Аланнга тарыкъгъанды.

— Не этгенди сора?

— Джыйылыуда хурулдаб джукълагъанды.

— Аны уа керти да аман этгенди, Дыбыкны дамы кёрмей эди? — дегенди Алан.

— Сора Дыбыкны неси бар эди.

— Дыбык хурулдамай джукълай эди.

Маука бла сагъаты

— Маука бла Димиш селеше тургъанлай, Алан:

— Сагъатымы юйде унутханма да келгенме, заман не болгъанын бир айтыгъыз, — деб къатларына баргъанды.

— Арысы-бериси болмай онеки сагъатды, — дегенди Маука.

— Огъай, терс айтаса, онекиден он минут атлагъанды, мен кѳб болмай Москваны сагъаты бла кѳургъанма, — дегенди Димиш.

— Сен не бла да кѳур, мени сагъатым хар заманда да тюз баргъанлай турады, — деб Маука дженгдирмегенди.

Димиш аны бла даулаша тебрегенлей, Алан:

— Димиш, бош селешме, Маука тюз айтады: Москваны сагъаты кѳуру да Мауканыкъы бла бирча барыб турмайды, — дегенди.

Алгъын бла энди

Алгъын Матча не тютюн ичмей эди, не аракъыны ауузуна салмай эди, энди уа кюнюне бир пачканы бошайды, тартхан да кѳб этеди, — деб сѳзюн этгендило.

— Да алгъын аны тамадасы Саламат эди, — дегенди Алан.

— Биз Саламатны юсюнден селешмейбиз, Матчаны юсюнден селешебиз.

— Да мен аны билеме, алай а Саламат не тютюн, не аракъы ичмей эди.

Ауаз бериучю

Дондук кесини не эте айланнганына сагъыш этмей, адебни, ишленмекликни юсюнден кимге да ауаз берирге бек суйгенди. Бир джолда уа ол Аланнга тубеб, ауаз бере тебрегенлей, Алан анга:

— Дондук, бир магнитофон алыб, ауаз бергенинг ары джаздырыб кѳйсанг, иги боллукъ эди, — дегенди.

— Мен магнитофонну биргеме кѳлтюрюбмю алланныкъма, къалайда тубесем да, сизден билген билими кѳызгъанныкъ тюлме.

— Да биргенге алыб нек айланаса, бу бизге юре-

тиб айтыучу сёзлеринги магнитофонга джаздырыб, кесинг тынгылай турсанг, ким билсин, бир джукъ ангылар эсенг а деб айтханлыгъымды, — дегенди Алан.

Кеси бла джууукълары

Мени джууугъум кёбдю деб бири, огъай, мени джууугъум кёбдю деб бири, Чаху бла Таиб даулашхандыла.

— Элни джартысы мени джууугъумду сора, ол мени бла бош кесин тенг этеди, — дегенди Чаху.

— Эл саулай сени джууугъунг эсе да, сен Таибни джеталмагъанса, — дегенди Алан.

— Къалай джетмейме сора?

— Да сен ата-ана джууукъларынгы санагъанлыкъга, аны төрт-беш тюрлю къайын джууугъу барды, — дегенди Алан.

Эрге барса

Аланни хоншусу Нашыуат бир кюн алай кириб:

— Бюгече кызычкыны тилей келечиле келген эдиле, кеч болгъан эди да, сени да кыйнамай кьойгъацбыз, энди сеннге бир сораыйм деб келеме, — дегенди.

— Сор, сор, кимни джашына тилейдиле? — дегенди Алан.

— Маккуну джашыды, дейдиле.

— Да кюеулюкню таныймыса кесинг?

— Танымайма, алай а тютюню, аракъысы джокъду, дейдиле.

— Ол а иги кёре эдим, алай а кызынг анга бара эсе, ол аланы экисин да башларыкъ болур, — дегенди Алан.

Алан бла Кёзала

Алан, бара тургъанлай, Кёзалагъа тюбед, экиси да иги ашхы ушакъ этгендиле. Сора Кёзала, ышарашара:

— Кете барайым, дуня бла бир ишими кьоюб келе тура эдим, — дегенди.

— Аны ючюн хата джокъду, мен а дуняны кьоюб келесе деб тура эдим, — дегенди Алан да.

Токъбайны гонорары

Токъбай газетге тюрлю-тюрлю статьяла джаза тургъанды, сора бир джолда уа Аланга тюбоб:

— Ахырсы, бу редакцияда ишлегенлеге мен не айтыргъа билмейме, — дегенди.

— Не этгендиле ала сеннге?

— Этиб а джукъ да этмегендиле, алай а эм артда статьяма аз ачха ийгендиле.

— Къаллай бирди?

— Юч сом ,бла 98 капек.

— Сени бош джанынга тиеди: сомлары аз болгъанлыкъгъа, капеклери кёбдюле, — дегенди Алан.

Литературовед бла Гинях

— Литературовед хар кимни джазгъанына бирча къараргъа керекди. Чомур а алай этмейди, — деб Гинях джаны къыйналыб сёлешгенди.

— Ол аллай адамды деб а турмайма, сен несин кёрюб айтаса? — дегенди Алан.

— Къалгъанлагъа къалай болгъанын, къалгъанла кеслери биле болурла, мен кесим а меннге тюз къарамагъанын билеме, сен айтханча, Чомур алай тюз адам эсе, сора ол мени поэмамы ангылаялмай джаратмайды.

— Сен кесинг поэзияны не болгъанын ангылагъынчы, ол сени поэманы ангылаяллыкъ тюлдю, — дегенди Алан.

Туугъан кюнюне саугъала

«Туугъан кюнюмдю» деб Алан ёмюрде аш-суу къарамагъанды, «бюгюн туугъан кюнюмдю» деб кишиге да айтмагъанды, айырылыб ол кюн иги ишлегенди.

Хаджи бла нёгерлери уа бир кюн Аланга тюбоб:

— Сен онбешинчи числода туугъанынгы унутуб къойгъанбыз да, артдан эсибизге тюшгенди, биз саугъала алыб тура эдик, аллах айтса, экинчийыл унутмазбыз, — дегендиле.

Алан джашланы кука сёзлерин ангылаб:

— Быйыл да кеч болмагъанды: туугъан кюнюмю эски стиль бла белгилерге деб турама, саугъаларыгъызны 28-чи числода келтиривсиз, — дегенди.

Къыз сени суйюб ёле турса

— Джаш къызны суйсе, не сылтау бла да аны къызгъа билдирмей къоймайды, къыз а тартынады да турады, — дегенди Урузмакъ.

— Джаш суйгенин тюз билдирген огъай эсенг, джаным-кёзюм, джюрегими тамыры, сенсиз меннге джашау джокъду» деб да сёлешеди къызгъа, — дегенди Алан.

— Да, эркиши, тиширыу да тенг эселе, джаш айтханча, къыз да: «сени суйюб ёлюб барама» десе, не боллукъ эди? — дегенди Урузмакъ.

— Акъылы болгъан къыз суймеклигин билдиргенликге, джурегини алай болуб тургъанын келин болуб баргъынчы билдирлик тюлдю, — дегенди Алан.

— Нек сора?

— Да джаш айтырыкъ сёзлени къыз айтыб тебресе, сора джаш къызны тилерик тюлдю, къыз джашны тилерикди.

Юй бийчеси нек сакълагъаны

«Кече юйге кеч келген заманда кимни юй бийчеси джатмай турады, кимни юй бийчеси къулакъгъа да алмай кириб джатыб къалады» деб талай адам болуб сёлеше келгендиле.

— Мен юй бийчем джатхынчы келеме, — дегенди бири.

— Ол мени сакъламай джатханлыгъына, эшикни не акъыртынчыкъ къакъсам да, уяныб къалады, — дегенди экинчиси.

— Кеси джатханлыгъына, ашарыгъымы печь башына салыб къояды, сууумай турурча, — дегенди ючюнчюсю.

— Мен не кеч келсем да, юй бийчем сакълаб турады, — дегенди Салтуй.

— Сени юй бийченг алай сейирлик болуб къайдан чыкъды, бош айтаса ансы, — дегендиле нёгерлери.

— Огъай, огъай, бош айтмайды: Салтуй не кеч келсе да, юй бийчеси анга аузуна-тилине келгенни къуб, джурегин бир сёнгдюрмей, орунга кириб джатмайды, — дегенди Алан.

Алан бла шабашникле

Алан юй ишлеген заманда к̄абырг̄аларын кырпычдан к̄алатырг̄а ишчиле излей барыб, Джоджай бла аны эки н̄егерине тубегенди.

— Энди, не этерик эсегиз да, келигиз да юйюмю к̄абырг̄аларын бир к̄алаг̄ызы, баг̄асын разы этиб берирме, — дегенди Алан.

Джоджай н̄егерлери бла келиб, иш юсюнде баг̄асын кесерге излегенди.

— Юч кюнден юйюнгю к̄абырг̄алары сюелликдиле, баг̄асы да бешджюз сом боллук̄ьду, — дегенди Джоджай.

— Ол баг̄а асыры к̄өбдю, к̄рал баг̄асындан эсе т̄ерт-беш к̄ят баг̄а айтасыз, — деб Алан разы болмаг̄анды.

— Да биз к̄рал баг̄асы бла ишлемейбиз: биз шабашниклебиз, — дегенди Джоджай.

— Да сиз шабашникле болг̄анлык̄ьг̄а, юйню ичинде адамла джашарык̄ьдыла, — дегенди Алан да.

К̄зыйналырг̄а билмеген

Машина авария этгенди да, Налджюзню бир к̄юлу сак̄ьат болг̄анды. Сора Алан Налджюзню к̄ере больницаг̄а барыб:

— Кесинги к̄ятдыр, к̄люнгю аман этме, — деб с̄елешгенди.

Алай а Налджюз, кишини айтханын да к̄улак̄ьг̄а алмай, «энди меннге болур болду» деб тург̄анды.

— Ай юйюнге, былай к̄эюусюз этме, бизни джю-регибизден да бошама, сен былай этген, Даят кесин ёлтюрмей к̄алай турады да? — деб Алан джангыдан ариу айтханды.

— Даятны буту-к̄юлу сау шойдула да, аны меннге нссин тенг этесе, — дегенди Налджюз.

— Да буту-к̄юлу сау болг̄анлык̄ьг̄а, эртдеден бери да башы джок̄ьду, даг̄ьыда толу юй болуб джа-шаб турады, — дегенди Алан да.

Газетге к̄өлк̄алды болг̄ан

— Сен не болг̄анын билмеймисе, тюненеден бери хоншунг Дамаш кюлмей-ышармай, не кишиге с̄елеимей, баш энишге к̄араб, ахсыннганлай айланады, — деб Гонай хапар айтханды.

— Башха джугъу джокъду, сениге да, нёгерлерини барына да бек разыды, алай а газетден кёлю къалыб этеди ансы, — дегенди Алан.

— Газетде аман-иги да аны юсюнден джукъ джазылмагъанды, сора андан нек кёлю къалады?

— Дамаш кеси статья джазгъан эди да, энди аны статьясын газет басмаларгъа унамайды.

— Нени юсюнден джазгъан эди сора?

— Шахардан келе автобусда бир къарт аммагъа туруб орнун бергенини юсюнден джазгъан эди.

Юй бийченг кетиб тебресе

— Аз да, кёб да терслигим болмагъанлай, юй бийчем юйюне кетиб тебрегенди да, тыялмайма, — деб Салис Аланга келгенди.

— Ай юйюнге, сен бир дженгил адамса, бир джукъ болгъанлай, кычырса да орамгъа чыгъаса да къаласа, басымынг джокъду, — дегенди Алан.

— Да кетеме деб турады сора уа?

— Да сен кетиб къалсанг да, аны ючюн деб сени юй бийченг кюшенингенин да бузарыкъ тюлдо.

Джулдузлада адамла джашаймыдыла

Джабир ашыгъыб баргъанлай, Алан чыгъыб:

— Къайры бараса ингирликде былай гузаба? — деб соргъанды.

— Лекция барды да, ары барама, кел сен да, бара эсенг, — дегенди Джабир.

— Нени юсюнденди лекция?

— Джулдузлада джашау бармыды, джокъмуду деб, аны юсюнденди.

— Къайсы джулдузда болгъанын билмейме ансы, адамла джашагъан джулдуз болгъанына энди ажымсызма.

— Неден ажымсыз болгъанса сора?

— Шашдыу джашына «кёкден тюшген болмаса, аллыкъ тюлме» — деб тура эди да, кёб болмай баш орамны Шашдыулагъа келин алыб оздула, — дегенди Алан.

Адамны неден джаратылгзаны

— Не эсе да мен адамны маймулдан джаратылгзанына ийнаналмайма, — дегенди Хочалай.

— Мен ийнанама, алай а адамла бары да маймулдан джаратылыб кьалмагъандыла, башха джануурдан да джаратылгъандыла, — дегенди Алан.

— Сора алай кьалай боллукъду, бош болмагъан затланы айтма.

— Былай иги сагъыш этиб кьарасанг, сен кесинг да билликсе аны алай болгъанын.

— Неден билликме?

— Бир кьауумланы халилери керти да маймулгъа ушайды, алагъа огъайым джокъду, алай а халилери бёрюге, тюлкюге, таб сарыубекге ушагъанла да бардыла, — дегенди Алан.

Къалай билирге боллукъду?

Тамук юй бийчесин джаратыб алса да, артдан сокъураннганды. Башха тиширыула уа анга бек алапат кёрюннгендиле.

Орам аягъында Тамук Аланнга тюбсб:

— Мен юй бийчемден кёлюм чыгъыб, башхаланы джаратыб айланама, Шамса бла Чаукана уа бусагъатда «андан иги келин элибизге да кирмегенди» дсб озуб барадыла, — деб кесин ышартханды.

— Экиси да тюз айтадыла: юй бийченг сени юйюнгде болмай, башхада болса, сен да джаратырыкъ эдинг, — дегенди Алан.

Заводну директорлары

— Шомайны аты ишлеген болса да, андан заводха тюк чакълы бир хайыр джокъ эди, дагъыда ол, «кеси аманлы балта алыб чабар» дегенлей, меннге урушхан этеди деб, директорундан тарыгъыб тура эди, энди не эте турады? — деб Джампога Аланнга хапар соргъанды.

— Ол директор башха заводха кёчгенди, аны орпуна энди башхады, — дегенди Алан.

— Шомай аз кьууанмайды сора?

— Огъай, кьууанмайды, таб алгъындан да энди бек ачыгъанды.

— Нек сора?

— Да алгъыннгы директор къуру урушуб къоя эди, джангы директор а бир айны болумуна къарады да, урушхан джарамазлыгъын билгенинде, башына бош этиб къойгъанды.

— Да энди не болуб турады да Шомай?

— Алгъыннгы директор ишлеген заводха джараша айланады.

Ким кимни къойгъаны

— Алан, эшитгенмисе, Мыртды юй бийчесин къойгъанды деб, былай айтадыла, керти-ётюрюк эсе да, барыб бир сёлеширми эдик, — дегенди Дайыб.

— Хо, эшитгенме, керти хапарды, къууаныб турама, — дегенди Алан.

— Аллай тиширыу энди анга ёмюрде да табыллыкъ тюлдю, сора аны къойгъанына къалай къууанаса?

— Да Мыртды аны алай къоймаса, ол Мыртдыны къоярыкъ эди.

Кимни нек къаргъагъаны

— Бу дуняны башында мен ёмюрюмде эшитмеген къаргъышланы айтыб, Шауайлары ол джарлы Сайбаны къаргъаб къаргъыш тулукъ этедиле, — деб Запий хоншуларына хапар айтханды.

— Не этгенди ол алагъа, сора нек къаргъайдыла? — деб бары да сейир болуб соргъандыла.

— Ёзге этгени джокъду, «кызыбызны Хачууну джашына сен этгенсе» деб аны ючюн къаргъайдыла.

— Ала къаргъагъан а бош эди, былай тюз аркъа иликлеринги къалтыратырча, Хачуулары да Сайбаны алай къаргъайдыла, — дегенди Алан.

— Ала уа нек къаргъайдыла?

— «Джашыбызгъа Шауайны кызын сен этгенсе» деб.

Сабий кимге ушаса игиди?

— Сабий атасына ушасамы игиди, огъесе анасына ушасамы игиди? — деб бир кюн Хаджах бла Меккан даулашхандыла.

— Сабий атасына ушаса игиди, ата, не десенг да,

атады, ата джюрек таукел болады, мени джаным ауругъанланы сабийлери аталарына ушасынла, — дегенди Хаджах.

— Огъай, анасына ушаса игиди, ана джюрек тенгиз бла тенг болады, мени джаным ауругъанланы сабийлери аналарына ушасынла, — дегенди Меккан.

— Къарайма да, экигиз да бош даулашасыз, — дегенди Алан.

— Нек бош даулашабыз сора? Биз айтхан хар ким да сагъыш этерча затды.

— Мен ангылагъаннга кёре, сабий атасына, аясына ушаса да, хата джокъду, хоншусуна ушамасын ансы.

Мелек бла Чачмахан

Динамин юленирге мурат этиб, талай айны эл-элге барыб, къыз кёре айланганды, алай а аны саламы алгъан болмагъанды.

Бир элде Чачмахан деб тыбырда къалгъан бир къыз кёз-къаш бергенча кёрюб, Динамин къууангандан той тутарча болгъанды.

— Чачмахандан ариу къыз джокъду, джаратылгъан да этмегенди, — деб Динамин аллы тюбегеннге аны махтаргъа къалгъанды.

Бир кюн ол Аланнга тюбегеб, Чачмаханни ариулугъун махтаргъа тебегенлей, Алан анга:

— Айтханынг тюздю, алай а бир табсыз келген джери да барды, — дегенди.

— Неди ол сора?

— Чачмахан барыб мёлеклени ичлерине кирсе, сен аны айырыб таныяллыкъ тюлсе.

Ариулукъ бла адамлыкъ

Балкъыз кюзгюню аллында кёзюн-къашын бояй, хар кюн сайын ишге кечге къалыб келгенди, иште да къайсы тюкенде къаллай бояу сатылгъаныны юсюнден сёлешиб тургъанды.

— Сен бу адетинги къоймасанг, боллукъ тюлдю, къалгъанланы кёрмеймисе? — деб, Алан анга айыб этиб сёлешгенди.

Алай а Балкъыз:

— Мен ариу болургъа излегенликге, сен аны ючюн нек кыйналаса? — деб кыйгъан болмаса, тынгыларгъа да унамагъанды.

— Да сен кеси кесинге ариудан ариу кёрюне баргъанлыкъгъа, адамлагъа эршиден эрши кёрюне бараса, — дегенди Алан да.

Алдыргъыч

Годжукку колхозгъа председатель болгъанлы, алдыргъычла кёб болуб барадыла, анга кеслерин ариу кёргюзтюрге джюз тюрлю мадар излейдиле, — деб Аланны нёгерлери хапар айтхандыла.

— Батдя деб бир алдыргъыч барды да Годжуккуну юй бийчесини туугъан кюнюне бир кашемер чепкенлик элтгенди, Дуппур деген алдыргъыч, Годжуккуну кызы 10-чу классны бошагъанында, анга бир алтын сагъат алгъанды, — дегендиле.

— Аланы барындан да Даут алдыргъычды, — дегенди Алан.

— Ол а не этгенди?

— Ёзге этгени джокъду: Годжуккуну джашчыгъын яслиден детсадха кёчюргенлеринде, джашчыкыгъа башдан-аякъ кийим алгъанды, детсадны тамадасына да — бир чепгенлик.

Нанау бла аманлыкъчыла

Къолунда да кюреги бла Нанау гардош къазаргъа бара тургъанлай, эки аманлыкъчы туююше тургъанларын кёргенди да, сора арам-къарам этмей, орчагъа чабханды. Алай а, не кюрешиб да, джукъ эталмагъанды. Туююшгенле бир-бирлерине бычакъ чыгъаргъанларын кёрюб, эрлай экисине да кюрекни джетдириб сойландыргъанды. Ала больницагъа тюшгендиле, Нанауну да иши сюдге тюшгенди.

Сюд этилген кюн Алан:

— Нанауну терслиги джокъду, — дегенди.

— Къалай болмайды, экеуленни бирге больницагъа тюшюргенди сора?

— Да ол кюн Нанау алай джетмесе, бу сюдге джыйылыб тургъанла аланы арбазларына къайгъы сёзге джыйыллыкъ эдиле.

Эсенејни тюзлюгю

— Хай-хай-хай, ол Эсенеј деген къалай осал, къалай бетсиз адамды, ол тартынныкъ джукъ болмаз, — дегенди Сыргъа.

— Сыргъа, сен хар кимни бир иги билиб къояса, энди Эсенејни уа несин кёрдюнг? — деб соргъанды Алан.

— Ажымсыз-ишексиз да улху алгъанын ма бюгюн билиб бошагъанма, мен а анга тамам тюз адам болур деб тура эдим.

— Кертиси бла да, андан тюз адам джокъду.

— Тюз къалай болады улху ала тургъан адам?

— Да ол болмаса алгъан улхусундан профвзнос телеген джангыз бир адам таб, — дегенди Алан да.

Кимге не джарашханы

Алан акъ костюмун да кийиб, библиотекагъа бара тургъанлай, аллына харам иннетли Добар тубегенди.

— Ас-салам алейкум, багъалы Алан, мен сени кёрюрге кёбден бери кюсеб тура эдим, бек къууандым сау-саламат кёргениме, алай а сен къара шинли адамса да, бу акъ костюм сени бстинге джарашмайды, — деб Добар кюлюмсюрегенди.

— Да, Добар, сен кесинг акъ шинли болгъанлайынга, сеннге къара джюрек къалай джарашады да? — дегенди Алан да.

Зейтунну иши

— Зейтун онунчу классны бошагъандан сора не окъумай, не ишлерге джарашмай, не юйде бир джукъгъа джарамай, орам хаулеси болуб къалгъанды, — деб хоншу-тийре къыйналыб селешгендиле.

— Бош айтасыз ансы, аны иши уллуду, — дегенди Алан.

— Не ишди сора биз билмеген?

— Зейтун шахарда орамланы узунлукъларын ёлчелеб бошаб, энди кенгликлерин ёлчелей турады.

Тенгле

— Алан, билемисе, мени сенден багъалы тенгим джокъду, сени къаллай бир сюйгеними таб кесим да билмейме, мен ёмюрюмде сеннге аман айтмагъанма, айтырыкъ да тюлме. — деб Шока кукаланнганды.

— Сен меннге аман айтмагъанынгы, айтмазлыгъынгы да мен билеме, алай а иш къуру анда тюлдю, — дегенди Алан.

— Недеди сора?

— Мени къатымда, Шока, киши сеннге аман айтыб къутулаллыкъ тюлдю, сени къатында меннге аман айтханлыкъгъа уа, сен, къулакъларынгы салындырыб, узун тынгылауну ийиб тураса.

Терслигин ангылагъанды

— Кеси эндиги адам болгъанлай, Залимхан юй бийчесинден эски чирик адетленн даулайды, юй бийчесине джуудуртхан болмаса, кеси аякъларын да джуумайды, аны месткомгъа чакъырыб, букъусун къагъаргъа керекди, — деб бир кюн иште алай селешгендиле.

— Керексизге чакъырмагъыз, алгъын къалай эсе да, энди ол, терслигин ангылаб, башха тюрлю адам болгъанды, — дегенди Алан.

— Джуудуртмаймыды да сора энди ол юй бийчесине аякъларын?

— Огъай, джуудуртмайды: Залимхан энди аякъ джуугъан адетни къойгъанды.

Джюрек бла аякъла

Алан суйген къызыны ишлеген джерине такси бла келиб тюшгенлей, Шабаз арбазда айлапа тургъанын эслегенди. Шабаз аны къагъаракъ этиб:

— Алан, айыб этме, бу мёлекни сенден эсе мен бек суюме: сен къыйналмагъанлай, такси бла келгенсе, мен а аны кёрюр ючюн, джаяулай, ма бу аякъларым бла джюрюб келгенме, — деб керпесленгенди.

— Да мени суймеклигим аякъларымда тюлдю, джюрегимдеди, — дегенди Алан да.

Прокатха

Кесин кишиге тенг этмеучю Чораны тири-тири атлаб баргъанын эслеб, Алан анга:

— Къайры гузабалаанганса? — деб соргъанды.

— Да юйге кириб турмай, прокатха не мотоцикл, не «Волга» алыб, былай дуниягъа бир къарайыкъ, — деб мыйыкъларын бура, Чора озуб тебрегенди.

— Аланы экисин да кьой да, прокатха бир кесек акьыл ал башынга, сениге ышаныб берлик эселе, — деб Алан ызындан кычыргъанды.

Джазыучу, тюкенчи, окъуучу

— Ашыгъыб джазады да, асыры чийсил кьояды, осал китаб а тюкенден кьыйналыб чыгъады, чыкъса да кишини кьууандырмайды, — деб джазыучула Салахны кьагъыб селешгендиле.

— Салахха сиз бош кьадаласыз, тюкенчиле бла окъуучулагъа аныча болушхан джазыучу джокъду, — дегенди Алан.

— Не бла болушады сора?

— Китабы чыгъар-чыкъмаз тюкенледен бютеу тиражны алады да, сора автографла да джазыб, хар кимни юйюне элтиб береди.

Хаутбийге айыб джокъду

— Ууакъ тюек назму джаза айланнгандан эсе, роман джазыб кьойсам игиди, — деб, Хаутбий терт-беш айны кече-кюн джукъламай кюрешгенди. Джазыб бошагъанлай а, «къарагъыз да, келююзге келгенни бир айтыгъыз, — деб тенглерине бергенди.

— Окъудукъ, алай а кьыйынынгы аллах сууабха джазсын — аз-кёб да нчинде магъана джокъду, — деб ала Хаутбийни романын ызына кьайтаргъандыла.

— Ай анасыны уа, — деб, Хаутбий терен ахсыныб, бети тюрленнгенди.

Алан аны джюрегин чапыра:

— Хаутбий, аллай бир кьыйналма; сени джазгъанында магъана боллукъду деб кишини акъылына келлик тюлдю, излеб табмагъан да сениге айыб этерик тюлдю, — дегенди.

Энишге тюшюрербиз деб мийикге чыгъаргъандыла

Джомалай совхозда кьуллаукъчу болуб тургъанлай, «нишге асыры ат башындан кьарайса» деб, кабинетинден айырыб, тауда бир фермагъа тамада этгендиле. Азыкъ алыргъа элге эннгенлей, Джомалай Аланнга тюбел:

— Да чынымы алдыла, кьуллаугъуму да энишге тюшюрдюле, — деб тарыкъгъанды.

— Огъай, Джомалай, сени энишге тюшюрмегендиле, ёрге чыгъаргъандыла, алгъын тюзде эдинг, энди уа тау башындаса, — дегенди Алан.

Не ючюн ачха бергенлери

— Мен бир затны ангылаялмайма да, анга бир бек сейирсинеме, — дегенди Исса Аланнга.

— Не затды ол сора?

— Бияслан бир осал китаб джазды да, уллу гонорар алды, Джанхот ол китабны капекге тийишмегенини юсюнден джазды да, ол да гонорар алды — билмейме ачханы бошунагъа нек бергенлерин.

— Да сен аны несине сейирсинесе: ма бу меннге айтханларынгы джарашдырыб, газетге статья джазсанг, сен да аллыкъса гонорар, — дегенди Алан.

Къанукъну суюмеклиги

— Юйюнде юй бийчеси тургъанлай, Къанукъ бир бурмабашны суюгенди да, аллахын-адамын да танымай айланады, сен да бир айтсанг а, — дегендиле Аланнга.

— Бош хапарды, ким эсе да суюмегенликден айтады, — деб Алан ийнапыргъа унамагъанды.

— Нек ийнанмагъанынгы сылтауун бизге бир айтсанг а, — дегендиле ала.

— Да кесини юйюнде джашаб тургъан юй бийчесин суюмеген тышында бир башха тиширыуну къалай сюерикди?!

Кемеде

«Джазыучуну фахмусу къаллай бир болгъанын билирге боллукъду» деб джашла селеше келгендиле да, бири бир айта, бири бир айта, андан Шаурахха джетгендиле.

— Мен Шаурахны назмуларын кишиникилеге да тенг этмейме, сёз ючюн, мен кемеде Шаурахны назму китабын да алыб бара тургъанлай, «китабны тенгизге атмай эсенг, кеме батады» деселе да, атарыкъ тюл эдим, — деб Батал джашлагъа къарагъанды.

— Аны уа тюз айтаса: назму китабны мен да атарыкъ тюл эдим, чыртда айтмай мадар болмаса, сора мен осал авторну кесин атыб иерик эдим, — дегенди Алан.

Китаб джазаргъа тынч амал

Бийберт илмудан терен ангыламаса да, бир терен магъаналы китаб джазыб, атын айтдырыргъа излегенди. Алай а ол неден башларгъа, къалай джазаргъа, не бла бошаргъа керек болгъанын билмегенди.

Бир кюн Алан Бийбертлагъа барса, ол стол юсюне джюзге джууукъ китабны салыб, биреринден бирер зат алыб, «китаб джаза» тура.

— Оллахий, Бийберт, сен бек кыйналыб джаза кереме, сен айтыргъа излегенинги мындан эсе тынч айтыргъа боллукъ эдинг, — дегенди Алан.

— Къалай сора?

— Да мен айтыргъа излеген затла ма бу китаблада джазылгъандыла деб, китабланы списогун басмалаб къойсанг, кесинге тынч боллукъ эди.

Кюйюзлери бла башлары

Ханымсат автобусда Аланны кёрюб:

— Фаризатха барыб келеме, экибиз да тенг къызла болуб, тойгъа бирге къошулгъан эдик, — деб хапар айтханды.

— Да къалай кёресе да алгъыннгы къыз тенгинги джашауун-ашауун?

— Къолайсызды. Мен полгъа джайгъан кюйюзлери-ми аны къабыргъагъа такъгъан кюйюзлерине ауушдурургъа унарыкъ тюл эдим, — деб Ханымсат махтанганды.

— Кюйюзлени ауушдурмасагъыз да хата джокъ эди, башларыгъызны уа ауушдурсагъыз иги боллукъ эди, алай а Фаризат ауушдурургъа унарыкъ болмаз, — дегенди Алан.

Солагъайны иши бла сёзю

Солагъай иги ишлерге суймегенликге, сёз берирге бек суйгенди.

— Мындан ары, эндиге дери этген джангылычларымы да эсге ала, башха тюрлю адам болургъа сизни аллыгъызда сёз береме, — деб ненча кере айтханын ол кеси да унутханды.

— Сен саулай бригаданы ишин артха тартаса, — деб бир кюн Солагъайгъа хыны этгендиле.

Солагъай биягъынлай «башха тюрлю адам болургъа...» сёз бере тебрегенлей, Алан анга:

— Солагъай, бусагъатда сени сёзюнг керек тюлдю, ишинг керекди, сен а пенсиягъа кете туруб да «башха тюрлю адам болургъа» сёз бергенинги къоярыкъ тюлсе, — дегенди.

Джерде эмда Марсда

Къалгъанла къадалыб ишлеген заманда, Ханох терек салкъынында таяныб, кесин тели обур эте, кюн ашыргъанды.

Тёзе-Тёзе тургъандыла да, сора бир кюн тенглери:

— Ишлерик эсенг, ишле, алай тюл эсе, баш мадарынгы кёр, биз сеннге тенг хакъ берлик тюлбюз, — дегендиле.

— Да мен бошму турама, мен Джерден озуб кёкге да сагъыш этеме, — дегенди Ханох.

— Не затды сени сагъышынг, кёкге уа нек джетдинг?

— Марсда акъылы болгъан джан бармыды, джокъмуду, ма олду мени сагъышым.

— Да мен Марсда акъылы болгъан джан бар бла джогъун билмейме, алай а Марсдан Джерге адам келиб, джангыз сени кёрюб, ызына айланыб кетсе, «Джерде акъылы болгъан джан джокъду» деб Марсда хапар айтыр эди, — дегенди Алан.

Юй бийчесин разы этер ючюн

Эртденбла Алан ишге келгенлей:

— Суйюмчюлюк беригиз, къууанч хапар айтайым, — дегенди.

— Айт, айт, берирбиз, — деб нёгерлери аузуна къарагъандыла.

— Тенгибиз Мырза Айгъа уча айланады, — дегенди Алан.

— Ол бош хапарды, Мырза, космонавт болгъан огъай эсенг, самолетха да миннген болмаз, кесини да джюреги сау тюлдю сора, Айгъа къалай учарыкъды, — деб бары да кюлгендиле.

Да сиз билмегенлей, кюлмегиз: аны юй бийчеси тиширыула ишлеген джерде ишлерге Мырзагъа эркинлик бермейди, Мырза уа Джерде тиширыула болмагъан иш табмайды, энди юй бийчесин разы этер ючюн, ишлерге Айгъа кете айланады.

Критик тюздю

— Критик тюзюча джазаргъа керек болур, Тинимек а хаман Срафилни назмуларын махтаб тургъан болмаса, Исхакъны назмуларын сагъынмайды, Исхакъ а Сра-

филден фахмулуду, — деб адамланы алай айтханларын Алан эшитгенди.

— Критикни гюнахы джокъду, ол тюздю, — дегенди Алан.

— Къалай тюз болады сора?

— Срафил назмуларында не айтыргъа излегенин ангылар ючюн, Тинимекни тылмачлыгъы керек болады, Исхакъныкъыланы уа халкъ алайсыз да ангылайды.

Бир джылдан

— Бюгюн тёртюнчю классда дерс бере тургъанлайыма бир бек уялгъанма, — деб Марзий, мыдах болуб, Аланнга хапар айтханды.

— Не болгъан эди сора, сен быллай бир къыйналырча?

— Мен доскада «коллектив» деген сёзню бир «л» бла джазгъанлайыма, сохталаны бири «мени къарнашым бешинчи классда окъуйду да, ол «коллектив» деген сёзню эки «л» бла джазады» деди да, тюз джерге кирлик болдум.

— Аны ючюн бош къыйналаса: бешинчи классда сиз да «коллектив» деген сёзню эки «л» бла джазарыкъсыз де да алай айт тамбла, — деб Алан Марзийни джюрегин рахат этгенди.

Ресторанда

Алан бир джолда ресторанинга киргенлей, Иммолат бла Шахмырза официантка бла къызарыб сёлешгенлерин эслеб, къатларына баргъанды.

— Не болгъанды сизге, нек къадалгъансыз бу тиширыугъа? Сиз эркиши тюлмюсюз?

— Да биз эркиши болгъанлыкъгъа, ол бизни эркиши къачыбызны этмейди, сау сагъат болду биз заказ бергенли, сакълай-сакълай эм арты джукълаб тебреген эдик.

— Ай юйюгюзге игилик кирликле, аны ючюнмю этесиз алай, кеч эртде болса да, ашарыкъ алыб келген заманда ол сизни уятмаймы къоярыкъ эди сора, — деб Алан джашланы уялтханды.

Джангы китаб

Къубадий, назму китабы чыкъгъанлай, тенглерин джыйыб, той-оюн этгенди. Къолларыны толу стаканланы алыб, «багъалы тенгибиз, сени китабынгы окъугъан

уллу фахмунг болгъанын билликди», сени окъугъан адам сени акъыллы адам болгъанынги билликди», «огъурлу адам болгъанынги билликди» деб кёзюу-кёзюу джашла туруб, китабны, авторну да къара махтауун бергендиле.

Сора кёзюу Аланнга джетгенинде, ол да ёрге туруб:

— Тенгим, китабынги окъугъан адам болса, сен уллу Къобанны бойнунда джашагъанынги сормагъанлай да билликди, — дегенди.

Кимге барыргъа керекди?

— Тейри, бюгюн ишден чыкыгъанлай къонакыгъа барлыкъма, алай а Къасымдан Ораздан къайсына барлыгъымы алкъын бир джанына таукел этиб бошамагъанма, — деб Сарычыкъ Аланнга хапар айтханды.

— Къайсына суйсенг да бар, ала экиси да сеннге къууаныр ючюн къаллыкъ тюлдюле: Къасым — келсенг, Ораз да — кете тебресенг, — дегенди Алан.

Насыблы кюнле

Ыйых кюн тенгле чегет къыйырында олтура келгендиле да, сора хар бири джашауунда эм насыблы кюнюн эсге тюшюруб, айтышхандыла.

Эм насыблы кюннге кими юй бийчесин биринчи кёрген кюнюн санагъанды, кими анга джаш туугъан кюнюн санагъанды, кими аджалдан къутулгъан кюнюн санагъанды, кими...

— Къарайма да, сизни джашауда бирер насыблы кюнююз болгъанды, Мекер тенгибизни уа бирча насыблы кюнлери кёб болгъандыла, — дегенди Алан.

— Къачан болгъанды аны сора алай насыблы кюнлери?

— Юй бийчеси Мекерден кёлкъалды болуб, ата юйюне абрек кетиб, сау айны келмей анда тургъанды.

Къоранч уллу тюлдю

— Туура Гошгобдан чомарт адам а джокъ кёре эдим, — деб Алан аны махтауун бергенди.

— Къалгъанладан артыкъ аны неси барды, гызмар адам болуучан эди да? — деб тенглери соргъандыла.

— Китабы чыкыгъаны ючюн, аны окъугъан адамланы бютеу юйюне чакырыб, къурманлыкъ этгенди.

— Сора аллай бир адам къалайгъа сыйыныб, къайда олтургъандыла?

— Редактор бла корректор Гошгобну эки джанында, машинистка бла линотипист да столну ол бир джанында.

Болушлукъ

— Меннге бир мадар этсенг а, арсар болуб турама,— деб Ожай Аланны аллына чыкыгъанды.

— Да айт, къолдан келлик эсе, кёрейик.

— Кёб болмай Ханбалийни бизге бригадир этгендиле, ол хаман ичгини сюргенле бла айланады, мен а ичги бла шох тюлме, энди ол меннге да эс бёле турурча бир болушлукъ эт.

— Мен сеннге болушайым, сен Ханбалийни ичгенин тый ансы,— дегенди Алан.

Къайсы игиди?

Аягъы джел ауруу болуб, Алан больницагъа баргъанды. Доктор кёб къараб-тинтиб, «энди мынга джарарыкъ джылан ууду, аптекадан ал да, кюнде бир кере, эртден сайын сюрте тур» деб рецепт джазыб бергенди.

Алан бир кесек сагъыш да этиб, рецептни ызына къайтаргъанды.

— Нек къайтараса, ол дарманны джаратмагъанлыкъмы этесе?

— Да ачхамы да джоуб, аптекадан эски джылан ууну алыб сюртгенден эсе, мен джылан тешикке аягъымы салыб, джылан да тюз ол ауругъан джерине джангы уун ийсе иги тюлмюдю? — дегенди Алан.

Нафисатны спутниги

— Нафисат сени къулакыгъа алмагъанлай, сен уятхаят да демей, сау джылны аны тегерегине айланыб нек тураса? — деб Къонакъбийге айыб этиб селешгендиле.

Алан Къонакъбийни амалсызгъа таяннганын эслеб:

— Къонакъбийге бош айыб этесиз, ёмюрю Джер Кюнню тегерегине айланыб тургъанына джангыз биригиз джукъ айтмайсыз да,— дегенди.

Дерт

— Хандау бла мен бирге ёсген эдик, бирге бузоу кютген эдик, энди уа ол, джалар джерге тюшгенди да, мени сан этмейди,— деб Казбек джюреги къыйналыб хапар айтханын Алан эшитгенди.

— Къайда джалар джерде ишлейди сора Хандау?

Булка сатхан тюкенде, мен анга дерт джетдирмей кьоярыкъ тюлме;

— Энди анга тамам ачыу этерге излей эсенг, бюгюнден ары чырта ауузунга булка салма да кьой, — дегенди Алан.

Энди ийнанады

— Ий Бостон Джерни тегерек айланнганына да ийнанмай эди, сора аллай кьарангы адамны джарыкълыкь юйге директорлукьгъа кьалай салдыла? — деб элде сейирсиниб селешгендиле.

— Алгын ийнанмагъанлыкьгъа, энди ийнанады, — дегенди Алан,

— Ажымсыз ийнанамыды?

— Ийнанады, «Джер мени тегерегиме айланады» деб аны бусагъатда акьылы алайды.

Неге не кьошулгъаны

Тыкына диссертациясын джазыб бошаб, эл мюлк илмуланы кандидаты болгъанды.

— Арабин, ол джаш илмугъа не кьошду эке? — деб танышлары билирге излегендиле.

— Тейри, ол илмугъа джукь кьошханды деб билмейме, езге джалына уа иги кесек кьошханды, — дегенди Алан.

Чортайны тенглери

Тенглик тутууну юсюнден селешген заманда, Чортай кесин биринчиге санагъанды.

— Ма бусагъатда мени амалтын не пелахдан да артхатурмазлыкь джюз тенг табайым, — деб ол махтаныб селешгенди.

Чортайны айтханына джашланы разы болмагъанча кергенди да Алан:

— Чортай тюз айтады: аракьыны кючю бла бегиген тенглик не пелахдан да баш бурмазча этиб кьояды, — дегенди.

Анасы бла кьызы

Зарият ауузу от чагъа, тарыгьыргъа Аланнга киргенди.

— Не болгъанды, Зарият, ким джанынга тийгенди? — деб соргъанды Алан.

— Да джаныма кялай тиймез: Муминат ёсюб аякъ юсюне мингенли, «сора ол къатынны кызы иги кялай боллукъ эди», деб хар ким анга алай айтыб турадыла, — дегенди Зарият.

— Сен аны ючюн чырта кыйналма, адамла бюгюнден башлаб, Муминатны къараб кёргенлей, «сора ол кызыны анасы иги кялай боллукъ эди» дерча мен алай этейим, — деб Алан Зариятны джюрегин рахат этиб, юйюне ашыргъанды.

Юй бийчеси бла кесине

Идрис юй бийчеси бла ёмюрде орамгъа чыкъмагъанды, аны бла сснсе-менсе деб ёмюрде юйлю ушакъ этмегенди, алай а аны юсюн-башын хар кимден да иги этерге излегенди.

— Мен сизнича тюлме, хазыр тюбюмде машинам, мени юй бийчеме табмагъан омакъ кийим джокъду, — деб Идрис Алан да тургъанлай нёгерлерине уллу сёлешгенди.

— Анга уа не алаMAT кийимни да табаса, кесинге бир хуртдак акъыл табмайса ансы, — дегенди Алан да.

Терс джокъду

Зетул назму джазыб башлагъанлы беш-алты ай болгъанды, Джетул джазыб башлагъанлы уа беш-алты джыл болгъанды, алай а ала экиси да бир-бирлерини джазгъанларын джаратмагъандыла.

— Зетулну джазгъанлары, аллахым айыб этмесин ансы, сандыракъдыла, — дегенди Джетул.

— Джетулну джазгъанлары бастырыкъланган тюшчадыла, — дегенди Зетул.

— Ол экисинден терс-тюз къайсыды? — деб Аланга соргъандыла.

— Мен аланы экисини айтханларында да терс зат кёрмейме, — дегенди Алан.

Мытыны билими

Мыты кимден да кесин акъыллыгъа санагъанды. Адамла бла саламлашыб бошагъанлай, «джашауну тюз ангылай билирге керекди» деб ауаз бериб тебрерге ёч болгъанды.

Бир кюн ол Аланга тюбөб:

— Адам хар кюн сайын билимине билим кѳошуб турургъа керекди, билимине билим кѳошмагъан кюнюнде уа анга джашагъанды дерге да тыйыншлы тюлдю дегенди.

Алан Мытыны айтханын бек джаратыб:

— Керти алай эсе, сен кесинг алкъын туугъан да этмегенсе, — дегенди.

Аланны халы

Алан ишге ашыгъыб баргъанлай, шагърейлерни тюбеб, къалайды халынг, деб соргъандыла.

— Да билмейме бусагъатда къалай айтыргъа да, алкъын Махмутха тюбеменге, — деб Алан кетиб теб-регенди.

— Сора Махмутну не къайгъысы барды сени халынг къалай болгъанында?

— Да мен ишлеген джерни тамадасы Махмутду.

Экинчи орун

— Районда беш километрге чабышу болгъан эди да, мен экинчиге келгенме, — деб Туудукъ элге къайтыб хапар айтханды.

— Анга алай тынгылаб къойсакъ, аллах да, адам да ушатмазла, — деб джашла кѳурманлыкъ этгендиле.

Иги иче келгендиле да, сора джашланы бири Аланы тюртюб:

— Ий чабышуда ючюнчюге келген а ким болгъанды? — деб соргъанды.

— Киши да огъай.

— Къалай киши да огъай?

— Да чабышханла кѳуру экеулен эдиле, — дегенди Алан.

Сѳгюм бла махтау

Мачуну ишге салгъан заманда иги ашхы махтагъан этген эдиле, ишден чыгъара тебрегенлеринде уа, туруб урмадыла ансы, анга айтылмагъан сѳгюмлери къалмады, — деб джыйылыудан келгенле Аланга хапар айтхандыла.

— Аны ючюн къайгъылы болмагъыз, Мачуну бир маджал ишге сала тебреселе, ма ол бусагъатда сѳкгенле алгъындан да бек махтарыкъдыла, — дегенди Алан.

Юретиу бла юрениу

— Шакъман алгъын хаман меннге болушханлай туруучан эди, кьолумдан тутуб джюрютгенни орнунда эди, энди уа не эсе да, алгъынча эс бёлмейди меннге, — деб Ошда кыйналыб сёлешгенди.

— Джууугъум, аны ючюн а бош кёлкълалды боласа: кыуш да балаларын учаргъа юретеди ансы, къланат тюбюне салыб айланмайды, — дегенди Алан да.

Заманында бошагъан

Шауай кеси иги билмеген затны юсюнден лекция окъугъан заманында баш кълкъланла, хурулдаб джукъллагъанла да болгъандыла. Хар кимни эрикдириб, кеси да эригиб бошагъандан сора ол, сагъатына да кълараб:

— Да мен лекциямы тамам заманында бошадым, — дегенди.

— Аны бошагъан бла кълалмай, бизден да бошадынг, — дегенди Алан да.

Кесинги урмай эселе

— Китабны басмадан чыгъларгъланды оюн ансы, джазгълан а иш тюл эди, — деб Бекир улу да алай айтычу болгъланды.

Китабы чыкългъландан сора уа, бети-кълуту да кетиб, Аланга тюбегенди.

— Не болгъланды, нек эс ташлагъланса?

— Да таш юсюнде таш кълыймай, китабымы бек аман хыртха урадыла, — дегенди Бекир.

— Кесинге джетдирмей эселе, бетинги сылаб да кълый, — дегенди Алан да.

Кълайсы китабы игиди?

Шотдуну биринчи китабын киши джаратмай тургъланлай, ол экинчи китабын да чыгъларгъланды.

— Экинчиси биринчисинден иги болур ансы, чыгълармаз эдиле, — деб окълуучула алай сёлешгендиле.

— Огълай, бу да тамам анычады, — дегенди Алан.

— Сора сен аны экинчи китабын окълугъланмыса?

— Огълай, окълумагъланма.

Кълайдан билиб айтаса да?

— Да «экинчи китабыма да биринчиге чакълы бир гонорар алгъланма» — деб Шотду кеси алай айтхан эди.

Эгечлерин бек суйген къарнаш

— Ий Джобайны эгечлери тюз кёкге джетдириб сёлешедиле, къалгъаплдан артыкъ аны неси бар эсе да, — деб Роберт хапар айтханды.

— Да аллай къарнашны уа игитда махтайдыла, ол эгечлерин башха тюрлю сюе биледи, — дегенди Алан.

— Къалай башха тюрлю?

— Джобай тёрт кере юйлениб, тёрт кере да эгечлерине алапат берне чепгенле этдиргенди, сора аллай къарнашны эгечлери айырыб къалай суймезле?!

Къайда не сёлеширге керекди?

— Агрономланы джыйылыуларында «мен талай вoпpocну юсюнден сёз айтыргъа излейме» деб Мусос, залда рахат олтуруб тургъан орнундан къобуб, трибунагъа чыкыгъанды.

Ингичге джибли джюнлери болгъан къойладан тёлю алыуну юсюнден неле эсе да айтыб, Мусос тауукъ ферма ишлеуге кёчгенди. Сёлеше тургъанлай ол «мен биринчи вoпpocxa энтда къайтырыкъма» дегенди.

— Сёзюнгю игилик бла бёлейим, андан эсе ызынга къайтсанг иги боллукъ эди, — дегенди Алан да.

Сосранны иши

— Сейир тюлмюдю ха, Сосран ишге ол сууукъ къарагъаны бла аны чыгъармай тургъанлары, — деб элде адамла бир-бирлерине хапар айтхандыла.

— Аны ол ишден чыгъарыргъа боллукъ тюлдю, аны аллай буйругъу барды, — дегенди Алан.

— Нек сора? Къаллай буйрукъду ол?

— Алгъын ол орунда Шариф ишлей эди, Шарифни окъургъа шахаргъа ийген заманда, «ол андан къайтхынчы» деб буйрукъну алай джазыб, аны орнуна Сосранны алай салгъан эдиле.

— Къачан къайтырыкъды да Шариф?

— Къайтырыкъ тюлдю: окъуб бошагъандан сора аны ишлерге шахарда къойгъандыла.

Халал тенгле

— Сарыкниши Сафарбийни машинасыны къараллыкъ джерине къараб тюзетгенди, — деб Алан хапар айтханды.

— Арабин, Сарыкиши нелляй бир алды эке аны ючюн? — деб Аланнга соргъандыла.

— Да ремонтну багъасы джыйырма беш сом эди, алай а Сарыкиши бла Сафарбий халал тенгледиле, сора ол андан ачхамы аллыкъ эди: экиси да бирге буфетге кирген эдиле.

— Буфетде къаллай бир джойду эке?

— Къуру юч тюмен бла беш сом.

Къайсы керекди?

Магъана болмаса, Алхаз джазгъан затын бир да созаргъа излемегенди. Бир поэт а магъанасына къарамай, къб джазгъанына къууаныб, кеси кесине уллу кёрюнюб тургъанды.

Сени джазыучугъа санарча джугъунг джокъду, асыры аздыла джазгъанларынг, эринчек болма мени дамы кёрмейсе, — деб ол Алхазгъа ауаз бергенди.

— Да Алхаз бышлагъын бери алса, хуппегисин тёгюб къояды, — дегенди Алан да.

Алан бла хоншусу

Аланни хоншусу ишлеген джеринден урлаб, тырнаб, арт бла, ал бла да юйюне харам рысхы джыяр ючюн къалмагъанды.

Бир кюн Аланни юйюне кириб: «Тейри, Алан, мен а сеннге мындан эсе маджал джашайса деб тура эдим; мен сени джарымынг чакълы бир джал алама да, дагъыда, бар да бир къарачы хыйсабыма, сен а алкъын джашай билмей кёреме», — деб, кесин ким эсе да бир этиб сёлешгенди.

Алан да, тынгылай туруб, «Тейри, хоншум, джашай а билей эдим, урлай билмейме ансы», — дегенди.

Аланни суйген заты

Бир джолда Аланнга: «Суйген затынгы эт деселе, не этерик эдинг», деб соргъанларында, «Тилчи адамни эринлерин дикгич бла бир-бирине тикдирлик эдим», — дегенди.

Ол тас болгъанлыкъгъа

Алан кинодан келе тургъанлай: «Къайытбий тас болгъанды, кёрюрмединг?» деб, тенги аллына чыкъгъанды.

— Къайдан билесе тас болгъанын?

— Да, тюз сары танг атханлы не буфет, не ресторан къоймай къараб айланама, бир джерде да табмай-ма, аладан чыкъмаучан эди.

— Аладан чыкъмаучу адам тас болгъанлыкъгъа, къоранч болмагъаннга санаб къой», — деб Алан тенгин юйюне ашыргъанды.

Гинардукъа бла Ханукъа

Гинардукъа кеси къуллукъгъа тюшгенлей, къараб къарагъынчы Ханукъа деген тенгин да оноучу этгенди. Алай а аны хайырындап хатасы озгъанын кѣрюб: «Ий, Ханукъа, халпаманы да ангыламагъанлай, къалай оноучу болуб къалды, аны кебге тартмай къалай турадыла?» — деб джер-джерде сѣз баргъанды.

«Гинардукъа саулукъдан Ханукъа аман тюш кѣрлюк тюлдю», — деб Алан да сѣзге къошулгъанды.

Насыблыла

Бир кюн Алан таныш къызына «кел, бир юй болайыкъ» деб керти кѣлюндегин накъырда сылтау бла айтханды. «Мен сеннге барсам, аз насыблыгъа санамаз эдинг кесинги», — деб къыз ышаргъанды.

«Аны уа не сораса, алай а меннге келлик къыз менден да насыблыды!» — дегенди Алан да.

Къоюлмаз мадар

Бир джолда Алан юй бийчесин мыдахыракъ кѣрюб, «не болгъанды?» деб соргъанды. Юй бийчеси, терен ахсыныб: «Да болуб а джукъ да болмагъанды, алай а къызчыкъ эрге барса, къоюллукуду», — дегенди. «Сора бюгюн огъуна аны къайдан билесе? деб эри сейирсингеннинде, «Да мен кесим аллай келиним болса, бир кюнню да тутмай къойдурлукъ эдим», — деб болушлукъ излегенча, эрини кѣзюне къарагъанды.

— Артыкъ кесинги къыйнама, анасыча, эсгериб, бир тынч адамгъа тюбесе, ким билсин, къоюлмазгъа да болур, — дегенди Алан да.

Анты джарамагъан

«Хар ичгеним сайын бу джолдап сора ичмем деб, аллахны джюкге салыб, ант этеме, алай а дагъыда ке-

сими тыялмайма да, ичеме да кьояма», — деб Хайыкку Аланга хапар айтханды.

Алан анга не бла болушургъа билмей: «Да ант этмей ичиб да бир кёр», — дегенди.

Алан джолоучулукъда

Ашхам кьарангы бола, кече кьалыргъа Алан бир кьошха бурулгъанды. Алай а кьонакъ барды деб, кьошдагъыла аш, суу этиб бир уллу кюрешмегендиле.

Сора тауда эригиб тургъан джашла безирлери келиб: «Кьонакъ, айыб этме, сюрюуде эни болмагъан джангыз бир кьой болса, джаллы айырыб анга чабаргъа боллукъ-муду?» — деб, бир-бирлерине кьараб, кёз кысхандыла.

— Боллукъду, кьонакъгъа конакълыкъ этилмесе, — дегенди Алан да.

Къарагъа акъды демейдиле

Алан эл-элге барыб, айны, кюнню, джулдузланы юслеринден лекцияла окъугъанды. Бир кере уа лекция окъуб бошагъанлай, молла Аланны кьоркьутургъа мурат этгенди: «Сени айтханынг терсди, сёлешген заманында ахыратынга да сагъыш эте тур, ёлмезге туугъан джокъду», — дегенди молла.

— Джаным саулай джаханимни ортасына кириб кетерик эсем да, мен кьарагъа акъды деб айталлыкъ тюлме, — дегенди Алан да.

Иги кыйынлыкъ

— Аллай тюкенчилени мен бир кюн ишде тутмаз эдим, былай бла адам кьалай джашарыкъды? — деб бир ичгичи Аланга тарыкъгъанды.

— Не болгъанды, не кыйынлыгъынг барды?

— Эртденли айланыб, тюкенледе аракъы табмайма, андан сора не кыйынлыкъ излейсе?!

— А-а, кёрюр кыйынлыгъынг ол болсун! Сеничалагъа ол иги кыйынлыкъды, — дегенди Алан.

Кюн бузулгъанлыкъгъа, сен бузулма

Аланны суйген кызы не эсе да алгъынча джарыкъ сёлешмегенди. Бир кесек тургъанлай: «Кюн бузулуб келе кёреме, сууукъ боллукъ болур, кетейим», — деб кёкге кьарагъанды.

«Сени джюрегинг меннге бузулмасын ансы, кюн бузулганлыкыгъа мен суукъ боллукъ тюлме», — деб Алан да кыызгъа къарагъанды.

Насыблы ким боллукъду?

Дунияны башында болмагъанча бир ариу кыыз, Аланы да, Зекерияны да суйюб, ёмюрлюк джашаугъа къайсын сайларгъа билмей чайкъалгъанды. Сора бир кюн экисине да джюрегинде болгъан затны сездиргенди» Сен меннге келсенг, менден насыблы киши болмаз эди», — деб Зекерия джылы джууаб сакълагъанды.

«Меннге келсенг а, сенден насыблы киши болмаз эди», — дегенди Алан да.

Алан бла джырчы

Къууанч болгъан джерде джырлай келгендиле да кёзюу бир джырчы джашха джетгенди. Аны джырчы болгъанын а Аландан башхала билмегендиле.

Сора ол «Айыб этмегиз, мен джырлай билмейме, алай ит болмагъан джерде тюлкую юрюр дегенлей этеме», — деб башлагъанлай. Алан да: «Огъай, сен итсе», — дегенди.

Къайсы фахмулуду?

Кеслерин джаш джазыуучулагъа санагъан эки танышы даулаша тургъанлай, Алан къатлары бла озуб тебренди. Къараб аны кёргенлей: «Шо, сен тюзюн бир айт: экибизден къайсыбыз фахмулубуз?» — деб юсюне джабышхандыла.

Алан аланы башларына акъ ура тебрегенин да эслеб: «Экигизден да Махди фахмулуду», — дегенди. «Да ол къалай фахмулу болады, джаза келиб, эртде огъуна къоюб олтургъанды сора?» — деб экиси да кюлгендиле. «Да ол джазыучу болмазлыгъын ангылаб, аны ючюн къойгъанды, сиз а энтда ангылаялмай, алашаларыгъызы кыыздырыб айланасыз», — дей, Алан джолуна кетгенди.

Туугъан кюню болмагъан

Аланны къачан, къайда туугъанын билирге керек болгъанды. Сора джаза келген: «Къыйырдан башлайыкъ, Алан, туугъан кюнюнго айт», — деб хазырланганды. — Мени туугъан кюнюм джокъду.

— Керексиз сёзю кьой да айт бери, туугъан кюню болмагъан адам болмайды», — деб джаза келген ашыкъ-дыргъанды.

— Да нек болмайды: мен кече туугъанма», — дегенди Алан да.

Сиз быллай билемисиз?

Аланни бир тенги иги абадан ишге салыннганды. Сора Алан юй бийчеси бла кетиб баргъанлай, аны кёрюб, алгъынча сёлеше тебрегенлей, ол башы бла сууукъ саламлашыб озгъанды.

— Бу адам джангы къуллукъгъа киргенли бир уллукъа кетгенди, орамда тенглерин кёргенликге, танымагъан кибиб этиб, озуб кетеди, — деб юй бийчеси къыйналыб сёлешгенди.

— Ол бусагъатда, орамда тенглерин огъай, кесин кёрсе да таныяллыкъ тюлдю, — дегенди Алан да.

Суратчы

Аланни хоншусу, эртденбла эртде туруб, таулану суратларын алама деб кетгенди. Ингирде юйге келгенинде: «Бара тургъанлайыма аллыма бир айю чыкъды да, эрлай фотоаппаратым бла урдум да башын джардым, алай а асыры кючлю ургъандан фотоаппаратым сынды да, сурат алалмай келеме», — деб адамлагъа хапар айтханды.

Сора Аланни ышаргъанын эслеб: «Ийнанмай эсенг», сыныб тургъан фотоаппаратымы кёрюзейим» — деб таукел сёлешгенди. Алан да: «Огъай, башы джарылыб тургъан айюню кёрюз», — дегенди.

Таб амал

Бир поэтни назмуларын сюзген заманда хар ким айта келгендиле да, сора кёзюу Аланга джетгенди. Ол, акъырын туруб: «Мени акъылым бла, бу назмуланы барын да бир талай кюнню мурджар башында тутаргъа керекди», — деб ызына олтургъанлай, «Нек сора», — деб, поэт секириб ёрге къобханды. «Да мен чий кертмелени мурджар башына къуюучан эдим», — деди Алан да.

Ким кимге уллу сөлешгенди

Асхат ныгышда олтуруб турганлай, тенги тюбө: «Берне амалтын келингизге уллу сөлешген хапарыгызы чыгъады, ол кертимиди?» — деб сорганды. «Ким эсе да бош айтады ансы, бернеси амалтын келинлери былугъа уллу сөлешеди», — дегенди Алан да.

— Не айтады сора?

— Да, барыгызыгъа да берне этдим, энди менден не адамлыкъ излейсиз», — дейди.

Бирге джашамазлыкъла

Бир кызы бла бир джашны аталары, аналары джууукъ болургъа бек суйгендиле. Алай а кызы бла джаш бир-бирин билмегендиле, халилеринде да бир-бирине келишген джукъ болмагъанды.

«Болмазлыкъ зат бла кюреше болурмуруз», деб Алан кызы бла джашны адамларына келгенди. «Сора нек болмазлыкъ зат болады, биз атасы-анасы эсек, аллай бирни биле болурбуз, бизден бекми сюесе сен аланы», — деб къатларына да кыймагъандыла.

«Мен ангылагъаннга кёре, экеуленден, эки хаух ёгюзню алыб, бир боюнсагъа джекгенча болуб къалган болмаса, ол экиси бир юй болуб джашаялырла деб айталмайма», — дегенди Алан.

Алан бла Айдемир

Айдемир юдегили киши болса да, тиширыу кёрген джерде кесин джаш джашчыкъ этгенди. Бир джолда ол, иши болуб, Алан болган элге келгенди. Сора тойда кызыланы кёрюб: «Бу элден бир къаракъаш тайдырмай амал джокъду», — деб кызылагъа къараб, кеси кесин ышартханды.

— Асыры эртде келинлик сайламаймыса? — дегенди Алан да.

Эшмеле

Алан нёгерлери бла кетиб барганлай, узун, къара эшмелери бла алларына бир ариу кызы чыкыгъанды. Ол ары озганлай, Аланны нёгерлери» ол эшмеле адамны кёз къарангы этдирликдиле», «ол эшмеле алтындан сыйлыдыла» деб бир-бири аузларына чабхандыла. Сора

Аланны тынгылагъанча кёрюб: «Сен джукъ айтырыкъ ролмю эдинг, огъесе сениге башхасы джокъмуду?» — деб ышаргъандыла.

— Да сизден сора мен не айтайым, алай болса да ол эшмеледен асмакъ джыджым этселе, кесигиз башыгъызыны салаллыкъ тюл эсегиз, айтханыгъыз бошду», — дегенди Алан да.

Башын кёлтюралмагъан

Бир джолда Аланга тенглеринден бири тюбоб: «Не эсе да баш кюн сайын башымы кёлтюралмайма, энди докторгъа барама», — деб кыйналыб хапар айтханды.

«Ыйых кюн ичмесенг, баш кюн башынгы кёлтюраллыкъса», — деб Алан аны ызына къайтаргъанды.

Ичген бла эсирген

«Улут кюн сайын ичеди да келеди», деб Захирет эринден тарыкъгъанды. «Мен ичиб келгеним сайын, мениге ачыуланыб ол да сабийлени тюеди, сауутланы ууатады», деб Улут да юй бийчесинден тарыкъгъанды. Сора Алан Улутха: «Сен бу ичгенини къоймасанг боллукъ тюлдю, ансы сен ичгенинг сайын Захирет эсирген этеди», — дегенди.

Ким болгъанымы билиб сёлеш

Аланны бригадир чакъырыб: «Кёб турмай собрание боллукъду, чырт джашырмай колхозда бютеу кемликлени айтырса», — дегенди. Кесини ишин бардыралмагъан бригадир председателни орнуна кесин буюруб тургъанын Алан сезгенди. Собрание болгъан кюн а, туруб, бригадирни ишинде кемликлени айтханды, айтмай къойма деб, бригадир кеси да тилеген эди» деб Алан сёзюн аны бла бошагъанды.

Экинчи кюн бригадир Аланга тюбоб: «Ахырсы аллай бирни къалай ангыламадынг, мен башхаланы кемликлерин айт деген эдим, сен а мени сатыб къойдунг да», — деб ачыуланганды. «Джангыласа, сатаргъа сен алай багъасы чыгъар адам тюлсе», — дегенди Алан да.

Алан нек унамагъанды?

«Сен айтырыңгы, айтмазыңгы сагъыш этмей селеше се, кесинги бир кесек эслеб джюрютюрге керексе», — деб Алан таныш джашына юретгенди. Сора ол джаш: «Мен оюмсуз селешгеним сайын, шо аллах ючюн, энтда эсгерте тур», — деб тилегенди. Алан унамагъанды. «Нек унамайса?» — деб соргъанында: «Да ол заманда, мен кесими ишими къюуб, сени къатыңгы сакълаб турургъа керекме!» — дегенди.

Багъасын ким бергенди?

Джаш джазыучу китабы чыкъгъанында, кесин кекден тюшгениге санагъанды. Алай болса да китабны чийсил, учхара джерлери аслам болгъаны себебли, адамла асыры суйюб окъумагъандыла. Бир джолда уа Аланны элlege айлана келгенин эшитиб: «Къалайды, Алан, халкъ китабыма толу багъа бераламыды» — деб джаш джазыучу омакъланганды.

Алан а къюлюмсюреб: «Сора кассир багъасын толусу бла бермегенми эди?» — деб соргъанды.

Мазанны джигитлиги

Мазан не болалгъанын да болуб келе тургъанлай, юй бийчеси тюеб, «бу болумгъа кириб къалгъынчы кесинги къалай эсгералмадыңг», деб чамлана тебрегенди. Алан аны эслеб: «Ий сабырчыкъ эт, ол бусагъатда бещеуленни ёлюр джерлеринден къалдырыб келеди», — дегенди.

— Оу, мен джарлы, не болгъан эди?

— Да алтаулан болуб, алай иче келдиле да, сора толу шышаны Мазанны аллына салыб, «бу джол сен муну ичмесенг, биз ёлейик», — дедиле да, ол да ёлтюрюб къоймаз ючюн, алды да тартды.

Къалай болса табды?

Тамада отпускагъа чыгъыб, аны орнуна Салым-Герий къалгъанды. Ол а эртдеден огъуна Аланга тиш къысыб тургъанды. Бу тамада сагъатымда бир кёл кенгдириб къояйым, деб кёлуне келгенди. Бир кюн ол Аланы чакъырыб, бош, болмагъан затланы да къарантхагъа тутуб, «мен сениге ненча кере айтханма, нек ангыламай-

са, сенде да бар шойдула да эки кјуулакъ» деб уруш-
ханды.

— Экидиле да, ол тюлмюдю сени меннге урушдур-
гъан: биринден кирсе, биринден чыгъады да кетеди, —
дегенди Алан да.

Алан бла суратчы

Алан ашыгъыш ишге кетиб баргъанлайына, аллына
бир суратчы чыгъыб: «Айыб этмей, сабыр болсанг, бир
осал адамны сыфатын сеннге къараб салыр эдим», —
дегенди.

«Да, аллах айыб этмесин, алай а мени да ишимден
тыйма да, ма мынга къара да сал», — деб Алан хурджу-
пунда кюзгюсюн суратчыгъа тутдуруб, кеси да ишине
кетгенди.

Соруугъа кёре джууаб

Бир узакъ шахарда Алан ашыгъыш кетиб баргъан-
лай, аллына эски тенглеринден бири чыгъыб: «Тобаста,
къайдан чыкъдыңг, Алан, саумуса? — деб къучакъ-
лагъанды.

Алан да, тюбешгенине кјуууана: «Ахыратдан чыгъыб
келеме, эки джыл болду мен ёлгенли», — дегенди.

Аланны тилеги

Тейри эшиги ачылса, ким не тилерге боллукъ эди
деб айта келгендиле да, кёзюу Аланнга джетгенди. Ара-
бин, бу уа не айтырыкъды эке деб ауузуна къа-
рагъандыла.

Алан кёб сагъыш да этиб: «Сутканы джыйырма төрт-
ден къыркъ сегиз сагъатха кёчюр деб тилерик эдим», —
дегенди.

Къонакъ бла аты

Бир джолда Аланнга узакъ джерден бир къызгъанч
шагърейи келгенди. Ол кеси къурлай келсе да, толу
артмакъла бла къайтыргъа дыгалас этгенди. Сора кетер
кюнюнде чыгъыб, арбазда атын туйюб тебрегенди.

— Къой, туйме бу гюнахсыз хайыуанны, — деб юйде-
гиле чабхандыла.

— Туйген огъай, муну ёлтюрюрге керек эди, бери

тебрегенимде, къанджыгъама бир джукъ къысдырыргъа къоймагъанды, — деб андан да бек туюгенди.

Алан аны къарын аурууун аныглаб: «Да бош туюесе аны, шохум, андан къысдырмагъан мынданмы къысдырлыкъды», — дегенди.

Халкъ не айтады?

Джазгъанларынга кесинг къалай къарайса? — деб бир джазыучугъа соргъандыла.

«Да мен ол кеслерини китабларына кеслери багъа бернучюледен тюлме, мен джазгъанларыма халкъны кёзю бла къарайма», — деб ол джууаб этгенди.

«Арабин, халкъ не айтады эке, билмеймисе?» — деб соргъанларында уа, Алан сейирсиниб: «Да къалай билликди, киши окъумайды сора!» — дегенди.

Эсирмесе да эсиндеди

Алан джашагъан элге бир къонакъ келиб, анга хапар сорургъа хоншу, тийре да джыйылгъандыла. Къонакъ аланы да аузуна къаратыб, хар затны аракъы бла тенгледире: «бизде эки тауукъну багъасы, юч шышадды, челек гардошну багъасы бир шышадды», — деб, келген джеринден хапар айта тургъанлай, Алан андан ары тёзалмай: «Къонакъ, айыб этме, сёзюнгю да игилик бла бёлейим, кесинги багъанг а ненча шышадды?» — деб соргъанды.

Моллагъа джууаб

«Кёб джашаб, гюнах этгенден эсе, аз джашаб гюнахсыз ёлген игиди», — деб молла Аланга ауаз бергенди, Алан а унамай: «Да сен суюгенингча эт, мен а аз джашаб джандетге баргъандан эсе, кёб джашаб, джаханимге барыргъа сюеме», — дегенди.

Ташны ата билмеген башына урур

Элбуздукъ Аланны кёрюб болмагъанды. Бир джолда уа адамла аслам джыйылгъан джерде, антсызма, муну бир ыйлыкъдырмасам деб аузун оздуруб башлагъанды. Алан а аны бла даулашыргъа излемей, сен башынга бош бир адам, эриксенг тохтарса, деб кетиб тебрегенди. «Да мен сенича алай баш баулу тюлме», — деб

Элбуздукъ тохтамагъанды. Сора Алан бери айланыб: «Аны уа тюз айтаса, бау салыргъа сени башынг джокъду», — дегенди.

Джанкир бла юй бийчеси

Джанкир юй бийчеси бла эки ай джашагъанлай, кѣл салалмай, андан айырылыр акъылгъа киргенди.

«Нек къояса, ол сагъатха неси кѣрдюнг?» — деб Алан соргъанында: «Къоймай къалай этейим не акъылы, не ишленмеклиги, не чырайы джокъду сора?» — деб тарыкъгъанды.

Алан Джанкирни ол сылтаун эшитгенинде: «Керти алай эсе, къоймай не этериксе, алай а экинчи сен кесинге туура аныча ушагъан табмазгъа болурса», — дегенди.

Алан бла джаншакъ

Ишде болсун, башха джерде болсун, бир джаншакъ кишиге сѣз бермегенди. Сѣлешген сѣзюнде уа бу мени болсун деб бир магъана болмагъанды.

— Шо, ауузунга кирит сал да, ачхычын меннге бир бер, — дегенди Алан.

— Не этерик эдинг сора?

— Къолума бир тюшюрсенг, тюбсюз кѣлге атыб ийерик эдим.

Гюнахсыз Хаджикъул

Алан базарда эки алапат чурукъ алгъанды. Аны эслеб, Хаджикъул дыгаласха киргенди. Арабин, бу джигитден бу джылтырауукъ чурукъланы адам къалай тайдырсын — деб афенди кѣб сагъыш этгенден сора, ол Аланны къатына таукел барыб: «Бютеу гюнахларынгы кесиме алайым, чурукъларынгы меннге бер», — деб къадалгъанды.

«Да, Хаджикъул мени гюнахым джокъду, сени джанханимге элтирге уа кесинги гюнахларынг да озуб боллукъдула», — дегенди Алан да.

Къыз нек билмейди?

«Керти суймеклик бармыды, джокъмуду?» — деб Алан бла бир къыз даулашхандыла. Алан «барды» дегенди, къыз а «джокъду» дегенди. «Да мен кесим беш-алты

джаш бла айландым, керти да бар эсе, сора бир нек билалмадым?!» — деб кызы Аланны айтханын терсге санаганды.

«Аллай бир кызы бла айлансам, мен да билаллыкъ тюл эдим», — дегенди Алан да.

Газетни кзууанчы

Июлну биринчи кюнюнде иши болуб Алан эл ичине чыктыганды. Аны кёзю-башы кялган кюнледен джарык болганча кёрюб: «Тейри, Алан, бюгюн бир кзууанчынг барды, энчилеб кыйма», — дегендиле.

— Хы, кзууанчым а уллуду: газетибиз, бюгюнден башлаб, эки кере уллу болганды, кзууанчны бирден этер ючюн а, газет алганланы санлары эки кере кёб болургъа керекди, — дегенди Алан да.

Исса нени ангыламайды?

«Башхала джашауларында халат этселе, халатынгы нек тюзетмейсе деб, таб, урушхан да этедиле, менге уа халатымы тюзетирге кыймайдыла», — дегенди Исса.

— Кялай сора?

— Юй бийчеми алганымы халатха санайма, халатымы тюзетейим десем а, урушхан этедиле.

— Сора билмеймисе алай нек этгенлерин?

— Огъай, билмейме.

Халатны этген сен тюлсе, юй бийченгди, — дегенди Алан.

Алан бла Чортакзыл

Ёмюрде киши бла кябыргъасы келиб джашамагъан бир чортакзыл, кеси аллына чамлана турганлай, Алан кёрюб: «Не болгъады, нек чамланаса?» — деб кытына барганды.

«Да болуб а джукъ да болмаганды, алай а адамла суймегенликден не айтыргъа билмейдиле ансы,» — деб чортакзыл андан да бек кызыганды. «Сени джюрегинги былай кыйнарча не айтадыла сора?» — деб Алан кзулак ийгенди. Чортакзыл бир кесек сёл болуб: «Чачым уллу заманда, адамла «чачы барды, акылы джокъду» дей эдиле, чачым тюшгенли уа «ол башда чач тохдарыкымы эди сора» дейдиле, бу затха кыйналмай,

чарламай, не этейим, энди адам алагъа не айтсын?» — деб джюрегине джарар джууаб сакълаб, Аланга къарагъанды.

Алан сагъышлы болуб: «Да сен кесинг чачынг болсамы сюе эдинг, огъесе акъылынг болсамы сюе эдинг?» — деб соргъанды.

Алан бла гокка хансла

Алан да, тенги да бир къызны сюйгендиле. Алай а сёзню ачыкъ этерге бир-бирлеринден тартыннгандыла. Бир кюн а Алан кетиб баргъанлай: «Сен гокка хансха ушайса да, аны ючюн багъалатама мен сени былай», — деб тенги къызгъа сёлеше тургъанын эшитгенди.

Сора Алан эрлай къучагъы бла бир гокка хансны келтириб, «тенгим, айыб этме, была сени, къыз мени болсунла», — дегенди.

Таулу бла аракъы

«Таулагъа хаман барыб турурум келеди, таулары мен былай нск сюеме эке?» — деб Аланны алай айтханын бир базыкъбел эшитгенди.

— Сенден эсе уа мен бек сюеме, мен Доммайда ичген аракъы чакълы бир сен Къобанны сууундан да ичген болмазса, — деб базыкъбел ышаргъанды.

— Да мен аракъыны демейме, таулары дейме, — дегенди Алан да.

Кимге не джарашады

Бир иси кюн Алан акъ костюмун да кийиб келе тургъанлай, тил бла адамлары бир-бирине этиб айланыуучу бир кир ишетли адам аллына тюбегенди.

«Кесинг къара шиллисе да, сеннге акъ кийим джарашмайды» — деб ол Аланга аууз джетдиргенди.

«Да сен кесинг акъ шилли болгъанлайынга, сеннге къара джюрек къалай джарашады да?» — дегенди Алан да.

Алан бла лектор

Алан болгъан элге джашаудан иги хапары болмагъан биреулен лекция окъургъа келгенди. Аны айтхан сёзюнде бу мени болсун деб бир магъана болмагъанды.

Сора ол кете тебрегенинде, Алан къатына барыб: «Келген кыйынынг ючюн сау бол, алай болса да, келмей къалсанг да боллукъ эди: «кесибизде да бар эди бир къуру айланган тирмен», — дегенди.

Сыбызгъычы

«Суугъа адам кетсе, ёлюкню къалайда болгъанын мен сыбызгъым бла билиб къояма,» — деб Дебош махтанганды. Алан аны сынар ючюн «Дебош, сыбызгъынг бла суудан ненча ёлюкню табханса?» — деб соргъанды.

— Ой,-ой, Алан, сенн аллай бир насыбынг болгъа эди», — деб Дебош андан да уллугъа кетгенди, «Кесинги болсун, Дебош, кесинги болсун», — дегенди Алан да.

Алан нек унамайды?

Алан кеси Нурсиятны сые тургъанлай, харакетинс-хадегине кызыныб, юйде адамлары «аны кьой да, Къаракъызны ал» деб къадалгъандыла.

Къаракъызны шибижи кылыгъын билген Алан: «Нурсият болмаса да мен аны аллыкъ тюл эдим,» — дегенди.

— Нек сора?

— Да аны бла джашагъан джыланны тешигине бармагъын сукъгъанча боллукъду.

Не заманда боллукъду?

«Уллу билими болгъан адам гитче къуллукъгъа салынсамы аманды, огъесе билими болмагъан адам уллу къуллукъгъа салынсамы аман боллукъду?» — деб Аланга соргъандыла.

Ол сагъыш да этмегенлей: «Уллу билими болгъан адам гитче кулдукъда ишлесе, аны къуру кесине аман боллукъду. Билими болмагъан адам уллу къуллукъда ишлесе уа джюзге-мингге аман боллукъду», — дегенди.

Терс кимди, тюз кимди?

Алан бир джолда, тамадасыны кабинетине кириб, ишни иги этер мадарланы юслеринден сёлешгенди. Алай а ол тамада иги сагъыш этмегенлей, бирерине бирер зат айтыб тургъан болмаса, аны айтханын огъурамагъанды. Алан а, тюзлюгюне базыб, дагъыда сёлешген-

ди. Тамада джукъ да айтмай, тынгылаб туруб: «Сен мурат этгенден, мен терсме сора не?» — деб кюлгенди. «Огъай, сен а тюзсе, айтханынг терсди ансы». — дегенди Алан да.

Сейир адам

— Андан сейир адам кѣрмегенме, джалына къошханларында, да дагъыда къууаныргъа билмейди.

— Докторла аракъы ичерге боллукъ тюлсе дегендиле, аны ючюн эте болур.

Алан неге ёчешгенди?

Ингирде Алан юйюне келиб тургъанлай, эшикле къагъылгъандыла. Чыгъыб къараса, кесинден аракъыны суйген биреулен сюелиб тура.

— Кел, джууукъ бол юйге, не кереклинг барды?

— Оллахий, башха кереклим да джокъ эди, алай болса да кеси тартхан бир алтын багъасы башым джюз грамм амалтын джоюлургъа тебрегенди. Мени да бу кюннге джетдирме да, бир ачхачыкъ берсенг а, — деб ичгичи юйге кирирге унамагъанды.

— Башынгы къаллай бир тартханын сен билмейсе, аны базманнга сал да, ол джюз граммдан артыкъ тарта эсе, ёч салама, — дегенди Алан да.

Башына хайыры болмагъан

Мен тѣбедегин-тѣббедегин да табыб, юйюме келтиreme, сизден аллай бир онглума, — деб Исхакъ огъартын-огъартын сѣлешгенди.

— Аны уа тюз айтаса, сен табмагъан джокъду, джангыз кесинге бир акъыл табмайса ансы, — дегенди Алан да.

Оноуну къачан ким этгени

«Меннге болур болду, бир уллу тѣлеу тюшдю, энди юйюмю къурутадыла, бир оноу эт», — деб тюксенчи Борис Аланнга келгенди.

— Тѣлеуню тюшюрюнчю келсенг, юретир эдим, энди уа сеннге акъыл юретирикле башхаладыла, — дегенди Алан.

Юйю, хабджюгю, кеси

«АлаMAT юйюм бар, юйюмде хабджюгюм кёб, сора адамла мени джукъгъа нек санамайдыла?» — деб биреулен тарыкъгъанды.

— Джукъгъа уа санай болурла, адамгъа санамайдыла ансы, — дегенди Алан да.

Чёб бла терек

Бир кере Аланга «эслеб сёлеш, кёзюнде береги болгъан, чёбю болгъанга сокъур-сокъур дей эди дегенлей этме» — деб биреулен кесин ариуларгъа кюрешгенди.

«Да сени чёбюнг мени берегимден уллуду», — дегенди Алан да.

Адам бла костюм

Алий джангы костюм кийген кюн къалгъанла «сау джырт» деб алгъыш этгендиле, Махар а «костюмунгу бети джокъ кёреме» деб мыйыкъ тюбюнден ышаргъанды.

— Да не этерикди, сен кесинге тёзген, ол да костюмуна тёзер, — дегенди Алан да.

Халкъын сан этмеген

Башына таб кёрсе, халкъын сан этмеген адамдан аман болурму?

— Аллайгъа, аман иги да адам дерге болмайды.

Кесими, джазгъанларымы?

Мен поэтме дерге Мекер ёч болгъанды. «Хаман алай айт да айлан, джазгъанларында назмугъа ушагъан джукъ болмагъанлай» деб бир кюн а аны керегин бергендиле.

Алан а аланы терссиниб: «Сиз аны джазгъанларына къарамагъыз да кесине къарагъыз, ол поэтге джазгъанлары бла саналмайды, кесилиги бла саналады», — дегенди.

Сагъыш этерге керекди

— Алан, юйдегилли болуб тургъанлай, бир ариу тиширыуну кёрсенг, не этерге керекди?

— Сагъыш этерге керекди.

— Не затха?

— Мени юй бийчем да менден ариу эркишиле кёре болур деб.

Тюлкюге тюлкю тери

Тюкенчи Кулизар не джаны бла да адамланы алдаргъа артха бармагъанды, кёзюне къараб, тюлкюча ышара тургъанлай, не базман бла не базмансыз кесине гыл тюшюрмей къоймагъанды. Бир кюн а Кулизар бойнуна атаргъа тюлкю тери алгъанын Алан кёргенди да къатына баргъанды.

— Кулизар, ачхангы да къоратыб, бу тюлкю терини бош ала болурмуса?

— Нек бош болады? Бойнума бир ариу джарашады кеси да.

— Да сени, тюлкю къылыкъларынгы биз алайсыз да биле эдик да, аны ючюн айтханлыгъымды, — дегенди Алан.

Джылны эскиси бла джангысында

Аланны бир тукъум бир гюнахы болмагъанлай, Боранбай аузуна-тилине келгенни сёлешгенди. Алан анга джукъ да айтмагъанды. «Нек тынгылаб тураса, аны керегин берирге керекди», — дегендиле кёргенле.

— Огъай, джукъ да айтмай, кетиб къалгъаныбыз игиди: жылны эскиси бла джангысында аны аллай бир алыннган къылыгъы барды, — деб Алан унамагъанды.

Къонгураудан нек къоркъгъандыла?

Устазла джыйылыб сёлеше келгендиле да, сора дерсинде сабийлени джукъулары келе тургъан бир устаз: «Мен дерс берген заманда къонгурау къагъылады деб сабийле къоркъгъан этедиле», — деб махтанганды.

— Да къонгурау къагъылса, уятыб къояр деб къоркъа болурла, — дегенди Алан да.

Джумалий кзайсына разыды?

Не сылтау бла да Джумалий шайтан суудан уртламай тынчлыкъ табмагъанды. Ичиб келиб, юйде болгъаны хапа-сапа этмеген кюню аз къалгъанды. Юй бий-

чеси бла даулашыргъа табса, анасындан джангы туугъанча кѳргенди.

«Джумалий бу ичгенин кѳоймай эсе, юй бийчеси аны бла джашарыкъ тюлдю» деб сѳлешгенлерин Алан эшитиб: «Тейри, ол ичгенин кѳойгъандан эсе, юй бийчесин кѳояргъа разыды», — дегенди.

Джууаб орнуна сууаб

Алан юй бийче алгъан заманында, таб тюшюб тенглерини бютеу барына да билдиралмагъанды.

Сора артдан аланы бир къаууму тюбѳб, гурушха этгенлеринде: «Сиз джюрегигизни кѳыйнамагъыз, энди алсам, сизден алгъа бир кишини чакъырмам», — дегенди.

Алан бла джашла

Алан джашагъан элде ѳмюрюнде кесине сау болсун деб айтдырмагъан аман иннетли бир къутсуз адам джашагъанды. «Аны акъылын башына джыяргъа керекди» — деб бир джолда джашла оноу этгендиле.

«Бош кюрешмегиз, кѳыйыныгъыз аллах джолуна кетерикди» деб, Алан ол оноуну джаратмагъанды. «Сора сен аны кѳайдан билесе, не уа бизни алайгъамы санайса?» — деб ала ишекли къарагъандыла. Алан джашланы джанларына тийгенин ангылаб: «Мен сизни кѳарыуугъузгъа ийнанам, алай а бир кере мен аны акъылын башына бир джыяйым деб кюрешиб, джыяргъа джукъ табмай къалгъан эдим», — дегенди.

Ёргѳми, энишгѳми?

Алан, суу ѳрге бармай, энишгѳ нек баргъанын билемисе?

— Аны уа биле эдим, адамла энишгѳ баргъан заманда сени ѳрге нек баргъанынги билмейме ансы.

Алан бла джазыучу

Кесин кишиге тенг этмей тургъан бир джазыучу: «Алан, китабымы окъудунгму, кѳол ызыбызгъа тыйыншылы багъа бераллыкъмыса?» — деб кѳзюне къарагъанды.

— Китабынгы халкыгъа бек уллу болушлугъу бол-
лукъду, — дегенди Алан.

— Къалай?

— Да сууу тирмен айландырлыкъды.

Алан бла къонагъы

Аланни къонагъы тюрлю-тюрлю хантладан тойгъан-
дан сора да талай стакан шай ичгенди. Сора ол кѣб да
турмай: «Бюгюн бир кѣб шай ичдим», — дей, кетиб теб-
регенди.

Алан да рашыра чыгыб: «Да не кѣб ичдинг эсе да,
аны ючюн Къобан аз болгъанды деб танылмайды», —
дегенди.

Поэтге нек санамагъандыла

Асхат да, мен да бирге окъугъанбыз, институтда эки-
биз да бир юйде джашагъанбыз. Сора энди аны поэтге
санайдыла да, мени уа санамайдыла. Алай нек этген-
лерин ангылаялмайма», — деб Майыл тарыкыгъанды.

— Бир ажымсыз, ангылаялмагъанынг ючюн санай
болмазла, — дегенди Алан да.

Къайсы бек сюеди?

Аланни бир сынайыкъ, деб эки тенг оноулашхандыла.
Сора «шо экибизден къайсыбызны бек сюе эсенг да бир
айт?» — деб къадалгъандыла. «Да мен сизни бир-бири-
гизден айырмай сюеме», — дегенди Алан. Алай а ол
джууаб бла тохтамай: «Экибизни да бир мийик къая-
дан салындырыб, бири кетмей боллукъ тюлдю, деселе,
къайсыбызны тартарыкъ эдинг?» — деб, энди уа тюзюн
билейик дегенча сакълагъандыла.

Алан сагъыш да этиб: «Салындырыб кѣрмей, айтал-
лыкъ тюлме», — дегенди.

Джашаб туумай тургъан

Окъугъан заманда Алан кишиден артха къалмагъан-
ды. Къысхача айтыргъа, кѣбледен онглу болгъанды. Бир
кюн а эм къарыусуз окъугъан джашладан бири: «Адам
билим алмагъан кюнюн, джашагъан кюнуне къошмаз-
гъа керекди», — деб тенглерине, акъыл юретгенди. Хар

ким анга мыйыкъ тюбюнден ышаргъандыла. «Да ол кёз бла къарасанг, сен алкъын туумагъанса», — дегенди Алан да.

Прокатха

Прокатха не суйсенг да алыргъа боллугъуну юсюнден билдириуню окъуб, бир табсашар бек къууаннганды. Экинчи кюн ол Аланны кёрюб, «Кел бара эсенг, мен прокатха машина ала айланама, бюгечели сагъыш этгенме да, машинада тохтагъанма,» — деб хапар айтханды. «Машина алмасанг да, джаяу къалмазса, нени да къой да прокатха акъыл ал», — дегенди Алан да.

Къайсы акъыллыды?

Джер-суу кёре айланнганлай, Алан кече къалыргъа бир къошха бурулгъанды. Саламлашыб бошагъанлай, не суусаб ичирмей, не ашарыкъ къайгъы этмей, сау эки, юч сагъатны къонакъбай итин махтагъанды. Алан тынгылай туруб: «Айтыуунгдан иесинден итинг акъыллы болур дейме», — дегенди.

Чакъгъычы кзуу къабындырмагъан

Аланны узакъда тенглерины бири китабын да ийиб, махтауун сёгюмюн да джаз деб тилегенди. Алан китабын окъуб, махтаргъа джукъ табмагъанды, кзуру кемликлени юслеринден джазыб къояргъа да тартыннганды. Сора кёб сагъыш да этиб: «Багъалы тенгим, китабын ёзге хатасы джокъду, алай а чакъгъычынг кзуу къабындыралмагъанды», — деб письмо джазгъанды.

Джер бла баш

Токъмакъ къуллукъгъа киргенли, аллахын-адамын танымай тебегенди, Джер мени тегерегиме айланады деб акъылы алайды.

— Больницагъа нек бармайды сора? Ол башы тегерек айланыб этеди алай.

Къара тенгиз

Экеулен ичалгъанларын да ичиб, келе тургъанлай, Аланнга тюбегендиле: «Арабин, былай къысхасы бла аууб кетсек, ингирге Къара тенгизде джууунуб къайталмазбызмы?

- Огъай.
- Къайдан билесе?
- Да Къара тенгиз бусагъатда сизни тсбугъугъуз-дан ёрге барлыкъ тюлдю.

Оздуруб сёлешмегиз

Бир элбуздукъну юсюнден сёлешген заманда «айтырын, айтмазын билмей, ол къуджур адамды, кете-келе турады», — деб бир аууздан айтхандыла.

— Айтханыгъызгъа разы тюлме, оздуруб сёлешесиз, — дегенди Алан.

— Къалай сора?

— Ол кете, келе турмайды, кетгенлей турады.

Фахму тебе

«Къара да кёлюнге келгенни бир айтсанг а, башынга да хайыр эди», — деб кесин фахму тебеге санаучу бир поэт назму блокнотун Аланга келтиргенди.

Алан, тетрачны ызына къайтаргъан заманда, бир кесегинден къалгъаны сандыракъ болгъанын кёзюнден айтханды. Алай а «Фахму тебе» тынчлыкълы болуб къалмай: «Не къыйналлыкъ эсенг да, бу джаратмагъанларынгы энтда бир окъуб кёрсенг а», — деб джууаш сёлешгенди. «Да мен эриниб къоярыкъ тюл эдим, алай а бир кере машинагъа къуюлгъан сют экинчи баш этмейди ансы», — дегенди Алан да.

Фахмуну билир ючюн фахму керекди

Алан фахмусу болмагъанлай кюрешген джазыучулары бирине тюбөб: «Не заманга дери назму джазаргъа муратынг барды?» — деб соргъанды.

— Джазгъанымы осал болгъанын билгинчиннге дери къоярыкъ тюлме, — деб ол ёхтем джууаб бергенди.

«Ай аллай фахмуну уа аллах берге эди сеннге», — дегенди Алан да.

Тылмач

Бир кюн Алан ишге тебрегенлей, «былай бир бурула бар» — деб Мачар таууш этгенди. Алан салыб барса: юйде хабджюк эки тенг юлешиниб тура.

— Не болгъанды сизге? Неди бу ишигиз?

— Да айырылмай эсек, болмайбыз, энди, сени да тюз кишиге чакъыргъанбыз, — дегендиле Мачар да, юй бийчеси да.

— Не сылтау бла айырыласыз, мен джукъ эшитмегенме?

— Ёзге сылтауубуз барды деб да билмейбиз, алай болса да бир-бири тилибизни ангылаялмайбыз.

— Керти алай эсе, сиз хабджюклени ызына салыгъыз, мен сизге тылмач табайым, — дегенди Алан.

Глобус бла махтанчакъ

Глобусха махтанчакъ башын тенглешидиргенди. «Джер шар чакълы бир акъылым барды», — деб керпесленгенди.

Махтанчакъны айтханың! Алан бек тюзсюннгенди. «Джер шарны ючден экиси къуру сууду», — дегенди.

Саматны назмусу

Саматны назмусун кёбле игиге санагъандыла. Бир кюн а бир танышы тюбөб: «Тенгим, кёлюнг къалмасын, алай болса да тюзюн айтайым, назмунгу окъудум, джаратхан а этмедим, къарыусузду», — деб, терен ангылагъан адамча, ауаз бергенди.

— Нек къалады сора, сен джазгъанланы ол окъугъан да этмейди, — дегенди Алан.

Алан бла къобузчу

Шамил къыл къобузну согъуб, джашла къызла да тынгылаб тургъанлай, билгени къургъакъ сёз болгъан бир джаш келгенди. Бары да Шамилге алай эс бёлюб тынгылагъанларын ол кёлтюралмагъанды. «Мен болгъан джерде къызла башха джашлагъа къараргъа къалай боладыла!» — деб ичинден къайнагъанды. Сора эрлай Шамилни къобузун тыйыб: «Джууугъум, бир да алапат согъаса, сени сокъгъанынги эшитсе, тели бузоу чибинлерикди», — деб къолларын да бир-бирине уруб къюлгенди. Алан, ашыкъгъан да этмей: «Да нек тураса да сора?» — дегенди.

Алан базарда

Алан базаргъа баргъанында, бир джаш къулакъ от алыб, тиширыула бла туююшюрге чаба тургъанын кѣргенди. Сатыуун да къюуб, эрлай алайгъа барыб, джукъ да айтмагъанлай, джашны билегинден тартыб, адамланы ичлеринден чыгъаргъанды.

— Мен да ангылайма бир джукъ, сен мени телигеми санайса, — деб джаш Аланга къайырылгъанды. «Мен сени телиге санамайма, алай а акъылынг джокъду», — дегенди Алан да.

Устаз бла джазыучу

Алан школда устаз болуб ишлеген заманда, «мени китабыма къаллай багъа береди» — деб бир джазыучу анга соргъанды.

Алан джазыучуну муратын ангылаб: «Китабынг хатасы джокъду, алай а андан дерс берген заманда, сохтала къылыкъ этиб тыялмайма», — дегенди.

Аланны соруу

Бир джолда Алан къююн сатар мурат бла базаргъа тебрегенлей, юй бийчеси ызындан чыгъыб: «Ашыкъ-бушукъ этиб, тюзге атыб келирсе, эшитмедим деме, ол мен буюргъандан тѣбен берсенг», — деб къычыргъанды.

Ол буюргъан а кемсиз багъа болгъаны себебли, Алан самаркъау этиб: «Андан ѳрге берген болса уа, къалай этерикме?» — дегенди.

Аланны шагърейи

Аланны шагърейлеринден бири къаллайла эсе да абадан къуллукъгъа илингенди. Арадан ай да ѳтгюнчю» ол бир уллугъа кетгенди», «кесин кѣкден тюшгеннге санайды» — деб Алан эшите-эшите тургъанды, алай а ажымсыз болуб къалалмагъанды. Сора бир кюн а Алан иши болуб, анга бара тургъанлай, джолда кѣрюб, «къалай иги болду тюбѳб къалгъаным, сеннге бара тура эдим» — деб хапарын айта тебрегенди.

Ол а кесин ким эсе да бир этиб: «Тилегинг бар эсе, орамда сѳлешме, мени кабинетим барды», — деб озуб тебрегенди.

Алан да ызындан къараб: «Ай андан эсе башынг болса, иги боллукъ кѳре эдим», — дегенди.

Мадар табылгзанды

Фахмулары болмагъанлай, гонарар ючюн джазыб, китабларыбызны чыгъармайсыз, деб бир къауум джаш поэт джашатмайдыла, энди алагъа не мадар этейик? — деб издательствону тамадасы талай джазыучуну джыйыб соргъанды. Тюрлю-тюрлю айтханла да болгъандыла, алай а тамада бирин да джаратмагъанды. «Мен айтханнга кёре алагъа джангыз бир мадар барды», — дегенди Алан.

— Не мадарды ол, айта кир.

— Аллай поэтлини Орусланы Махаметни «Тору атына миниб», «Къурч кылычын» алыб, «Хурла кёлге» къуюб иерге керекди.

Алан нек разы болмагзанды?

Алан ишлеген джерде кесим айтхан деб тургъан болмаса киши бла къабыргъасы келишиб ишлемеген биреулен болгъанды. Бир кюн а джашла джыйылыб, аны кебге тартмай мадар джокъду ол кесин тели-мели этиб айланады, — деб оноулашхандыла. «Мен сиз айтханнга разы тюлме», — дегенди Алан.

— Нек сора? — деб джашла бир аууздан соргъандыла.

— Ол кесин тели-мели этмейди, ол керти телиди.

Акзыл иш

Талай джазыучу джыйлыб, кимни къайда не произведениеси чыкыгъаныны юсюнден сёлешгендиле. Сора ичлеринде эм фахмусуз биреулен: «Мен барыгыздан да кёб джазгъанма, ары-бери иймей турама ансы», — дегенди.

«Сен ёмюрюнгде андан акзыл иш этген болмазса», — дегенди Алан да.

Сакъат

Автобуста «сакъатлагъа» деген орунга келиб бир къызылуурт джаш олтургъанды. Автобус экинчи тохтагъан джерде уа агъач аягъы бла биреулен мингенди. Алай а къызылуурт ёрге къобмагъанды. Адамланы «орунну бошат» дегенлерин эшитиб: «Мен да сакъатма», — деб башын бир джанына бургъанды.

Агъач буту болгъаннга «былайгъа олтур» — деб, эки-юч адам да орун къойгъандыла, ол да бирини орнуна олтургъандан сора: «Сен къалай сакъат боласа, бутунг, къолунг сау, — деб адамла къызылууртну букъусун къакъгъандыла.

— Ай юйюнге къоюгъуз, буту, къолу сау болгъанлыкъгъа, ол башындан сакъатды, — дегенди Алан.

Алан автобусда

Алан автобусда келе тургъанлай, бир бузукълу джаш хар кимге ауузун оздура келгенди. «Бу адебсизлик неге ушайды, айыб тюлмюдю, керексизге дауур этерге?» — деб, Алан бузукълуну уялтыр муратда селешгенди. Алай а ол уялыр орнуна: «Тохта, сен кимге акъыл юретесе, меннге акъылы джокъду дебми тураса?» — деб хыршыланганды. Алан да: «Огъай, акъылынг а болур, алай а биргенге джюрютмегенинги аман этесе ансы», — дегенди.

Акъыл къачан келгени

Талай тенги бла Алан автобусда бара, биреулен хаман сабийлерин махтагъанды: «Уллу джашым, сабий заманында тамам акъыллы сабий эди, «кёрюрсюз, бу бир акъыллы адам боллукъду деб» кёргенле да алай айтыучан эдиле. Аны гитчеси уа кертн да сейирлик эди, кёз тиер деб къоркъгъанлай тургъан эдик, эм гитчебиз а экисин да озаргъа тебреди, деб тура эдик. Алай а уллу болгъанларында, не сейир эсе да, хар кимча болдула да къалдыла, — деб, ауузун толтуруб, хапар айтханды. «Сабий заманында кесинг да акъыллы болур эдинг,» — дегенди Алан да.

Сымай бла тамадасы

Сымай тамадасына бетсиниб, ол кеси да тургъанлай, хайда махтаргъа къалгъанды.

Алан андан ары тёзалмай: «Сымай, сёзюнг тохдагъынчы, ауруунг тохдасын, къаллай тишле салдырыгъа мурат этесе?» — деб соргъанды.

Белгили кзуллукучу

Къонакыгъа баргъан джерде: «Сиз мени юсюме иги кырылмадыгъыз, ким болгъанымы билсегиз, былай этерик болмаз эдигиз», — деб Ибрай кёлкълалды болгъанды.

— Айыб этме, сора кимсе? — деб къонакыбайла керти кёллери бла соргъандыла.

— Матгерийни атасы кърнашдан мени анам эгечден туугъандыла, андан арысын а сормагъанлай, кесигиз билгиз да кыюугъуз.

— Кимди Матгерий дегенинг?

— Ибрайгъа андан уллу адам джокъду, шахарда бютеу аракы чот Матгерийни кыолу бла джюрюйдю, — дегенди Алан да.

Назму бла тюш

Бюгече басдырыкъланган тюш кйргенме да, эртденли башым ауруб турады.

Ингирде Хангерийни назмуларын окъугъан эдим, аны ючюн тюлесе, билмейме.

Сени суйген кимди?

«Хомпа кзуллукучуду, кесини да менден суйгени джокъду, энди меннге ким да неге керекди», — деб Патокъа уллугъа кетгенди. Тюненеги тенглерин кыулакыгъа алмай тебрегенди.

— Патокъа, кырайма да, узаймай тенглеринги бир кюсемегей эдинг, — дегенди Алан.

— Нек сора?

— Да сен Хомпадан сора кишини джукыгъа санамагъанлыкыгъа, сенден сора киши Хомпаны джукыгъа санамайды.

Кыайсы онгледу?

Кыанаматны джызгъанларын хыртха уруб, газетде статья басмаланганды, меникилеге уа джукы айтмайдыла, — деб Хопай башына сый чакыргъанды.

— Да Кыанаматныкыыланы окъугъан этедиле, — дегенди Алан да.

Алан бла врач къыз

Алан ауруб, больницагъа тюшгенди, алай а кесине къарагъан врач къызны кѳргенинде, джаны анга асыры бек киргенден, таб ауругъанын да унутханды. Джукъ айтыргъа уа тартынган этгенди. Арабин, мынга сюймеклигими къалай билдирейим, — деб ол кѳб тюрлю сагъышла къурагъанды. Врач къыз бир кере къараргъа келгенлей, Аланны мыдах болуб тургъанын сезгенди. Сылтауу не болгъанын билмей: «Къоркъма, дженгилде сау болуб, юйюнге кетериксе», — деб кѳлюн чапырыргъа кюрешгенди. Алан а ахсыныб: «Алай айтыб, джюрегими сары суу этме», — дегенди.

Джюрегин хош этди

Халитни джазгъанларыъ хар ким джаратхандыла, алай а Хасанны джюреги анга алай хош болуб къалаламагъанды. «Ол менден къалай онглу болду» — деб даулашханды. Сора Алан аны джюрегин басар ючюн: «Сен, Хасан, кесинги артыкъ къыйнама, сен Халитден онгласа, аныча джазалмайса ансы», — дегенди.

Кимден не тилерге керекди?

Хошам кесин джерни къалыны бла джукъасын билгеннге санагъанды. Акъыл, оноу излеген сорур амалтын кесин нек инджитеди — деб кѳлюне алай келгенди. Эки сѳлешсе, ючюнчюге менден адамла акъыл тилей да келиучендиле, — деб айтыргъа бек сюйгенди.

Бир кюн Алан аны алай айтханын эшитиб: «Адамны болмагъан затын тилегенден сюймезим джокъду», — дегенди.

Алан тюкенде

Алан тюкенде тургъанлай, джаннган джулдузча бир ариу къыз киргенди. Сора къыз бетине сюртерге бояу ала тебрегенлей: «Эгечим, бизде гокка хансха бояу сюртмейдиле», — дегенди Алан.

Аман кимди?

Алан сау айгъа джууукъну ауруб джатханында, бир кѳзбау тенги аягъын салыб да бармагъанды. Сора Алан сау болуб, больницадан чыгъыб баргъанлай, джолда тюбѳб:

— Алан, къалай аман болгъанса? — деб ол кесин ышартханды.

— Огъай, джангыласа, мен азгъан этгенме, сен а аман болгъанса, — дегенди Алан да.

Тенгликми, кенгликми?

Дуния халиден бир халиси болмагъан биреулен Алан бла тенглик джюрютюрге излегенди. Алай а Алан аллай тенгликни бир да огъурамагъанды. Бир кюн а Алан келе тургъанлай, къулакъ от да алыб, аллына чыкыгъанды. Ол сёлеширге мурат этсе да, Алан ашыгъама, — деб башын алыб кетгенди. Сора ол адам экинчи кюн, Аланны кёрюб: «Тюнене ишни заманында ичиб келгениме сен айыб этген болурса, сагъатымы ауушдургъан эдим да, аны ючюн тартхан эдим, тенглигинги атма, энди эсир-мем», — дегенди.

— Ичиб эсиргенинде уа не бар эди, ичмегенлей эсир-генинге не этейим ансы», — дегенди Алан да.

Игими болгъанды, аманмы болгъанды?

Матай тамам фахмулу поэтди — деб джети, сегиз джылны хапар джюрюсе да, бир назмусу басмаланмагъанды. Бир кюн а Матай, чабыб келиб, китабым чыкыды, деб къууанч тыбырлы болгъанды да Аланнга хапар айтханды. Алан а къыйналаракъ да болуб: «Тейри, шохум, андан эсе чыкымай турса, иги боллукъ кёре эдим», — дегенди.

— Нек сора?

— Да ол заманда адамла сени биягъынлай поэтге санагъанлай турлукъ эдиле.

Табсашар бла космос

Бир табсашар кесин сёз къабджыкъ этиб тургъан болмаса, халкъ бла тенг ишлерге унамагъанды. Алан анга тюбөб «былай нек этесе» — деб кёб сёлешгенди. Ол а кесин тели обур этиб: «Меннге джаныгъыз алай бек ауруй эсе, эркинлик алыгъыз, мен космосха учаргъа сюеме», — деб кесин тургъузгъанды.

Мен эркинлик алайым, сен ызынга къайтмазгъа сёз бер ансы, — дегенди Алан да.

Тилин джылан урлукъ

Джангы пальтосун да кийиб, Алан киногъа баргъанды. Билет алгъан джерде тилчи Абидин, къараб, аны кёргенлей, адам бар, адам джокъ демей: «Алан, бу узун пальтонг неди, къалай айланаса аны бла, къыйырындан кесдирирге керекди, — деб кёзлерин джандыргъанды.

— Хо тюз айтаса, мени пальтому, сени да тилинги къыйырларындан кесдирирге керекди», — дегенди Алан да.

Джазыучу бла сюрюучю

Аланны къысха танышы фахмудан кенгде болса да, джазыучугъа саналгъанды. Аны къачан эсе да джазгъан китабы талай джылны тюкенледе джатханды. Бир джолда ол джазыучу джер-суу кёре таулагъа чыгыб баргъанлай, сюрюу кюте тургъан Аланга тюбегенди. Къатына барыб, саламлашыб бошагъанлай: «Джазыучудан онглу ким болур», — деб кесин ким эсе да бир этиб сёлешгенди.

«Тейри, тюкенде китаблары сатылмай тургъан джазыучудан ким да онглуду», — деб Алан къойланы ызларындан таяннганды.

Къайсы ауурду?

Ий джерни ауурлугъун ол кёлтюрюб айланнганча, Хаджибий башын да энишге тутуб нек джюрюйдю?

— Джер мени ауурлугъуму къалай кёлтюралады, деб анга сагъыш этеди.

Алан бла Найыб

Найыбны хылы-мылы этиб айланнганын кёрюб, «Ичиб орамгъа чыръыб, былай этиб нек айланаса?» — деб Алан айыб этиб сёлешгенди.

— Бош айтаса ансы, мени ичгеним джокъду», — деб Найыб ант-кърал этгенди.

— Джокъ эсе да, эсириб тураса, — дегенди Алан да.

Аланны ауруулары

Алан Хыйсаны больницагъа тебрегенин кёрюб: «Бош барма, барсанг да мыдах болуб къайтырыкъса», — деб аллына чыкыгъанды.

— Нек бармайма сора? — деб ол унамагъанында;
«Да суйгенингча эт, мен а тюнсене баргъанма да, ала меннге айтмагъан ауруу къалмагъанды», — дегенди Алан да.

Элни ким иги билгени

«Хызыр элде советни председатели болуб ишлегенли беш-алты джыл болду, не джаны бла да элибизни хали-син бек иги биледи», — деб сѣлешгендиле.

— Элни уа андан эсе Сейпул иги биледи, — дегенди Алан.

— Къалай сорја?

— Да бу элни ичинде ол аракъы ичмеген юй джокъду.

Шогъайыб бла юй бийчеси

Шогъайыб юй бийчеси бла тогуз-он джыл джашагъан-дан сора: «айырылама», — деб тохтагъанды.

«Къой, джангылма, чачма юйюнгю» — деб адамла ай-тыр керекли къалмагъандыла, алай болгъанлыкъгъа Шогъайыб, эки аякъны тиреб тургъан болмаса, киши айтханнга да тынгыламагъанды.

Сиз алай айтханлыкъгъа, аны акъылы джокъду, деб тургъанды.

— Да акъылы болса, ол сени бла аллай бирнимн джашарыкъ эди, — дегенди Алан да.

Ким кзачан ангылагъаны

Ангыламакълыкълары джетмейди да, адамла джазыу-чугъа санамайдыла, алай болса да, мени ким болгъанымы ала артдан ангыларыкъдыла», — деб Юнус Аланнга тарыкъгъанды.

— Кесинг ангылаялмайса ансы, къалгъанла бусагъат-да да ангылайдыла, — дегенди Алан да.

Китаб окъургъа заман табмагъан

Ий, адамла китаб окъургъа къалай заман табадыла, мен ол аз окъугъанымы да бутум сыныб джатхан заман-да окъугъан эдим, — дегенди Мыртакый.

— Айтыуунгдан, халкъ тенгли окъур ючюн, юсюнде сау сюегинг къалмазгъа керекди, — дегенди Алан да.

Алан бла Таукъан

Адамны кьолунда болса, джууугъу-тенги да кѣб болады, мен аны кесими юсюмде сынагъанма. Адамла мени кѣлюме не бла джетерге билмейдиле. Керек кюнде болгъанны юсюме къуюб къоядыла, юй бийче алгъан заманымда да, кълалгъан затны айтмай, онсегиз мал келген эди, деб Таукъан тишлери тюшгюнчю кесин махтагъанды.

— Мен алгъан заманда уа адамла келген эдиле, — дегенди Алан да.

Баш болса боллукъду

Алан Мырзаны юйюне ъмюрюнде къуру кирмегенди, Мырза уа ъмюрюнде Аланны юйюне ичи къуру чѣртлеуюк да кийирмегенди. Сора ол этгенине сокъуранаыб тургъанлай, Аланны кѣрюб: «Ингирде юйде боллукъ эсенг, сизге барлыкъма, не ала барсам иги болур? — деб соргъанды.

— Башынг биргенге болса, джукъ да керек тюлдю, — дегенди Алан да.

Нарт сѣз кимге болушду?

Джаш джазыучула бир элге келиб, окъуучула бла тюбешиу болгъанды. Ичлеринде Илиясдан къарыусузуракъ болмаса да, эм алгъа назмуларыи ол окъугъанды. Тюбешну бошалгъанлай, Тинимек Аланны къатына келиб: «Сен Анзорну махтай эдинг да, кѣрдюнг болур, Илияс барындан да алгъа чыгъыб, Анзор да «аман тюбге кълалыр» дегенлей болуб кълалгъанды, — дегенди.

— Алай болмагъанды, «аты аман алгъа чабар» дегенлей болгъанды», — дегенди Алан.

Алан бла гудучу

Эки кѣзню бирин къоймагъан биреулен келиб, «мени терек бачхагъа сакълауулгъа салсагъыз а», — деб совхозну директорундан тилегенди.

«Сен аны алайгъа салсанг, эки къат джал тѣлерге керекди», — деб Алан директорну аузуна чабханды.

— Мен бир къат джалгъа да къууаныб ишлерикме, — деб гудучу кълалгъанды.

— Да, сени бир къат джалгъа ишлеринге уа не сѣз

бар эди, алай а сени терек бачхагъа къарауул этселе, сени кесинге да бир къарауул керек боллукъду», — дегенди Алан.

Институтну бошагъандан сора

Джампога институтну бошаб, кеслерини районда бир элге ишлерге келгенди. Биринчи кюнден огъуна, аны оюмсуз ишлегени белгили болгъанды. Къысхача айтыргъа, оноуу джарашхан адам болмагъанды, джангылычларыны айтабыз — деб да кѳргендиле, алай болгъанлыкъгъа кесин сохандан, сарсмакъдан таза этиб тургъан болмаса, бир да тюшюнмегенди.

— Да бу былай нек этеди, тийишлысыча окъуу болмазмы? — деб адамла не айтыргъа билмегендиле.

— Окъуу барды, окъууна кѳре башы джокъду аны, — дегенди Алан.

Аллай кимге керекди?

Рамазан элде ишлеген заманда, Розаны тилер керекли къалмаса да, ол аны саламын алыргъа да излемегенди. Артда Рамазанны районнга кѳчюргенлеринде «къачаннга дей эсенг да мен хазырма» — деб Роза кеси айтдыргъанды.

«Насыбым джѳндю» — деб Рамазан кюеу джѳнгерле къурай Аланнга келгенди.

— Кесинг да къыйналма, бизни да къыйнама, — дегенди Алан.

— Нек сора?

— Да къуллугъунгдан чыгъаргъан тѳрелери болса, кетиб къалыргъа боллукъду.

Къылыкъ бла тюрсюн

Хаджос ишлеген джеринде хар кимден тил этиб тургъан болмаса, киши бла сенсе-менсе — деб джашамагъанды. «Тюрсюню адам болса да, Хаджосну къылыгъы тонгузгъа ушайды», — деб нѳгерлери сѳлеше тургъанлай, Алан келгенди.

— Джашла, джангыла болурмусуз?

— Неден ишек этесе сора?

— Къылыгъы тонгузгъа ушагъанны тюрсюню адамгъа къалай ушарыкъды?

Боюн кюч бла поэт болгъан

Горганы джазгъанларында бу менч болсун деб бир магъана болмагъанды. Алай а ол аланы газетге, издательствогъа, радиогъа хаман ийгенлей тургъанды. Ийгенликге уа ийсин, аны назмуларын бир джерде да джаратмагъандыла. Горга да олтуруб турмагъанды. Барыб, келиб, туююшуб, тарыгыб, хар кимни эрикдиргенди.

Андан башларын алыр ючюн, газет эки-юч назмусун басмалагъанды, издательство да бир эки затын джыйымдыкъ китабха къошханды.

Андан сора Горга джаш джазыучулагъа къошулгъанды.

— Муну джазгъанлары сандыракъдыла сора, джаш поэтге къалай саналады? — дегендиле окъуучула.

— Боюн кюч бла, — дегенди Алан да.

Наурузну мыдахлыгъы

Наурузну нек мыдах болгъанын киши да билмегенди, кѳрген-кѳрген а «бююн не эсе да Науруз мыдахды, биз билмеген аны бир кыйынлыгъы барды ансы, ол алай этерик тюл эди» — деб къайгылы болгъанды.

— Аны ючюн ишигизни джарсытмагъыз, — дегенди Алан.

— Да сен алай айтханлыкъгъа, биз джарар джери бар эсе уа?

— Огъай, джокъду. Муштурайны къуллугъундан чыгъарлыкъларын билмей, тюнене юйуне чакъырыб къурманлыкъ этгенди да, аны ючюн ёлюр саусуз болуб айланады.

Тюш

Алан ишге кете тебрегенлей, тийрелеринден бир чюй-реакъыл келиб: «Алан, кесинги къатдырыгъа кюреш, бюгече санга бир аман тюш кѳргенме», — деб кеси-кесин мыдахсындыргъанды. «Аны ючюн хата джокъду, аман адам иги тюш кѳрмейди», — деб Алан ишине кетгенди.

Фахмусу болмагъаннга газет къошарыкъ тюлдю

— Алан, бир кесек заманынг, бармыды?

— Барды, нек дей эдинг?

— Бу назмуну редакциягъа ийсем, къалай кѳресе, окъу да бир айт.

Алан окъуб бошаб: «Фахмунг болмагъанын хар ким да билликлерин сюе эсенг, ий, — дегенди.

Газ-газ

Газ-газ талай нѳгери бла бирге Аланны эгечин кѳре келгенди. Къонакъланы джасалгъан юйде олтуртуб, алларына тыйыншлы ушхуур салгъандыла. Алай а Газ-газ кишиге сѳз бермей, хаман кийимлерини юсюнден сѳлеширге къалгъанды.

Алан кюеулюкню болушлусун ангылаб: «Ахырда да кесинг келмей, кийимлеринги ийиб къойсанг, иги боллукъ кѳре эдим», — дегенди.

Машина джарашмагъан

Чорчаны ишинден чыгъарадыла — деб, къым-тым джюрюгенди. Неден да бек Чорча «Волгадан» атылгъанына кыйналгъанды. Сора бир кюн Чорча элге келиб, «не эсе да меннге машина; джарашмай тебрегенди», — дей адамла бла саламлашханды.

— Ай, Чорча, сен машинагъа джарашмай тебреген болурмуса? — дегенди Алан да.

Онбеш кыыздан

Зулий Чомпургъа эрге баргъандан сора кесин кишиге тенг этмей, «мени эрим мени онбеш кызыны ичинден сайлаб алгъанды», — деб башына махтау чакъырыб тургъанды.

Бир кюн а хоншула «сени онбеш кызыны ичинден сайлаб алырча ненг барды, бош айтаса ансы» — деб аралатхандыла.

Алан аланы барын да кѳрюб туруб: «Огъай, бош айтмайды, алай а аланы онтѳртюсю Чомпургъа келирге унамай эдиле», — дегенди.

Башы бла кеси

Заводда ишлегенле бары да, ыйых кюн барыб, совхозда чюгюндюр ариуларгъа оноулашхандыла. Къонакъджан а баш джанлатыргъа дыгалас этгенди.

— Оллахий, тенглерим, тамбла барыб, таза хауадап

да солуй, сизни бла ишлерге бек сую эдим, алай а башым бир кесек ауруб тебрегенди, — дегенди ол.
— Башынг ючюн хата джокъду, кесинг аурума ансы, — дегенди Алан да.

Тюзелгенди

Умар Аланнга къонакъгъа келгенди да:

— Ий алгъын сизде Таубек деб журналист бар эди, хар статьясында, очеркинде санауладан сора джукъ болмаучан эди, ол энтда биягъанлай турамыды? — деб соргъанды.

— Огъай, энди тюзелгенди: санаулары энди ол сёлде бла джазады, — дегенди Алан.

Нек билмегени

— Сен кёб ичесе да, эсириб къаласа, дейдиле, мен а бир да кесими эсириб билмейме, — деб Махарбий кесин ариуларгъа кюрешгенди.

Бир къауумла Мухарбийге ийнаныргъа унамагъандыла.

— Мен ийнанама: ол ичсе, чыртда джугъун билмей къалады сора, эсиргенин къалай билликди, — дегенди Алан.

Къарабий бла Къарамай

Къарабийни ийнеги Къарамай эки ийнек ашагъан чакълы бир бичен ашагъанды, сютю уа аз эмда джукъа болгъанды. Энди Къарамайны сатыб, элде болмагъан бир иги ийнек алсам деб, Къарабий ийнегин базаргъа сюргенди да, элде болмагъан багъаны айтханды.

— Быллай уллу багъаны нек айтаса? — деб соргъанды Алан.

— Да ийнек аллай ийнекди, — деб, Къарабий Къарамайын иги ашхы махтагъанды.

— Сора аллай алапат малны къайдан табхан эдинг?

— Мен не заманда да аман малны тутмайма.

— Иги малны да къората болмазса, — дегенди Алан.

Ким неге тёзгени

— Къасымны баснясы къарыусузду, деб алай айтадыла, ол къалай тёзюб тура эсе да, — деб адамла аслам

джыйылгъан джерде, Токъмакъ мыйыкъ тюбюнден ыш-
аргъанды.

— Да не этерикди, сен кесинге тѣзген, ол да басня-
сына тѣзер, — дегенди Алан.

Матрос бла юй бийчеси

Кишини накъырдасына турсунмаучу Сюйдюмхан,
Аланга джууукъ джетген бир матрос отпускагъа келген-
лей, анга эрге чыкъгъанды. Болджалы джетиб матрос
кете тебрегенлей, Сюйдюмхан анга:

— Мени джаным сау болуб, бир джары кетеригинг
джокъду, — деб тохтагъанды.

— Огъай, мен мында къалаллыкъ тюлме, экибиз да
бирге кетейик, — дегенди матрос.

— Меннге сени тенгизинг керек тюлдю, кесинг
керксе.

— Да мени ёмюрде да кемеден тюшмезге антым
барды.

Алай бла экиси да бир иннетге джыйылалмай, гъыр-
мыр болгъандыла. Алан экиси бла да сѣлешиб кѣрюб,
къѣзюн ангылаталмай:

— Да энди мен сизге башха мадар табмайма, тенги-
зни бери кѣчюрлюк тюл эсегиз, — дегенди.

Музафарны китабы

— Музафарны джангы китабы литературагъа къо-
шулдуму, огъесе тышында бырнак къалыбмы кетди эке?
— деб соргъанды. Нашду.

— Тышында къайры къалады, тюз былай баргъан
суугъа джалгъан суу къошулгъанча къошулгъанды, —
дегенди Алан.

Аланны амалы

Алан юй бийчесин сюйюб алгъанлыкъгъа, эгечлери бла
анасы «муну къой да, кимни суйсенг да, былай чыры
болгъан джерден бир джукъ келтир», деб къадалгъан-
дыла.

— Қысхача айтыргъа, бу бернеси бла бизни бети-
бизни элтиб тулукъгъа сугъарыкъ этгенди, юйге рыс-
хысы болгъан бир келин киргинчи, эл ичине чыгъаллыкъ
тюлбюз, сен муну этегинден тутуб тургъанлыкъгъа, —
деб ала джашларын аралатхандыла.

Сора бир кюн Алан келиб:

— Да келинигизге «кет» дегенме да, кетерге унамайды, менден хакъ даулайды, «минг сом ачха алмай кетерик тюлме» дейди, — деб хапар айтханды.

— Ий ауруунг тас, кетсин ансы, ол минг сомну суугъа атханнга санаб да къояйкъ, — деб Аланны анасы бла эгечлери кими ючджюз, кими тёртджюз келтириб, арада ол минг сомну толтуруб Аланнга бергендиле.

Экинчи кюн «Алан юй бийчесинден айрылгъанды» — деб элге хапар джайылгъанды.

Арадан тогъуз-он кюн кетгенлей, Алан анасы бла эгечлерине:

— Разы болсагъыз, юйге бир джукъ келтирив эдим, — дегенди.

— Алай айтхан ол иги ауузунга къор болайкъ, — деб, ала туруб Аланны къучакълагъандыла.

— Сиз энди мени «кимди» деб къысмагъыз, ол сизни къууандырлыкъды, юйлеринден да джашыртын чыгъарыкъды, кишиге хапар этмегиз, кече, бир адамгъа билдирмегенлей, кесим алыб келликме, сиз да билмегенча этигиз, эшикге чыкъмагъыз, келиб бошагъандан сора мен кесим хапар билдирирме, — дегенди Алан.

Кече адам джата, кслиб арбазгъа машина киргенди. Юйню ичиндегиле, лампаны джукълатыб, терезелеге бауурлангандыла. Таксиден Алан бла бир тиширычукъ тюшгендиле; шоферну да болушдуруб, юйге юч-тёрт чемодан, туюмчекле кийиргендиле.

Ол келген затланы барын да Алан анасы бла эгечлерине элтиб:

— «Юйюбюз джарашмагъанлыкъ этиб, артдан бермей зат этмей къоярла» дегенди да, сизге тыйыншлы кёрген затларын да биргесине ала келгенди, къарагъыз, джаратырыкъ эсегиз, — дегенди.

Ала эрлай чемоданланы ачыб, туюмчеклени тешиб:

— Юйюбюзге тюкен келгенди да къуулгъанды, энди халкъгъа махтанырча болдукъ, киши алай этеди ансы, алгъын да келтирген эдинг бетинден берекет къачхан бирни, энди уа аллах кеси джазыкъсыныб, ол минг сомубузну ызына къайтаргъанды, — деб къууанч тыбырлы болгъандыла.

— Да энди келинигизни да бир кёрюгюз, — деб Алан аланы отоу юйге кийиргенди. Аланны анасы келинчикни бойнундан къучакълаб:

— Огъур аякъ бла кел, джанынга болайым, бу юйде

сенден багъалы адамым боллукъ тюлдю, аллах экибизни бир-бирибизден айырмасын, — деб бетине къарагъанлай, «оу мен джарлы, ол биягъы келиб турады да» деб артына ауаргъа джетгенди, къызлары андан да хутдур этерик болур эдиле, алай а юйлерине къуюлгъан рысхы кёзлерине кёрюнюб, уятлы болуб, амалсыздан:

— Келин, джарлы, анча кюнню бирге ата юйюнгде къалай турдунг, кесинге аллай бир тансыкъ къалай этдирдинг? — дегендиле.

— Ата юйюмде тюл эдим, Москвада сатыууму бошамай тургъанма, эки кюнню да билет табмай сакълагъанма, — дегенди келинлери.

— Ах, мен джарлы, сора бизге билдирмегенлей, нек кетиб къалгъан эдинг? — дегенди къайын анасы.

— Да къалай билмегенсиз, джашыгъыз минг сомну сизден алыб келиб берген эди сора, — деб келинлери хапар айтханды.

Алан да анасы бла эгечлерине къараб, ышарыб:

— Да аллах сизни асыры бек джазыккъсыннгандан къуру минг сомугъузну къайтарыб къоймай ызына, келинигизни да къайтаргъанды, — дегенди.

Хыйны керекди

Ханмёлек мыдах да болуб:

— Келиними къойдуругъа, деб тура эдим да, энди эшигим джабылгъанды, — деб Аланнга тарыкъгъанды.

— Сора нек джабылады эшигинг? — деб соргъанды Алан.

— Да къалай джабылмаз, келиним джашыма хыйны этгенди да, энди джашым андан айырылгъандан эсе, джанындан айырылыргъа разыды, — деб Ханмёлек ахсыннганды.

— Къыйынлыгъынг, сёзсюз да, уллуду, алай а мен айтханча этерик эсенг, сени джюрегинг рахат болурча, бир лагъым юретейим, — дегенди Алан.

— Ах ауруунгу алайым, юрет, сен ёлмегин деб турума, кесинге да бир иги нохта бау этер эдим, — деб, Ханмёлекни кёзю-башы джарыгъанды.

— Энди келининги хыйнысы керти да алай иги джарай эсе, ма бусагъатда огъуна бар да, келининги кёрмей чыдаалмазча, кесинге аллай бир хыйны этдир, — дегенди Алан.

Топай бла Науазбий

— Ай анасыны уа, Топай кыабханнга тюшерге тебренди, дегенди Сандук Аланнга.

— Не болгъанды, нек тюшеди сора? — деб соргъанды Алан.

— Да ишни кызыу заманында кыайры эсе да кетиб, энди уа кыулакъ оту бла келе турады, бригадирлери Кыойджан а аны соруулай айлана эди.

— Бош кыайгъылы болма, Кыойджан аны кесини орнуна кыюуб, ол келген джерге барыргъа соруулайды, — дегенди Алан.

Гыккачха нёгер табылмагъаны

Рабочкомну тамадасы бир кюн цеххе кириб:

— Барыгъыз да разы болсагъыз, ыйых кюн автобус бла былай хауагъа бир чыгъар эдик, — дегенди.

— Ай, сау квалгъын, тюз айтаса, барайыкъ, — деб бары да бек разы болгъандыла. Алай а Гыккач, баш энишге кыараб тургъан болмаса, аман иги да джукъ айтмагъанды.

Рабочкомну тамадасы анга:

— Сен нек салпыланганса, нек мыдахса? — деб соргъанды.

— Мени бармазча сылтауум барды, — дегенди ол.

— Не сылтауду юл сора?

Гыккач тынгылагъанды.

— Ол нёгерсиз барлыкъ тюлдю, — дегенди Алан.

— Нек нёгерсиз болады, бютеу цех барады сора?

— Да цехде Гыккач болмаса ичгичи джокъду.

Джарак бла машинасы

— Элде, талай энчи машина барды, иелеринден озуб, ала бизге да джарайдыла, анга бир бек кыууанама, — дегенди Чачко.

— Анга мен да кыууанама, алай а Чабидиу «Волгадан» кыарагъанлы, асыры уллугъа кетгенди, кишини саламың алмайды, — деб Казнай сёз кыошханды.

— Бир ажымсыз, ол дерт кыайтара тура болур, — дегенди Алан.

— Кимге дерт кыайтарлыкъды сора?

— Саулай элге.

— Нек сора, не ючюн?

— Ол машина алгъынчы, элде анга салам берген киши джокъ эди.

Квартирни кимге берирге керекди?

— Джаракны да, Шаухалны да квартир алыргъа очерделери тенг джетиб турад эди, алай а коммунхозну тамадасы Джанатай квартирни, Шаухалгъа бермей, Джаракга бериб къойду, — деб орамда хапар айтханларын Алан эшитгенди.

— Да алай этген эсе уа, бек иги да этгенди, — дегенди Алан.

— Къалай иги этеди сора?

— Джарак буфетни тутады, Шаухал а поэтди.

— Сора поэтге квартир керек тюлмюдю?

— Керекди, алай а Джанатайгъа поэт бла шагърей болгъандан эсе, буфетчи бла шагърей болгъан игиди.

Аллайла бардыла

Муртаз алгъаракълада хаман Сагъитни махтай эди, энди уа не болгъан эсе да, Сагъитни сёгюб, хаман Салихни махтайды.

— Сора билмеймисе аны алай нек этгенин?

— Огъай.

— Сагъитни къуллугъундан чыгъарыб, орнуна Салихни сала айланадыла.

Алан бла табсашар

Иги сагъан тюшюнде ишлеб, тюнюнде солуб бир туруп эди, — дегенди Табсашар.

— Да ким огъай дейди, тюшюнде ашаб, тюнюнде ораза тутуб турлукъ эсенг, — дегенди Алан да.

Алай да болады

Атасы да, анасы да иги адамла болгъанлай, джаш кеси адебсиз, халисиз, бошбоюн болгъанды. Сора бир кюн адамла: «Ий, ол иги адамладан алай осал джаш

къалай тууду, ол алай нек болады эке?» — деб, кыйналыб селешгендиле.

— Сора къургъакъ джерде суулу гардош битмеймиди? — дегенди Алан да.

Нек джаратмайды сора?

Алан къатын алгъанында, тенглери былай сорургъа къалдыла:

— Ананг келиниң джараталамыды?

— Сора нек джаратмайды... Таб, «энтда быллай бир алмай боллукъ тюлсе» деб турады, — деб джууаб этгенди Алан.

Аны ашай

Тенги Аланнга:

— Ашама, ол тели мусхотду, — дегенди.

— Сора сен аны ашаймы болуб тураса былай деб, салпыландыргъанды Алан тенгин.

Къозу тѐлеу

Хасан Аланнга бир тиши къозу тѐлерик болгъанды. Тѐлемей, тѐздюре 20 джыл тургъанды. Сора джыйырма джылдан Хасан къозуну келтиргенинде, Алан:

— Мындан къалгъанлары уа къайдадыла? — деб сейирсиниб соргъанды.

— Ёзге не излейсе менден? Ма, къоюңгу бердим да?

— Аны уа бердинг. Алай а джыйырма джылны кысыр къалгъан кѳй боламыды, хадаус?! Тѐлюсюнден джукъ къалмагъанмыды? — деб ангыламай соргъанды Алан.

Аланны джюрек аурууу

Алан бир ариу тиш дохтурну кѳреди. Сора очередь алыб, кабинетге киреди.

— Къайсы тишинги кыйнагъан, къайсы тишинги алдырлыкъса? — деб соргъанды дохтур кыыз.

— Ауругъан тишим джокъду. Мени кыйнагъан, ийнан, джюрегимди. Айыб этериксе чыдатмайды... — деб Алан ышаргъанды.

— Да мен тиш алыучума, джюрекге къарагъан башхады.

— Да мени джюрегиме джарарыкъ джангыз Сени ючюн табханма бу джюрек аурууну, — дегенди Алан.

Китаб бла статья

Бир кюн Джанкиши Аланга тюбөб:

— Пахмуну статьясын окъудум, алай а джукъ ангылашынмайды, — дегенди.

— Нени юсюнден джазылгъанды статья? — деб соргъанды Алан.

— Тауалийни китабыны юсюнден.

— Да аны несине сейирсинесе, китаб кеси ангылашынмайды сора, аны юсюнден джазылгъан статья къалай ангылашынныкъды, — дегенди Алан.

Акъылгъа кёре

— Ий, бир тюз джууаб эт, Алан. Бир къауум кызла узун, бир къауумла уа кемсиз чубур киерге быллай бир нек сюедиле? — деб соргъандыла джашла.

— Сора аны ючюн сиз быллай бир нек къыйналасыз? Къайсы да кийимин кесини акъылына кере киеди.

Бёркюнгю уа эслеген эдим

— Шо, Алан, айыб этме, бир зат сорайым: мен сизге келгенимде, башымда бёркюм бармы эди? — дегенди къонакъгъа келген джаш.

— Бёркюнгю уа эслеген эдим, алай аны ичинде джукъ болмазмы эди, ансы сен бу сорууну меннге эшитдирлик болмаз эдинг, — дегенди Алан.

Башха ишлери джокъ эсе

— Алан, бирер сылтау бла кёб адам клублагъа, театрлагъа джыйылыб, даулашыб турадыла. Аны ючюн иш аллына барлыкъмыды? — деб соргъандыла джыйылыудан эрикген джашла.

— Айхай барлыкъды, аланы алай джыйылыб, керексиз джаншагъандан сора башха ишлери джокъ эсе, — дегенди Алан.

Джаяу барырма

— Алан, кимни арбасына минсенг, аны джырын джыр-
ла дейдиле. Анга сен кылай кырайса? — деб соргъан-
ды тенглерини бири.

— Огъай, мен аны тюзсюнмейме. Мен алай джырла-
рыкъ тюлме.

— Джырламасанг а, арбадан атарла да иерле.

— Ийсинле. Болмаса, джаяу барырма, — дегенди
Алан.

Кимни оджагъындан тюшгенбиз

Аланга бир кюн биреу:

— Тенгинг бла сен, Хаман бирге айланыб, нек тура-
сыз? — дегенди.

— Да айлана эсек, бир-бирибизни салындырыб, ким-
ни оджагъындан тюшгенбиз? — деб ушатмай джууаб
этгенди Алан.

Тукъуму бла кеси

Аланни хоншуларында бир кызыны Зауетге тилей,
келечиле келгендиле. Алай а келечиле Зауетни кесини
юсюнден джангыз бир сёз айтмай, кыадалыб, аны тукъу-
мумун махтагъандыла.

— Кырачайда белгили тукъумладанды, аны тукъу-
мунда джашла, кызыла бары да иги джерлеге кыатыша
келгендиле, тукъумунда сиз тартынныкъ джангыз бир
адам джокъду, — деб Зауетни тукъумуну юсюнден сау
беш сагъатны сёлешиб, сора кызыны адамларындан
джууаб сакълагъандыла.

— Да сиз айтыб ангылатыр керекли кыалмадыгъыз,
алай а сиз умут этген кызы тукъуму бла махтанган
адамгъа барлыкъ тюлдю, адамлыгъы бла тукъумун
махтатдыргъаннга барлыкъды, — дегенди Алан.

Келинле ненча тюрлю боладыла?

Элге бир джылны ичинде талай келин келгенди.

Алаз кыайсысы кыаллай болгъаныны юсюнден бош
заманларында элчиле сёлеширге бек суйгендиле. Ки-
мин махтагъандыла, кимни сёкгендиле.

— Хар келин бирер тюрлю болады, алагъа аман-иги
дерге да биллик тюлсе, — дегенле да болгъандыла.

— Огъай, келинле къуру юч тюрлю боладыла, — дегенди Алан.

— Сора бютеу келин болгъан къуру юч тюрлю болуб къалай къаллыкъды, сагъыш эт, — дегендиле ала анга.

— Сагъыш этсенг, этмесенг да, келинле юч тюрлю боладыла.

— Къайсыладыла сора ол юч тюрлюсю?

— Бири — кеси иги, бири — бернеси иги, бири да — бири иги.

Дармил санчагъа ушамайды

— Адамланы ауузлары бош болгъанды да, аман-иги айтабыз деб, сагъыш этмейдиле, — дегенди Сагъат.

— Сеннге ким не айтханды? — деб соргъанды Алан.

— Меннге киши да джукъ да айтмайды, алай а бир къауумла Дармилни санчагъа санайдыла, аны неси ушай эсе да санчагъа.

— Аны айтханла уа бош айтадыла, Дармилни санчагъа ушагъан джери джокъду, алай а Дармилге ушагъандан эсе, санчагъа ушагъан игиди.

Джалы бла джашауу

— Къарайма да, бу Шонтудан онглу адам болмаз дейме, — дегенди Махсют.

— Биз билген онглулугъу уа джокъду Шонтуну, сен несин кёрюб айта эсенг да, — дегенди Алан.

— Да аны ай джалы мени джалымдан эсе азды, мени мотоциклгъа джетер ачхам да джокъду, ол а уруб джангы «Волга» алгъанды. Билмейме аны къалай алалгъанын.

— Бусагъатда Шонту «Волгасын» алаллыкъ тюл эди, алай а очереди аллында болгъан биреуленнге бир-эки минг сомну узатханды да, алай бла эртде огъуна машинагъа чёкгенди.

Сахриян бла келинлери

— Кёб келини болгъан къалай игиди, къыйынлыгъында, зауукълугъунда ала къатында болсала, бирер джанындан бирер билек болуб къаладыла, — деб Хача аллайлагъа сукъланыб хапар айтханды.

— Хо, ма мен да хоншум Сапиназгъа алай сукъланыб турама, тёрт келинни тёрт джанына салыб, кеси да

орталарында джандетдеча турады, — деб, Зафира да сёзге кёшүлгъанды.

— Ол Сапиназны кесини насыбынданды ансы, келинлени игиликлеринден тюлдю, — дегенди Алан да.

— Кёб келини болгъан игиди, не ант этсенг да.

— Да иги эсе, сора Чардыуну да барды төрт келини. ол а кесин джандетде тургъаннга санамайды, джаханимни тюз ортасы былайы болур деб турады, аллындан а ол да кёб келини болгъан керти да алапат боллукъду деб, төртюсюн да ол джангыз джашына алгъан эди, — дегенди Алан.

Билгичи болгъан келин

— Ий, Имметни анасы джашын бир бек сюеди деб бош айта кёре эдим, ол Имметни къанлы джауу бола тургъанлай, — деб Алан сейир болгъанды.

— Бизге айтдынг эсе да, ол джарамагъан сёзю башхалагъа айтма, — деб юде Аланнга айыб этгендиле.

— Огъай, ол джарамагъан сёз тюлдю, эндиге деркиши билмей тургъанлыкъгъа.

— Энди ким нелерин кёрдю, къалай билинди, ким айтды?

— Да энтда билинмей турлукъ болур эди, насыбха Иммет юй бийче алгъанында, сау къаллыкъ, ол айтханды, — дегенди Алан.

Шмауну ичгиси

— Шмау кесин бу ичгиге бошлагъанды да кёйгъанды, не заманда къарасанг да, ичгичиле бла айланады, кесин эсгермейди, ичги бла ёмюрюнде киши сый табмагъанды, ол а анга сагъыш этмейди, «ичген акъылын ичеди» деген сёзге да бир тюшюнемейди, — деб, Шотдур Аланнга хапар айтханды.

— Сен сёзю бир кесек семиртиб сёлеширге суйген адамса да аны бла айтаса ансы, Шмау ичгенликге акъылын ичмегенли төрт-беш джыл да болады, — дегенди Алан.

Экзаменлени заманында

Алан экзамен алгъан заманда Маху келиб:

— Сен бу джол бир болушмай эсенг, джашчыкъ окъургъа киралмай къалыб кстеди, эт бир адамлыкъ, ёлмесек, биз да унутмазбыз, — деб, бёркюн алыб тилегенди.

— Сеги мыдах этмез ючюн, мен аны кеси билими бла аллыкъ отеткасына бир балл къошарма, — дегенди Алан. Маху да дуняны алгъышын эте, джашын институтха кириб бошагъаннга санаб, рахат юйюне кетгенди. Алай а джашы кѣб да турмай «эки» алдым да къойдум» деб мыдах болуб атасына келгенди.

— Джангылгъан этесе ансы, ол бир балл къошаргъа сѣз бергенди, — деб, Маху Аланнга тебрегенди. Сора джолда тюбѣб:

— Алан, джашчыкъ «эки алгъанма» деб келгенди, сен а бир балл къошарма деген эдинг, — деб кѣзюне къарагъанды.

— Сеннге алай айтханлыкъгъа, мен аны билиминѣ бир балл къошмагъанма, эки балл къошханма, — дегенди Алан.

— Эки алгъанма деб джашчыкъ ангыламаймы айтады сора?

— Огъай, тюз айтады.

— Да сен эки балл къошхан эсенг? —

— Да ол кеси нольгъа джууаб этди, мен да эки балл къошдум да, сора отеткасы «эки» болду.

Иши бла аурууу

Лякку бир заводдан чыгъыб, экинчи заводха «ишге алыгъыз» деб келгенди.

— Юсюнде аурууу барды, ол аурууу бла аны ишге алыргъа боллукъ тюлдю, — дегенди Алан.

— Да аурууу бар эсе, больницагъа иербиз, — дегенди заводну тамадасы.

— Анга докторла джарарыкъ тюлдюле.

— Джукъгъан ауруумуду?

— Огъай, джукъгъан а этмейди.

— Да не аурууду бу, сен быллай бир ырыслагъан, саулугъу да иги кѣрюнеди, да?

— Саулугъу иги болгъанлыкъгъа, хар кюнде бир ачы сѣз айтыб, нѣгерлерини джюреклерин къыйнамаса, чабхыны тутады, — дегенди Алан.

Тукъуш, Мамий, джашчыкълары

Тукъуш юй бийчеси Мамий бир туююше, бир джараша, джашай-джашай тургъандыла. Ненча кере урушуб, ненча кере айбырылгъанларын, таб, кеслерин да

унутхандыла. Алагъа джашчыкъ туугъандан сора Тукъуш Мамийге:

— Сени бу юйден къууб къыстарыкъ эдим, бу сабийни хатерине къарайма ансы, — дегенди.

— Бу сабий амалтын турама ансы, юйюнгю башынга ур, деб кетерик эдим, — дегенди Мамий да.

— Сабийге къарамагъыз да, экигиз да баш мадарыгъызыны кёрюгюз, — дегенди алагъа Алан.

— Да сабийге ким ата-ана боллукъду, биз баш мадарыбызыны кёрсек? — дегендиле ала.

— Да не этерикди ол да, сизни туююшгенигизге къарар орнуна телевизоргъа къарай туруп, — дегенди Алан да.

Келин бла къайынла

— Сапра къыз заманында бир алапатчыкъ эди, энди эрге чыкъгъанлы бузулуб къалгъанды, — деб хоншулары сёзюн этгендиле.

— Мен ангылагъаннга кёре уа, Сапра биягъынлай турады, бир зат тюрленнгени барды деб танымайма, — дегенди Алан.

— Башха заты уа джожкъду, алай а къартдан тохтаб тургъан къайын атасы бла къайын анасын сан этмейди, алагъа къарамайды, — дегендиле хоншулары.

— Да аны ючюн адамгъа айыб салмагъыз: Сапра къарт болса, ала да анга къарамазла да къоярла. — дегенди Алан.

Аланы айтышарындан

1. Бири эм алгъа сагъыш этиб, этерик затын алай этеди, бири ишни этиб бошагъандан сора сагъыш этеди, бири уа артда алда да сагъыш этмейди.

2. Қъонакъла эки бѣлюнюб келгенликге, сыйлары сынмайды, эки бѣлюнюб кетмесинле ансы.

3. Бир къауумла кеслерини орунларына да тартыныб олтурадыла, бир къауумла уа кимни орнуна олтурайыкъ деб айланадыла.

4. Терсге терсди демеген, тюзге тюздю демез.

5. Халкъы бла ана тилде сѣлешмеген да анасызды.

6. Кесим гитче эсем да, уллу кит да, мен да бир тенгизде джашайбыз, дей болур чабакъчыкъ.

7. Керти тенгинг бла тенглик джюрютмесенг, тенгсиз къалырса.

8. Сен суйген эки къыздан эсе сени суйген бир къыз игиди.

9. Опоу сорсанг, къартха сор, джолгъа чыкъсанг, джаш бла бол.

10. Адамла чыракъны тамызыкъгъа тутадыла, бир къауумла уа чыракъгъа да тамызыкъ излейдиле.

11. Мийикбаш юде башсыз адам джашагъаны да болады.

12. Джангы иче тебregen заманда сѣз сѣлеширге адам табылмайды, бир кесек джылыннгандан сора уа — тынгыларгъа адам табылмайды.

13. Қюнюю созулгъаны джигерге иги, кечени созулгъаны — эринчекге.

14. Эл амалтын бир адам къыйынлыкъ кѣргени болады, бир адам амалтын эл къыйынлыкъ кѣргени да болады.

15. Игини игилиги сау элге джетеди, аманны аманлыгъы элден башынгы алыб къачарча этеди.

16. Чабыучу атха салам кюлтени кысмайдыла.
17. Ким айтханын этмейди, ким да этгенин айтмайды.
18. Кесинг кёб ангылаб, аз ангылагъанланы ичлеринде джашагъандан эсе, кесинг аз ангылаб, кёб ангылагъанланы ичлеринде джашагъан игиди.
19. Бир къауум поэтлеге фахму джетмейди, бир къауум поэтле уа фахмугъа джеталмайдыла.
20. Окъумай сокъур кългъан, окъуб сокъур кългъандан такъылды.
21. Башынга уругъа таш табылмагъаны да болады, таш бла уругъа баш табылмагъаны да болады.
22. Бир къауумла терсликлерин боюнларына аладыла, бир къауумла уа кююнларына.
23. Бири акъыл сёзню да акъырын айтады, бири уа гели сёзню да кычырыб айтады.
24. Къанаты сынса да, къуш къушлай къалады.
25. Тенгим сомуму урлагъандан эсе, гудучу бир малымы урласын.
26. Тенгинги кемлигин кесинге ал, игилиги бла махтан.
27. Джюрекден суу ичмей, баш агъармайды.
28. Малынги эки къат багъа сатаргъа сую эсенг, багъасын тёрт къат кёб айт: джартысын табу этиб да берликдиле.
29. Кесинге иги тенг излеб кёб кюрешме: кесинг иги болсанг, иги тенг кеси табыллыкъды.
30. Адамла кенгеш этселе, тюзлюкню дженгил табдыла, алай а бир-бирде кенгеш эте келиб, тюзлюкню тюзге ийиб да кюядыла.
31. Бир къауумла масканы бал-маскарадха киедиле, бир къауумла уа ёмюрю да тешмегенлей айланадыла.
32. Атанг бла махтаингандан эсе, джашынг бла махтан.
33. Сеннге зараны болмагъанлыкъгъа, телини былай къараб да билликсе, сеннге зараны джугъарыкъ харам иннетлини уа биргесине айлана тургъанлай да билалмайса.
34. Къызгъанч адамгъа ол сатхан зат эки къат учуз, ол алгъан зат тёрт къат багъа жёрюнеди.
35. Адам сеннге игилик этсе, мен бир игиме да аны ючюн этеди деб акъылынга келмесин, ол сеннге игилик этген адам кесини игилиги бла да этерге боллукъду.
36. Юй бийченги кюяргъа сую эсенг, алгъынчы кюй.
37. Мен больницагъа кёб барама да, саулугъум больницалагъа джюрюмегенледен игиди деб кюуанама.

38. Юй бийченг ариу тюл эсе, джюрегинги артыкъ кыйнама: аны ючюн деб ол ариу боллукъ тюлдю.

39. Айтылган атынг болгъандан эсе, атынг айтылса игиди.

40. Бешикте сабийлеге бирча белляу айтханлыкъгъа, ала артда бирча болмайдыла.

41. Бирини джазгъанын окъусанг, джукъунг келеди, бириникин окъусанг, джукъунг аязыйды. Сора аланы экисине да джазыучу дейдиле.

42. Аман адам махтагъандан эсе, иги адам урушса игиди.

43. Къуру сёзю букъулатыб турган адамгъа джаншакъ дейдиле.

44. Иги тенглерин тас этген, туугъан джерин тас этгенден бир уллу артха къалмайды.

45. Къабыргъаamy отха кыздырсала да, аман адамгъа игиди деб айталлыкъ тюлме.

46. Башынг тыйыншысыча ишлемесе, юйде тамада сен болганлыгъынга, оноу сеннге джетмей къалыргъа боллукъду.

47. Баш джартыны бизде адет бла хар заманда да эм тамадагъа, къартха бередила, баш джарты берилген адамны сыйлы кередиле. Алай болса да меннге баш джарты джетерин суймейме. Джюз джылым джетсе да, меннге баш джарты джетмегенлей турсун. Ол кюн да компанияда менден тамадала болганлай турсунла.

48. Тиширыуну аллах эркишини сол иегисинден этгенди, дейдиле. Ол бошду. Эм алгъа тиширыу джаратылгъанды, сора аны ариулугъун махтаргъа да эркиши джаратылгъанды. Джашла анга шагъатдыла.

49. Мени сартын, алчы адамлагъа уллу саугъа бергенден эсе, алагъа атаб, джыр этдирлик эдим. Саугъала кюбюрледе чириб, тот болуб да къаладыла. Джырла уа хаман джырланганлай, эшитилгенлей турадыла.

50. Къууанч кюнлеринги кёб этерге кюреш, къууанч кюнле изле, кыйынлыкъ а, сеннге соруб да кюрешмегенлей, кеси келликди.

51. Алгъын заманлада амам «Кюн башлагъа тийгенди», школгъа, ишге кеч болду деб, ышаргъаны бла кюнню башлагъа керти тийгени бир-бирлерине шашмай ушай эдиле. Кюн башлагъа антда тиеди, алай а ол меннге тиймейди, джюрегиме аны ючюн джылыу урмайды.

52. Башы болмагъаннга да бёрк керек болады.

53. Кимни кийими эски, кимни — джюреги.

54. Кеси да уллу, кьуллугъу да уллу, акьылдан — кьуру.

55. Миллетинги иннетин джыр бла айта биле эсенг, сенден насыблы джокъду.

56. Тиширыула сау болуб, мени джюрегим къарт боллукъ тюлдю.

57. Магелан Джерни тегерегине суу бла айланганды, Гагарин Джерни тегерегине хауа бла, мен сени тегерегинге джер бла айланама.

58. Сират кепюр келтюралмаз сени гюнахларынгы

59. Не джырла, не джыргъа тынгыла, не джалла.

60. Адамланы акьылларын теб-тенг киши этелмес.

61. Ашаучум азды деб кьууанма.

62. Сыйындан эсе ачхасы кёбдю.

63. Къартха джаш керекди, джашха баш керекди.

64. Ишлеген адам болсангмы игиди, ишленнген адам болсангмы игиди?

65. Сын ташха къара атхан.

66. Кюн, ай кетдиле деб, заманынгы ала бла тергеме, сен къаллай бир иш этесе — аны бла терге. Ай, кюн ишлерин этедиле, сен да алача тохтаусуз ишинги эт.

67. Алгъын ичгенге адамладан айырылдың дей эдиле, энди ичмесенг, айтадыла алай. Эшта, ичген къачан да адамлыгъын ташлай болур.

68. Литературагъа къатышханладан эсе, литератураны къатышдыргъанла кёбдюле.

69. Узакъ шахарда аллыма киши къарамайды, ашырыргъа уа келедиле.

70. Минги Таудан мийик таула бардыла, алай а мени джюрегим Минги Тауну кёрген замандача ёмюрде да келтюрюлмейди.

71. Меннге не хапар да айтыб джазыгъыз, «ананг ёлгенди» деб, мени да аджалсыз ёлтюрмегиз ансы.

72. Мен къаллай бир джашасам да адамлагъа, тауларыма суймеклигим къарт этерик тюлдюле деб турама.

73. Муху Башы джайлыкъ мени сабий садымды.

74. Адамны къанын кьуру сокъур чибин ичиб кьойса уа айхай, суймеклик андан эсе бек инджитеди.

75. Бара барыб, сёзле эски боладыла, унутулуб да къаладыла. Уруш, мурдарлыкъ, ачлыкъ, артыкълукъ деген сёзле да алача эски болсала, унутулуб къалсала, бек боллукъ эди...

76. Ичкини кьурутур муратда ичкичилеге деб боль-

ишчала ишлерге нек керекбиз... аланы кеслерин ишлетирге керекди.

77. Мени джаным хапарларымдады, джюрегим джырларым бла назмуларымдады.

78. Адамны къралгъа кълаллай бир хайыр этгенине кёре хакъ тёлейдиле. Сора врачха да кимни кълаллай ауруудан сау этгенине кёре хакъ тёлерге керекдиле.

79. Дунияда адамдан багъалы зат джокъду, дейбиз. Да сора аны джанын кълдырыб джашаугъа къошхан врач бла чагъыр сатхан тюкенчиге тенг джал нек береди?...

80. Тыялмазма мен ёлюмню... къртлыкъны уа джууукъ къоймаз муратым барды.

81. Сюемисе деб сормайма, кёзлерингде кёрюне турады да...

82. Мен сени кълаллай бир да сакълар эдим, заман мени сакъламайды ансы.

83. Джашлыгъынгда алайына табханынгы къртлыгъынгда ачха бериб табмазса.

84. Джашлыгъынг къртлыгъынга джарарча этемисе?

85. Халкъны джюрегин джарытсанг, джашауунг къарангы болмаз.

86. Нени да кёргюзталлыкъма кёзюме, сенсиз дуняны уа огъай...

87. Джюрегине кюн тиймеген..

88. Биринчи суймеклик меннге кеси келген эди. Сени уа мен излеб табханма.

89. Джюрегинг къууанса, къыш да джылы кёрюнеди.

90. Башынгы къашыргъа бошамай, чабыб айланганлыгъынга, бир джукъгъа да джарамай кълалыргъа болдукъса.

91. Бир кълаумла сакълалларына базгъанча, бир кълаумла акълалларына да базалмайдыла.

92. Бир кълаумла бёрклерин сакъллагъанча, бир кълаумла башларын да сакълалмайдыла.

93. Киши суймеген, кишини суймеген да дуняда джашайма деб сёлешеди...

94. Иги сагъан бир эшитир эди, мен ёлсем, айтыллыкъ сёзлени.

95. Джюрегими ауругъанына джюрегим бек ауруйду.

96. Джюрекни джюгю ауур болгъанын джюрек ауругъунчу билмейбиз.

97. Билимим кёбдю деб сёлешиучю адамны, таб, билими бар эсе да, акъылы джокъду.
98. Джырлай билмегенге айыб джокъду. Джыргъа тынгылай билмеген бедешликди...
99. Акъылына базмагъан тукъуму бла махтаныргъа ёч болады.
100. Табаны мийик болгъанлыкъгъа, башы алашала кёб тюбейдиле.
101. Китаб джаза билмегенле кёбдюле деб сейирсинмегиз, джазылгъанны окъуй билмегенле андан да кёбдюле.
102. Башларындан кемле урлукъ атылмагъанлай, суу салынмагъанлай ёседиле.
103. Кишен атлагъа керек тюл эди бир къауум джаш адамлагъа керек эди.
104. Къонакъла кёб болсала, аз ашарла, кёб джаншарла.
105. Менге джазны табигъат келтирмейди, акъыллы, намыслы, уялчакъ джаш тиширыула келтиредиле.
106. Ариу тиширыула болгъан джерде эркишиле къарт болмазгъа керекдиле.
107. Мени ариу кёредиле деб, бир джерде кёб тохтама, мен акъыллыма деб, ёмюрде да махтанма.
108. Бир къауумла, мен айтханча болду, деб махтанадыла, бир къауумла уа тюзюча болду деб махтанадыла.
109. Иги адамгъа да къуру да иги айтылгъанлай турмайды.
110. Бир къауумла джашауларыны асламысын ишден эсе президиумда кёб олтуруб ашырадыла.
111. Къыйынлыкъ кимге эс ташлатады, кимге эс салады.
112. Юйдегиленген, къагъытынгы мухур бла бегитгенден эсе таза суймеклик бла бегитсенг ашхы тюлмюдю?
113. Джашлай къарт кёрюнгенден эсе, къарт болуб тургъанлай, джюреги джашха ушагъан игиди.
114. Гитче, сансыз адамла да саладыла уллу къайгъыны.
115. «Табигъат кимни да юлюнсюз къоймагъанды: бирине — акъыл, бирине — чырай, бирине — байлыкъ бергенди», — дерге ёчдюле.
116. Бир къауумла сабийлерин адам этедиле. Бир къауумланы уа сабийлери адам этедиле.
117. Джюреги мутхузну кёзю да джанмайды.
118. Тамблагъа асыры кёб сагъыш этиучю болсанг,

бюгюнню юлюшюнгден кзуру квалыргъа боллукъса.
Кзуру бюгюнню квайгъысында айланычу болсанг да,
сени тамланг болмай квалыргъа да боллукъду.

119. Мен тюзме, деб махтама. Ол азды. Тюзлюк
ючюн кворкъмай кюреширге керексе.

120. Квалгъанланы башдан аякъ билиб, кеслерин
алкъын билиб бошайлмагъанла асыры кѣб тюлмюдюле...

121. Иги джашаргъа суйгенле кѣббюз, джашауну
иги этер ючюн кюрешгенле уа кваллай бирбиз?...

122. Тюзлюк ючюн ачыкъ кюрешгенледе айыб алгъан-
ла да боладыла. Бир-бирде уа тюзлюкню кесин айыблаб
къыйгъанла да тюбейдиле.

123. Кесин алдатхандан алдагъан аманды.

124. Къарт болдум деб ёкюнме да, кишиге хайырымы
джукъдуралмагъанлай, джашаууму ашырыб барама. —
деб ёкюн.

125. Эрши элдеде да джашайдыла кѣз алдагъан айбат
тиширыула.

126. «Мен тамадама», — деб биреу тамаданы орнун-
да олтурур, биреу да керти ишге джетген заманда аны
орнуна керти тамадалыкъ этер.

127. Хапарсыз тас болгъанла кѣбдюле, алай а бетле-
рин тас этиб джоулгъанла да тюбейдиле.

128. Къызы тюрсююнде бурпундан сора бузгъан
джериде джокъду. Онгсунмагъан заты болса, аны адам-
лагъа кѣргюзюрге излегенча, иш этиб, ёрге тутады.

129. Бек онглу адамланы китабларын окъугъанлыкъ-
гъа да, онгсузлай квалгъанла азмыдыла...

130. Мени кюнум — кѣзлерингде.

Дунияма къарангы болду,

Сени мыдах кѣргенимде.

131. Ауруу джукъмагъан адамла да боладыла, акъыл
джукъмагъан адамла да боладыла.

132. Иги адам аман атха миннгенликге, сыйы тюш-
мейди, аман адам иги атха миннгенликге, анга сый
къошулмайды.

133. Акъыл сѣз айта эсенг, кѣб сѣлешгенинг ючюн хата
джокъду.

134. Халкъны юсюнден сѣлешсенг, кесинги юсюнгден
сѣлешгенча, алай багъалатыб сѣлеш. Кесинги юсюнгден
сѣлешсенг а халкъны юсюнден айтханча махтамыб
сѣлешме.

135. Джюрегинг джарыкъ эсе, кѣк да чууакъ кѣрюн-
нюкдю.

136. «Кесини юйде тиширыуун суйюб багъалатхан айыбды», — деб тюзмю айтадыла?... Тиширыула да эркишилерине алай айтыргъа боллукъмудула!?..

137. Сен, таб, сослан къаяны ойгъандан не барды, адамлагъа андан пайда джокъ эсе...

138. Бир къауумлагъа башларында кеслерини бёркле-ри да ауурлукъ этгенча кёрюнеди.

139. Адамла сейирдиле: кими халкъчы аллында барады, кими аны биргесине барады, кими халкъчыны ызындан барады. Бир-бирле уа, таб, халкъгъа къаршчы барадыла.

140. Бетсиниучю тамадасына тюбесе да, андан бир джукъ тилегенча, джалбарыб саламлашады.

141. Джорукъну, мизамны къураллыкъла керти да кеслери ишленген, джорукълу адамладыла. Айхай, ала кёб болсала уа...

142. Ана тилими асыры бек суйгенден хар бир сёзюп эшитген огъай эсенг, кёрген да этеме, таб, къаллай бир тартханын да билеме деб турама.

143. Кесинги нерваларынгы сакълагъан ол азды, башхаланы нерваларын сакълай билирге да керексе.

144. Кесини фахмулу, онглу адамлары бла махтана билмеген миллетге, миллетди деген къыйынды.

145. Фахмулу адамгъа къаллай бир джашаса да, ёлюм кёзюсюз къыйынлыкъды.

146. Алгъаракълада бетсизле, болумсузла тюбеучеп эдиле. Энди бетсиниучюле, эки бетлиле, махтанчакъла аслам тюбейдиле.

147. Энци тенглерин адам иги биледи. Энци джаулары а билиб къоялмайды.

148. Джерден узакъда бек мийикде кёк хаман да чууакъды, джууукъда уа не тубан, не булут, не джангур, не къар, не буз келгенлей турадыла. Аны ючюп айта болурла, эшта, джерге гюнахлы деб.

149. Хаман джангылыб тургъан адам ишден, дуниядан да хапарсызды, неда иш этиб «джангылыргъа» излейди.

150. Унутулмазлыкъ болуб унутулгъанла да бардыла, унутуллукъ болуб унутулмай тургъанла да бардыла.

151. Къайсыны, кимни не сорууна да оюмсуз джууаб этерге хазырланы махтаргъа ким базарыкъды?

152. Сени сие эселе — ол игиди, сен кесинг сие эсенг, насыблыса.

153. Сен керекли адам джокъ эсе, сен джукъ да тюрсе.

154. Сылтаусуз мыдах кюнле аслам боладыла, сылтаусуз джарыкъ кюнледен.

155. Сени суйгенлени, сени махтагъанланы барын да суйюб барыргъа керек тюлдю: сени ичкичи, аманлыкъчы да махтаргъа боллукъду.

156. Не аман адамда да боллукъду махтарча бир ышан, не игиде да кёрлюксе сёгерча бир шарт.

157. Бизге кёзле табигъат бла тиширыуланы ариулукъларын кёрюрге берилгендиле.

158. Адамны эм бек сындыргъан неди десенг, ишлерге кьолундан келмеген кьуллукъгъа тюшгениди. Аны хар ким да биледи, джангыз ол кьуллукъчу кеси сезмейди.

159. Бир-бирде докладчыны артдан айтхан ахыр сёзю болгъанны кьозгъаб да кьояды.

160. Башынга иги сагъыш келмесе, тур да, бир керекли ишни эт да тебре.

161. Кёб оноу этиб, аз ишлегенден эсе, аз оноу этиб, кёб ишлеген керекди.

162. Джашлыгъым къайтса деб сукъланма да, къартлыгъында сыйынга адамла сукъланырча джашай бил.

163. Хар адамны акъылы сёзюнде, суймеклиги кёзюнде кёрюнеди.

164. Дженгил батхан кюнледен эсе, дженгил атхан тангла кёбдюле.

165. Кесине джетсе, гуманистле, башхалагъа джетсе уа итле азмыдыла...

166. Суймекликден пенсиягъа чыкъмайдыла.

167. Хар адамны да бешигине анасы салады, кёрюне уа башха адам салады.

168. Бешигине салынмагъан сабий болмайды, кёрлерине салынмай а кёбле къаладыла.

169. Бир къауум адамла бир кере ач болсала, энди ёмюрде тоярыкъ тюлбюз дегенча этедиле, бир кере иги тойсала да, энди ёмюрде ач боллукъ тюлбюз дегенча этедиле.

170. Сени керти тенгинг кеси кыйналмагъанлай сеннге джюз сомун берген тюлдю, хурджунунда джангыз сомун да сеннге берген адамды.

171. Джаргъа джууукъ барма, таб, сен къая, джити тыялмагъан залим эсенг да.

172. Татлы тенглерим мени джарыкъ бетден сагъына,

эслерине тюшюре турлукъларын билсем, ёлеме деб кьоркьарыкъ тюл эдим.

173. Кесини иннетииден, джюрек оюмларындаи кеси ёнгелегенден амаи джукъ болмаз.

174. Ауур ишден да, ишсизликден да адамла бирча кьанадыла.

175. Хар адамны адамлыгъы, ишленмеклиги, джюреги да былай тюрсююча халкъгъа ачыкъ болуб турсала, кьалай ашхы боллукъ эди.

176. Къайда ичгенинги, ким бла ичгенинги, кьаллаи бир ичгенинги билмесенг да, нек ичгенинги бил.

177. Сен иги адамны махтагъанлыкъгъа, ол кишиге джукъ бермейди, алай а сен аман иннетли адамны тюз джолгъа сала эсенг, кесинг да иги адамса.

178. Къанмырза, «ашыгъама» дей тургъанлай, юч стакан аракы ичиб барады, ашыкъмаса, кьаллай бир ичерик эди?!

179. Литературада сен кесинге джау орун бла баш джарты теджеб тургъанлыкъгъа, аякъла бла кьуйрукъ учу джетиб кьалыргъа болур.

180. Сени чакълы бир ангыламагъан сеннге акъыл юретиб тебресе, сени ким болгъанынги ангыларча, аны акъылы болмагъанын бил да кьой.

181. Бир кьауумла кеслери айтханны да этмейдиле, бир кьауумла уа кеслери этгенни да айтмайдыла.

182. Башсыз эркиши да кесин юйню иесине санайды.

183. Джашауну алгъа элтирге излегенле да бардыла, джашауну аллында кеслерин элтирге разыла да тюбейдиле.

184. Сабийле аналарыны этеклерине кьысылыргъа ёчдюле. Уллу болсала уа, аланы аналары излеб да табмайды.

185. Критикле да бирер тюрлю боладыла: бири китабны сёгеди, бири уа китабны джазгъанны кесин хырта урады.

186. Кюнюнгю тас этгенден эсе, ачхангы тас этген игиди.

187. Башында акъылы болмагъандан эсе, джанында ачхасы болмагъаннга тагъыл.

188. Юй бийчеси бла дауурсуз джашагъаннга кьатын кёллюдю дейдиле, юй бийчеси бла ёре оту джанмагъан а юйдеги асыраяллыкъ тюлдю.

189. Акъыллыла кимден юренейик деб кюрешедиле. Мусхамла уа кимни юретийик деб турадыла.

190. Биреуню тутханларында, сау эл ачыды, биреуню тюрмеден башына бош этгенлеринде да, биягъы эл кыйналды.

191. Акъыллылагъа да башчылыкъ керекди.

192. Акъыллары толу болуб, кеслери джартыла да бардыла.

193. Тюз телиле да боладыла, дженгилликлери озгъан телиле да боладыла.

194. Чубур кийимлери болгъанла да бардыла, чубур акъыллары болгъанла да бардыла.

195. Халкъ къралны закону бла джюрюйдю, бир къауумла уа кеслери кеслерине закон чыгъарадыла.

196. Хар адам кесини къаллай бир акъылы болгъанын билсе, акъыллы адамланы сыйлары эки къат ёсер эди.

197. Юйдегили болгъандан сора кърнашла татлы джашар ючюн, мюклери башха, иннетлери бир болургъа керекди.

198. Бир къауумла кеслерини джарты башлары бола тургъанлай, дагъыда къурманлыкъда баш джарты даулайдыла.

199. Ачхангы, рысхынгы сакълаялмасанг да, намысынгы сакъла.

200. Джашлыкъ хаулеликге деб берилмейди.

201. Юй бийченг сени кёлюнге джетерге боллукъду, сен юй бийченги кёлюне джеталлыкъ толсе.

202. Биз къарт бола баргъанлыкъгъа, джашау джашдан джаш бола барады.

203. Адам дуняда къалай аз джашайды, алай а къалай кёб джангылады?!

204. Биреуню инджиюне инджилмей эсенг, адам джазыкъсыныр адам тюлсе.

205. Бир адам халкъны атын айтдыраллыкъды, алай а эм алгъа ол кесини атын айтдырыргъа керекди.

206. Кесими адамлагъа кёргюзтеме деб, орамда кёб кёрюнме.

207. Адамгъа игилик этсенг, игилик кесинге этилгенча кёр.

208. Сагъатынг алгъа баргъанлыкъгъа, кесинг джашаудан артха къалыргъа да боллукъса.

209. Гырджын бла джыр столгъа бирге салынадыла.

210. Малны мюйюзлеринден тутсанг, ургъан этеди, бойнун къашысанг, башын созады.

211. Джыл къартлыкъдан эсе, джюрек къартлыкъ аманды.

212. Эгеринги тойдургъанлыкъгъа, къоянны тутханнга санаб къойма.

213. Бир-бирде адамгъа акъылдан эсе баш керек болуб да къалады.

214. Аман адам кѣб джашайды деб, бош сейирсинедиле; тѣгерекге айбатлыкъ салгъан гокка хансла мууал болсала да, чыгъанала биягъынлай турадыла.

215. Кимни кийими эски, кимни джюреги эски.

216. Суу къыш бузлайды, бир къауумланы джюреклерри джай да эримейди.

217. «Кеси джыгъылгъан джыламаз» деб сѣз барды, алай а бир къауумла джыгъылмагъанлай да, джыларгъа хазыр болуб турадыла.

218. Бети болмагъан башы болмагъандан аманды.

219. Ачхам джокъду деб, кѣзюусюз къыйналма: суратлары ачхагъа тюшюб тургъан патчахланы ачхасыз къалгъанлары да болгъанды.

220. Намысы болмай къалгъандан эсе, кеси болмай къалгъан кѣб игиди.

221. Атасы болмагъанны юйюнден, анасы болмагъанны кѣзлеринден билирге боллукъду.

222. Бирини чачы къалындан акъылы кѣрюнмейди, бирини уа, башы къымыжа болса да кѣрюнмейди.

223. Джууугъу болгъан да игиди, тенги болгъан да игиди, кеси болгъан а андан да иги.

224. Телини акъыллы этгенден эсе, акъыллыны тели этген тынчды.

225. Аллын окъа бла башлаб, ардан шынтагыгъа кѣчме.

226. Ариулукъ адамлыкъ тюлдю, адамлыкъ а — ариулукъду.

227. Тенгини къууанч кюнюне бармагъан аман этеди, къыйыплыкъ кюнюнде бармагъан а — адам тюлдю.

228. Тиширыулагъа бутла нек керекдиле? — Тоба — асто — джюрюрге дерикбиз. Тюзю. Бутла бир-бир тиширыулагъа керти да джюрю ючюн керекдиле.

Бир къауум джаш тиширычукълагъа уа — адамланы къаратыргъа керек боладыла.

229. Хар адамны саны тенгди деб терс айтадыла: эки аякъ, эки къол, эки кѣз, эки къаш кимде да барды, алай а бир къауумлада эки бет да барды.

230. Бир къауумла бычакъны джанларында джюртедиле, бир къауумла уа — ауузларында.

231. Эм уллу джангылгъаннга эри бла юй бийчеси даулашхан заманда алагъа сёз къошханны санаргъа боллукъду, эм онглогъа уа-эри бла юй бийчеси уруш-сала, аланы къайсы тюз, къайсы терс болгъанын кеслерине айтыб ангылатханны.

232. «Аман адам этегинден тутса, кес да къач» дейдиле, бир къауум адам а, этегинги кесиб атсаг да, алыбызына тигеди.

Аланны алгъышы

Алан бир элге къонакыгъа баргъанлай, келин келген джерге чакъырыб, къолуна алгъыш аякъны тутдургъандыла. Алан да бу алгъышны этгенди:

Бу элде элсиз къыйынлыкъ киши сынамасын,
Джашлай ёлген деб киши джыламасын,
Бу элден насыб къурумасын,
Арбазларында ит улумасын.

Джангы джууукъла джангыра-джашнай барсынла,
Ауруудан-талаудан кенге къалсынла,
Эм байла былагъа джуглансынла,
Эм насыблыла былагъа сукълансынла.

Къарангы кече толгъан ай чыгыб, джол танытханча,
Эртденбла кюн тийиб дуняны джарытханча,
Экисин кёргенлей, мыдах джюрекле джарысынла,
Игиле-ашхыла экисине джалынсынла.

Кёб болсунла тёрде олтургъан къартларыбыз,
Берекет болсунла этген хантларыбыз,
Кёгетлерин кёлтюралмасынла садларыбыз,
Игилик бла айтылсынла атларыбыз.

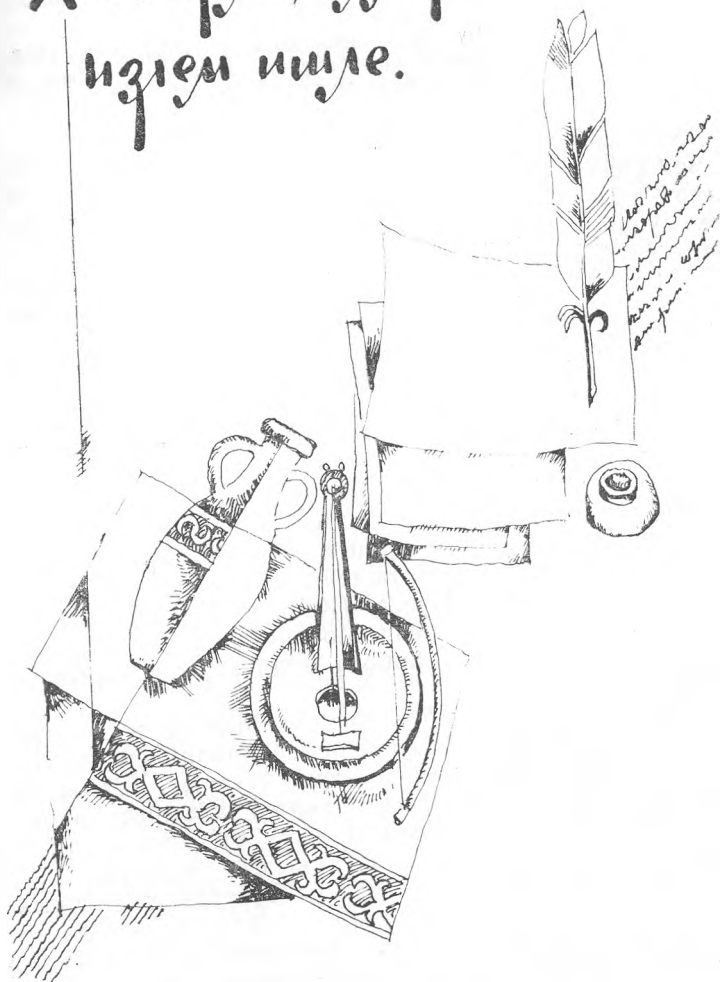
Къралыбыз къралладан баш болсун,
Джюрегибиз кюн кюнден да джаш болсун,
Келин-эгеч болсун, кюеу-къарнаш болсун.
Аман иннетли бу элден тас болсун.

Бу юй джалгъан оноу керекли болмасын,
Былагъа аманлыкъ излеген адам онгмасын,
Аллай адамны этген мураты толмасын,
Аманны юйюне ёмюрге рысхы къонмасын.

Джаныбыз ашыгыб джетсин,
Джайыбыз джайылыб келсин,
Къачыбыз мурукку 'этин,
Къышыбыз къуандырыб кетсин.

Къобан ызына айланыб Минги Таугъа мингинчи,
Чегетде кийик юсюне кийим кийгинчи,
Кече арасында бир исси кюн тийгинчи,
Уруш отун сынамайын къалайыкъ,
Къууанчлада алгыш аякъ алайыкъ,
Бир-бирибизге джарыкъ бетден къарайыкъ.

Хатарла, илму-
излем ишле.

Джылларым бла джырларым

Бу эге тюшюрюню Хубий улу 1979-чу джыл Ортабайланы Римманы тилегн бла, анга деб джазгъан эди.

Мен къачан джырлаб башлагъанымы билмейме, алай а мен къачан джырламай тургъанымы да билмейме. Мен кесим джырлай билмеген заманымда да анам Мамурхан джумушакъ ауазы бла белляу айта тебретгенди, атам Ахия сыбызгъыны таралтыб сокъгъанды эмда эски-джангы джырланы да джырлагъанды: къарт анам, атамы анасы Берхан, тохтаусуз ичинден бир макъамны мурулдай айланыучан эди. Тамада къарнашым Осман къыл къобузда (мондалинада) ариу согъа эди, энтда согъады. Къазауатда ёлген тамада къарнашым Ахмат гитчелигинден огъуна джырлай эди. Атамы къарнашы Харшым уллу Тебердиде айтылыб тургъан эжиучюлени бири эди.

Бирча уста эжиу эте билген Тебердиде төрт адам бар эди. Аланы бири Харшым эди. Ол төртюсю эжиу этмеселе, джырларыкъ тюлбюз деб, белгили джырчыла Байчораланы Мусса (Капруч улу), Лайпанланы Махамет (атамы эгечи Морхчукъну эри), Магулланы Мусса (чам аты Хобба) алай айтычуларын билеме.

Харшымлары бла биз бир къабыргъа юйде джашай эдик. Ма ол себебден мен сабийликден огъуна анамы джюрек таралтырча кюу айтханын, атамы сыбызгъы сокъгъанын, къарт анамы акъырын мурулдай айланыганын, Харшымны эжиу этгенин хаман да эшитгенлей тургъанма деб, акъылым алайды.

Анам Тёбен Марадан Огъары Тебердиге 16 джылда келгенди, сора, анда къысха джууугъу болмагъаны ючюп болур эди, адамны джюрегин эритирча бир кюулени айтыб, ахырын, кёзлеринден джыламукъла агъыб, джылаб бошаучан эди. Ол кюулени кесими эт-

ген эди, башхаламы этген эдиле-аны билмейме, сёзлерин алай ачыкъ этмегенлей айтыучан эди.

Джайлыкьда, ийнеклени саууб кьыстагьандан сора, малчыла кьырдышха тёгюлюб, атама сыбызгьы сокьдуруб, тынгылаучулары эсимдеди. Сыбызгьы согьуб сууда ёлюкню излеген халкьда эртдеден келген адет болгьанды. Сыбызгьы согьуб, сууда ёлюкню табаргьа болмазлыгьы белгилиди, алай а ёлюкню излерге эм уста сыбызгьычыны чакьыргьандыла. Сууда сыбызгьы бла ёлюк излерге атамы да чакьырыучан эдиле деб, адамла алай айтадыла. Атам сыбызгьыны уста сокьгьанын мен андан билеме.

Мени джюрегиме эски джырла бек тьойреле эдиле, нек десегиз, ол джырлада халкьгьа джетген кьыйынлыкьны юсюнден айтылады. Джырны сёзлерин унутсанг да, анда нени юсюнден айтылгьанын унутмайса.

Джай кьошда мен кеси аллыма кёб джырлаучан эдим. Ол заманда джангы джыр аз эди, сьоймеклик джырла, ийнарла кёб эдиле, алай а сабий сьоймеклик джырланы кьалай джырларыкъ эди, кьалай ийнар айта турлукъ эди.

Хар джыл сайын джайлыкьда колхоз фермада атама болушуучан эдим, 5-чи классдан эмда 7-чи классдан сора уа 1941-чи, 1943-чю джыллада джай кьой кютгение. Сьорюу ызындан айлана, ингирге дери кёб джырлаучан эдим.

Кьыргьызияда кече бир джай ёгюзлени, бир джай атланы кютген эдим. Эртденбла аланы джекген эте эдиле. Джулдузлагьа кьараб, кече ортасы болургьа танг атаргьа кьаллай бир кьалгьанын да биле, тангнга дери джырлаучан эдим. Ол заманда меннге 16 — 17 джыл болгьан эди.

Орус халкь джырлагьа да юреннген эдим да, кьарачай, орус джырланы да кёзюу-кёзюу джырлаучан эдим. Ол кёзюуледен башлаб, «Магомет бир ариу джырлайды», — деб элде алай айтханларын эшите тебретим. Менден ариу джырлагьан джашла да бар эдиле, мен алагьа сукьланыб тынгылай эдим, алай а ала менден уллу эдиле, кеслери да менича кёб джырны билмей эдиле. Мен а не кьадар кёб джыр билсем деб, анга тырмаша эдим.

Кьыргьызияда гитче кьарнашым Маджит Джанто-тайланы Топашдан бир кьыл кьобуз сатыб алды, алай а ол заманда Маджит да, Топаш кеси да согьа билмей

эдиле. Мен кыйл кыбузну алыб бизден 4 километр узаклыккада Романовка деген элде джашагъан Чагъарланы Исханнга барыб, кыйл кыбузда макъам чыгъарыргъа юрендим. Исхан кыйл кыбузгъа суу уста эди. Къарнашым Осман бизден 30 километрде Белогорка деген элде джашай эди, келгени болса, ол да юретиучен эди. Санаула бла нота джазаргъа ол юретген эди. Керти ноталагъа уа артдан кесим юренген эдим.

Кыйл кыбузну согъаргъа юрендим, алай а кесим джырларгъа билмей эдим. Исхан да, Осман да джырламай эдиле. Бизни элде гитара, балалайка болмаса, мондалина джокъ эди. Бир джыл Джабаланы Ибрахим Къазахстанда 10-чу классны бошаб, Къыргызыяда, Фрунзеде, мединститутха кирирге деб, келиб, бизге да къайтды. Биз джууукъ джетсек да, ары дери бир-бирибизни танымай эдик. Ибрахим мондалинада да согъа, талай джыр джырлады. Сокъгъанны, джырлагъанны да бирден этерге мен андан юренгенме.

Бир джылдан мени адамла кыуанч болгъан джерлеге чакъыра тебретиле. Кете тебреген кыонакыгъа «бюгече мында кыал, Магометни да чакъырыб джыратырыбыз» дегенлерин кесим эшите башладым.

Акыйл-палыкъ болгъандан сора, мен сюймеклик джырлагъа, ийнарлагъа да эс бёле тебретим. Джашланы ичлеринде сюймекликни юсюнден, къартланы ичлеринде да эски джырланы джырлай эдим. Къартланы кёзлерине къараб, киши да ийнар айта турлукъ тюлдю.

Кыйл кыбузда согъаргъа эки гитче къарнашым Маджит бла Назир да юрендиле. Мен Фрунзеде бир итальян скрипка (джая кыбуз) сатыб алдым. Элибизде Ян Янович Розенберг деб, бир эстонлу скрипач эди, школда устаз болуб ишлей эди, алай а музыкандан тюл. Аны кыалай сокъгъанына къараб, бир кесек юрендим. Дагыда бир кыйл кыбуз сатыб алдыкъ. Маджит бла Назир кыйл кыбузлада, мен джая кыбузда согъуб, элибизде 2—3 кере концертледе болдукъ. Бир кере уа Фрунзеде Республиканы конкурсунда болдукъ биз ючюбюз да иги согъалмай эдик, алай а биз болмасакъ, юч къарнаш огъай, эки къарнаш сокъгъан да джокъ эди ол конкурсда. Тырмашханыбыз ючюн, бизни махтагъан эдиле.

Бир джыл Фрунзеде устазланы, Республикан конкурслары болуб, мен анда кесим кыыл кьобуз бла сокъгъан эдим.

1957-чи джыл Къарачай шахарда да ючюбюз бирге концертде сокъгъан эдик, юч-тёрт кере радио бла да берген эдиле.

1957-чи джыл Къарачай шахарда къарачай, орус тилледе чыкъгъан «По ленинскому пути» деген район газетни редакциясына ишлерге джарашдым. Ишим бла эллеге, джайлыкълагъа барыргъа, баргъан джеримде бир-бирде кече да къалыргъа керек бола эди. Ол себебден мен джырлагъан джырларымы санларын ёсдююрге керек эдим. Джырлагъан заманда адамла бирча джырладан эсе тюрлю-тюрлю джырлагъа тынгыларгъа суюгенлерин ангыладым. Сёз ючюн, эски халкъ джырлагъа суююб тынгылагъанлыкъгъа, бюгюн джашаб тургъан адамла, артыкъсыз да джаш тёлю, джангы джырлагъа тынгыларгъа да суюдиле. Джырланы темалары да тюрлю-тюрлю болса излегенлерин да ангыладым. Бютеу да мен кече-кюн джырлай туургъа деб, джюз джыр айырдым. Аланы ичлеринде «Бийнегер», «Гошаях бийчени кюю», «Джандар», «Эски аскерчиле», дегенча джырла бардыла XIX-чу ёмюрню аягында этилген суюмеклик джырла, ийнарла да бардыла. XX-чы ёмюрню ал джылларында этилген «Акъбийче бла Рамазан» дегенча джырла да репертуарыма къошулгъандыла.

Граждан къазауатны заманында этилген джырладан эки-юч джыр къошханма. 1930-чу джыллада этилген халкъ джырлада эркинликни, урунууу, суюмекликни юслеринден кёб айтылады. Ол себебден ол кёзюуден бир талай джыр къошулгъанды.

Уллу Ата джурт къазауатны заманында этилген джырлада совет халкъланы къарнаш шохлукълары, бир иннетде болгъанлары, туугъан джер бла туугъан къралгъа бир кёзден къаралгъаны, совет аскерчилени джигитликлери артыкъ да бек айтылады. Аны эсге ала, мен репертуарыма ол кёзюуден талай джыр къошханма. Репертуарыма къазауатдан бери этилген халкъ джырла да киредиле.

Мен кюуле, суюмеклик джырла, чам-самаркъау, селеке джырла да джырлайма. Бир-бирде таб эки сагъатха концерт бергеним кёб болады, алай болса да тынгылагъанла эрикмейдиле, нек десегиз, эм алгъа

мен бир эки макъамны сёзюн айтмай, кыыл кьобузда согъама. Андан эски джырладан башлайма. Энди эскилени орунлары тола болур деген заманда, джангылагъа кёчеме, аскер джырланы орунлары тола болур деген заманда, суймеклик джырлагъа кёчеме, ардан чам джырлагъа, ийнарлагъа.

Къайсыны ызындан, къайсы джырны джырлагъанынгы да уллу магъанасы барды. Сёз ючюн, кьурманлыкь этилиб, столгъа джёрмеле салынган заманда «Джёрмени» джырлагъанынг бла башха заманда джырлагъанынг бир тюлдюле. Неда къатында олтургъанланы бири атны юсюнден хапар айтханлай, «Къара атым» деген джырны джырласанг, неда бернени, къалымны юсюнден айтылгъан заманда «Гылджаны», Суюнчланы Азаматны «Ууанык» деген джырын джырласанг, магъанасы эки къат ёседи. Олтуруб тынгылаб тургъан адамланы сезимлери сау сагъатны бирчалай турмайды, адамны джюреги кёб тюрлю затны излейди, тюрлю-тюрлю джырла керекдиле.

Эски джырлада узунла да кёбдюле, аллай джырладан 3—4 джырны башындан аягъына дери джырласанг, адамла эригедиле, ол себебден мен аллай джырланы, магъаналарын тас этмезча, кысхартыб джырлайма. Алай а бир-эки нёгерим бла джолоучулукъда болсам, толусу бла да джырлаучанма.

Къуру халкъ джырланы джырлаб кьоймакълыкь да азлыкь этерикди. Ол себебден мени репертуарыма поэтле бла композиторла этген джырла да киредиле.

Джырланы тюрлю-тюрлю заманлада джырларгъа сюеме. Сёз ючюн, «Къара атым» деген джырны, «Гошаях бийчени кююю» эртденбла джырлаяллыкь тюлме. Эртденбла заманны кесине кёре джыр джырларынг келеди. Кюн ортада джюрегим башха джыр излейди. Ингирде уа къаллай да келишеди.

Джырлагъан заманда ол джырда айтылгъан хапаргъа кёре мени къарамым тюрленеди. Мен иш этиб тюрлендирмейме, кеси болады алай. Аны алай нек болгъаны да белгилиди. Мен къайсы джырны джырласам, ол джырда айтылгъан затха эсими толу иеме. Сёз ючюн, «Бийнегерни джырын» джырлагъан заманда, Апсатыны кызы аны къаргъай, ол да къая ранда беклениб, уучу ити да кёзюне къараб, къаяны тубюнде да халкъ ёрге къараб тургъанча кёрюнеди. Ара-

бий, менден анга не болушлукъ болсун эке деб, сагъыш эте тургъанча, кеси-кесиме алай кёрюнеме. Неда «Джандарны» джырлагъан заманда, къош джана, Джандар да ичинде, аманлыкъчылары джартысы малыны сюре, джартысы да, шоккланы къошха буруб, Юсеин да ёзенни энишге ёлюм къара мыллык атыб къачыб баргъанча кёрюнеди. Джырлада айтылгъан адамлары таныйма дегенча болама.

Сюймеклик джырлары джырлагъан заманда ол бир-бирлерин суйгенледе адамлыкъ да, ишленмеклик да, адеб да, намыс да уллуду деб, мен ол иннетни билдирге кюрешеме, ала не джаны бла да иги адамладыла деген иннет биринчи орундады.

Чам джырлары ишлери уа башхады. Мен чам джырлары джырлагъан заманда къарамым да, джюрегим да, ауазым да дуняны башында бир тукъум бир къыйынлыкъ джокъду, бу мен джырлай тургъан джыргъа тынгылагъыз да, сиз да не къайгъыгъызны, сагъышыгъызны да унутугъуз да, бир кюлюгюз, джарыкъ болугъуз дегенча алай джырларгъа излейме. Джырлагъан заманда не затха сагъыш эте эсем, тынгылагъанла да ол затха сагъыш этерлерин суюме.

Тау джайлыкълагъа барсам, бир къауум джырны джырлайма, малчылыкъны, урунууну юсюнден айтылгъан джырлагъа бек эс бёлеме, шахарда джырлагъанымы школда джырламайма. Юйде джырлагъан заманында бир къауум джырлары къояргъа керек болады. Сёз ючюн, юйде сабийле тургъанлай, мен ийнара айталмайма.

Келин келген джерде, кюеу кёргюзтген джерде къыл къобузну да согъа, джырлай, танг атдыргъанларым болгъанды. Бир кере Джангы Джёгетейде кюеу кёргюзтген джерде мен джырлай тебрим. Сора алайдагъыла башха сёзюу къоюб, джыргъа эс бёлдюле. Шапа рюмкаларын джангыртса, джангы джууукълагъа алгъыш этмейин, меннге алгъыш этиб иче тебрим. Эм арты джангы джууукълагъа алгъыш этилиутохтады. Алайгъа чакъырылыб келген бир къонакъ, кесин ким эсе да бир этиб, хар ким мени тегерегиме къырылыгъыз деб олтура эди, джыр къайгъылы болуб, аны киши сан этмеди. Сора ол, ёрге къобуб, аланла, биз бюгече былайгъа нек джыйылгъанбыз, кимге алгъыш этебиз, быллай бир эсигизни нек тас этесиз?» — деди. «Биз эсигизни тас этсек, ичиб, тели-мели сёле-

ше турлукъ эдик, биз а джыргъа тынгылаб турабыз», — дедиле ала да.

Бир джолда Къумушха келин келген джерге барыргъа деб, Къарачай шахарда джашла джыйыла тура эдиле. Мени кѳргенлей, бирлери «Ма аллах бергенча, Магомет келе турады, аны да алайыкъ», — деди. Бирлери да, анга къараб: «Къой, къой, ол анда ичиб, бизни бетибизни чыгъарлыкъ тюлдю, бизге ичген джашла керекдиле», — деди. Алай болса да мени къалгъанла къоймай машинагъа миндирдиле. Къыл къобузну да алгъап эдим. Кѳб джырладым. Келинни юйге кийирген заманда да бардым да, боза аякъгъа да алгъыш этдим. «Ичибизде энтда быллай джашла кѳб болсунла» деб, Къумуш элинден мен танымагъан талай джаш ёрге-ёрге атды. Биз олтургъан юйюбюзге къайтыб киргеникде, «Магомет ичиб, бизни бет джарыкълы эталлыкъ тюлдю» деген да, асыры ауур джюк-легенден, боюн тюбюне болуб, ауузуна чибин къозлай, мушулдаб джукълай эди.

1958-чи джыл къыш ат бла Индиш-Башында сют-товар фермагъа чыкъдым. Анда ишлегенле хурзукчула эдиле. Ферманы тамадасы Къазийланы Хамзат болмаса, аланы ичлеринде не мен таныгъан, не мени таныгъан джокъ эди. Малчыла къараб, мени кѳргенлей, къонакъ джашны джырларгъа эришиуге чакъырабыз, дедиле. Мен да ичимден «хо, алай болугъуз, башха зат бла чакъырмагъыз ансы» дей, джырланы эсеме тюшюре башладым. Ийнеклени саууб бошаб, къошха джыйылгъанлай, джыр башланды. Малчыла эки джаш бла юч тиширыу эдиле. Бирибиз бошагъанлай, бирибиз джырлаб, джырны суутмай, ингирде тогъуздан кече эки сагъатха дери джырладыкъ. Сора ферманы тамадасы: «Энди, къарайма да, сиз тангнга дери джырласагъыз да, бошарыкъ тюлсюз, шахардан келген джаш сизге оздурмазын билдигиз. Аны озгъан огъай, сиз анга артмакъ болаллыкъ тюлсюз. Эртденбла беш сагъатда къобаргъа керекди, джатыгъыз да джукълагъыз», — деди.

Бир джыл кюз Къарачай шахарда юйюбюзде тургъанлайыма, Огъары Тебердини управляющийи Семенланы Билял машина бла келиб: «Буруш-Сыртында чалкъычы джыйынла бююн ишлерин бошайдыла, алагъа бир концерт берсенг а», — деди. Экибиз да Буруш-Сыртына бардыкъ. Юч-тѳрт джыйын бир джерге

джыйылыб, отда мазаллы къазан къайнай, той-оюн къызыу барады. Андан джыргъа кёзюу джетди. Алайда белгили джырчы Айсаланы Юсюб да бар эди. Андан да тартына мен эски джырланы башладым. Къуру джангы джырланы джырлаб къойсам, мени джырчыгъа санарыкъ тюл эдиле. Джангылагъа эжиу керек болмайды, ала уа кеслерин эжиуге хазыр этиб тура эдиле. Юсюб мени джырлагъанымы джаратханын ангыладым. Ол кеси да бек иги джырлады. Алай болса да чалкъычыла аны эшите тургъанлары себебли, ала эшитмеген джырларына бек тынгыладыла. Юсюб уста джырлагъаны бла бирча уста эжиу да эте биледи. Мен аны джырлагъанына не заманда да бек сюйюб тынгылайма.

Ол кече алайда къалыб, гебен джанында дагъыда джашла бла джырлай, танг белги бергинчи турдукъ. Экинчи кюн фермалагъа айлана тебретим, чалкъычыла уа ишлерин бошаб, элге кетдиле. Тубан кюн эди да, фермаланы кючден таба эдим. Айхай, фермалада итле да бар эдиле. Хар фермада экишер сагъатха джууукъну джырладым. Мени ызымдан малчыла джырлай эдиле. Юч кюнню фермалада джырлай айландым. Алайдан узакъ бармай джау-бышлакъ завод бар эди да, анда да джырладым.

Джыргъа тынгылайбыз деб, эки-юч кере да ийнеклене кечигиб саудула. Бир тишируу а «бир кюн ингирде ийнекле сауулмай къалгъанлыкъгъа не боллукъду, джырны бёлмейик» — деб, малчылагъа къарады. Мен да: «Огъай, мен сизни фермагъызгъа зарап салайым деб, келмегенме, хайырым джокъ эсе да», — дедим.

Къыл къобузну алыб Муху-Башында малчылагъа беш-алты кере да чыкъгъанма. «Сен болсанг, кинону, концертни орнун да толтураса, сора бизге сени ие турсунла, лекция да окъуйса» дегенлерин да эшитгенме. А къыз, бу джаш адам эски джырланы къалай биледи, кеси да макъамларын чыртда тюрлендирмей джырлайды» дегенча сёзлени да эшитир керекли къалмагъанма.

Мен тебсемейме, ол себебден тебсеу тартыуланы да алай сокъмайма. Алай а тебсеу тартыуланы бизде тишируула къобузда согъадыла. Тюзю, бир ксре Къыргъызияда бир келин келген джерде, къобуз болмай, мен къыл къобуз (мондалина) согъуб, сау кюнню той этдиргенме. «Келин алыб, сора анда Магометге

алгыш этдириб, джыр джырлатыб кьууанч этмей, аллах ёлтюрмесин», — дегенлерин эшите-эшите тургъанма.

Джыр меннге кьуру сёзле бла макъам болуб кьалмайды. Джыр меннге халкъны джашаууду, халкъны сагъышыды, джюрек сезимиди, джыр джюрекни тебиуюню юсю бла ётеди.

Джыр джырлауда сени устазларынг кимледиле деб сорсала, мен анга алай тынч джууаб этиб кьояллыкь тюлме. Биринчи устазларым атам, анамдыла. Андан сора Огъары Тебердиде белгили джырчыла Лайпанланы Махамет, Магулаланы Мусса, Капруч улу кьууанчлада бизни юйде да джырлагъандыла. Арну джырлагъанла бары да меннге устаздыла. Джайлыкь-да сюрюучюле сюрюулерин бирер сыртха джайыб, джырлаб тебреселе, мен бек кьууаныб тынгылаучан эдим.

Отар улу Умарны мен бир-эки кере кёргенме, алай а, кьатында олтуруб, мен андан джыр юренмегенликге, радио бла джырларына бек суйюб тынгылайма. Къарачай, малкъар джырчылада, эшта, бусагъатда эм онглу ол болур. Мен аны да кесими устазларымы бирине санайма.

Мен орус халкъ джырланы бек сюеме, аланы уста джырлагъанладан да мен талай затха оюм этгенме. Бусагъатдагъы орусча джырлагъан джырчыладан мен София Ротаруну, Валентина Толкунованы, Зыкинаны бек джаратама. Ала орус тилде джырлагъанлыкьгъа, мен къарачай джырланы джырларгъа аладан да юрене: джырны ич магъанасын ангыларгъа, джюреги-нги бек ингичге кьылларына джетерча ала алай джырлайдыла.

Кьолларына да микрофону алыб, сценада кеслерин кьошакъландыра, ары-бери чабыб, кёремисиз мени кьалай иги ауазым барды дегенча джырлагъанланы мен джаратмайма. Ала кьуру кёз ачаргъа деб джырлагъанча алай ангылашынадыла.

Менден осал джырлагъанланы кёрсем да, бек эсийиб тынгылайма, ол этген халатланы мен этмезге керекме дейме, тынгылагъанла не ючюн эс бёлгенлерин ангылайма.

Къайсы джырны бек сюесе деселе, анга дженгил джууаб эталлыкь тюлме. Неқ десегиз, бир джыл бир джыргъа, экинчи джыл башха джыргъа кёб магъана

береме. Бир кёзюуде бирин кёб джырлайма, бир кёзюуде башхасын. Бир заманда мен «Ачей улу Ачезнези» бек джарата эдим, андан сора «Джандарны джырын», андан сора «Орусбийланы джырларын», «Къанаматны джырын», дагъыда бир-эки джылдан «Солтан-Хаджини джырын», андан сора Гошаях бийчени кююун». Бютеулей айтыргъа уа мен джюз джыр джырлайма да аланы барысын да бек сюеме, мен джаратмагъан джырымы джырламайма. Аланы ичлеринде айырыб артыкъ да бек суйген джырларым аз тюлдюле.

«Орусбийланы джырларында» Джамагъат, Муху Башы, Азгек, Чегет тюз айтыладыла. Мен ол джырыны Джамагъатха студентлени да алыб барыб, Элдар бла Алхазны кешенелерине таяныб да джырлагъанма студентле бла Муху Башына, Азгекге барыб джырлагъанма. Азгекге къараб:

Мангырай къалгъанды Азгек толу кююбуз,
Басханда этиле болур бизни джылауубуз-тоюбуз, —

деб, джырлагъан заманда, Муху Башына чыгъыб:

Къар джаугъанды Муху-Башы чатлагъа.
Кимле минедиле Мекер тамгъалы атлагъа, —

деб, джырлагъан заманымда, эминадан кыырылгъанланы юслерине къараб тургъанча бола эдим.

Да сен сау сагъатны, неда эки сагъатны джырлаб тура эсенг, арымаймыса, тамагъынг хырха болмаймыды, деб сорургъа боллукъдула. Мен бек кычырыб джырларгъа суймейме, ол сеbebден арымайма, тамагъым да хырха болмайды, кыыл кюбузну сокъгъаным да болушады. Мен арымай алай кёб джырлагъаным сеbebли, бир-бирде меннге «бу адам джыр бла согъулуб къалгъанды» деучендиле. Мен джыр джырлагъанымы бёлмей, Къарачай шахардан Черкес шахаргъа кёб баргъанма, Нальчикге, Ставропольгъа да джыр джырлай баргъанларым болгъанды.

Мен бек кёб джерде джырлагъанма: элдеде, шахарлада, фермалада, Къабарты-Малкъарда, келин келгенде, кюеу кёргюзтгенде, не тюрлю да кюуанч болгъан джерде. Алай а мен эки-юч джыр ючюн башламай кюярыкъма, бир башлагъандан сора 9—10 джырыны джырларгъа керекди. Алай болмаса, исси кюн

арыб келиб, сусаб иче тебрегенлей, аякъны ауузундан алгъанча болады.

Меннге тынгылагъанла кѣб-аз болсала да, асыры башхасы джокъду, суйюб тынгыласынла ансы. Чырт да киши тынгыламагъанлай да, юйде мен кесим кѣб джырлаучанма. Бир къауум джырчыла кеслерине бек джалындыртыб джырлайдыла; мен а джырла деб къачан айтадыла деб, сакълаб турама. Джырламай къалгъан кюнюмде не эсе да бир амалсыз этиллик затым этилмей къалгъанча алай болама. Бир талай кюнню сѣлешмей турургъа боллукъма, бир талай кюнню джырламай а тураллыкъ тюлме.

Къарачайлыла да бири бир джырны не осал джырласа да, алайда аны ызындан ол джырны не иги джырчы болса да къайтарыб джырламайды. Алгъа джырлагъан адамны хатерин этедиле. Мен аны иги биле эдим. Бир джыл Учкуланда Голаланы Магъан «Орусбийланы джырларын» джырлады. Бир къауум тизгинлерин къоюб кетди, тишлери болмагъаны амалтын да алай иги джырлаялмады. Мен эрлай ол джырны джангыдан башладым, алай а эжиучюле менден эсе Магъанга иги эжиу этген эдиле. Мен олсагъатда терслигими ангыладым. Анга бюгюн да къыйналама.

Бир кере Тебердиден Къарачай шахаргъа келе тургъанлай, автобусну арт джанында беш джаш, бир-бирлерине демлешиб, тарт-соз болдула, туююш башланды. Адамла ариу айтыб тыяргъа умут этдиле, алай а джашла къулакъгъа да алмадыла. Сора мен «Орусбийланы джырларын» башладым. Аз ичгени болгъан джаш бир кесекден бери айланыб, эжиуге джарашды, экинчи да бери айланды, дагъыда бир кесекден ючюнчю да эжиуге джарашды. Экеулен а, алкъын бир-бири джагъаларындан алыб, къайда баргъанларын да билмейдиле. Алай а къатларында киши кѣрмей, джагъаларын да пийиб, къатыбызгъа келиб эжиу этиб тебретдиле. Бир кесекден ол ѳлтюрюшюу-ѳлюшюу деген джашла, сют уюгъанча уюб, бир-бирлерин къучакълаб, эжиуню теренине кириб тура эдиле. Мен да алагъа джукъ айтмагъанлай, джырланы шахаргъа джетдирдим. Бары да меннге, алгъыш этиб, муратынга джет дей, автобусдан тюшдюле, мен да «да бюгюн а джетдим муратыма» дедим.

Мени не заманда джырлагъанымы билмеклик къыйынды, нек десегиз, мен ичимден кѣб джырлайма, таб,

ичимден кѣб джырлай болурма. Энтда не джангы джыр юрене ме деб, мен алайгъа сагъайгъанлай турама.

Меннге элли джылдан атлады, алай а адамла, алкъын джашса деб, ийнаныргъа унамайдыла, мени джылымдан эсе джаш кѣрюннгеним джырланы былай бек суйгеним ючюн болур, деб акъылым алайды.

Джырланы мен эртдеден джыйыб тебрегенме. Башлагъаным да алай болгъан эди. 1941-чи джылны кышында, мен алтынчы классда окъуй эдим, хоншубуз Абайханланы Ингил кѣйнундан къазауатдагъы джашы, Юсубню, сурагъын чыгъарыб, анама кѣргюзюб джылады. Сора дагъыда кѣйнундан бир къагъытны чыгъарыб, окъу деб, меннге узатды. Ингил кеси окъуй билмей эди. Ол къагъытда уа къазауатда ауур джаралы болгъан аскерчини кесине этген кююу джазылыб эди. Билмейме, джашымы ийген эди ол кюню, огъесе башха адаммы джазыб берген эди. Мени джыр джыйыуум ма ол кюуден башланганды. Кюуден бир талай тизгинин келтирейик:

Тогъуз кюл бла тогъуз кечени
Къара тенгизде джюзгенме.
Ата джуртуму джауладан сакълай.
Мен сол бутуму юзгенме.

Джашынгы бутундап акъгъан, анам,
Ой шоркъа болуб секиред.
Джарлы анам, билмей тураса:
Джашынг къара къанла кекиред.

Эгечим бла джарлы анамдан
Джараларымы джашырдым.
Мен кѣб турмайыш, сау боллукъма деб,
Аланы юйге ашырдым.

Шагърейлериме, танышларыма, тенглериме, джуу-укълагъа, къонакъгъа келгеннге мен джыр аманат эте эдим. Къыргъызияда огъуна мен талай джыр джыйдым, алай болса да, джырланы кѣб джыйыб тебрегеним 1957-чи джыл майда Кавказгъа келгенден сора болду. Къыргъызияда мен джырладан сора да, нарт сѣзле джыйыб, ардан алфавит джорукъ бла джазыб, 800-ден атлатхан эдим. 1958-чи джыл аланы мен Черкес шахарда излем-сынам институтха берген эдим башха къагъытлагъа кѣчюрюб.

1957-чи джыл район газетни редакциясында ишлей, мен кѣб джерде бола эдим. Баргъан джеримден джыр келтирмей кѣймай эдим. Фермалада, сабан тюзледе

джырлаучан эдим, сора аладан да джырларгъа суйгенле чыгъа эдиле. Ала менден мен джырлагъан джырланы тилеселе, мен да аладан ала джырлагъан джырланы джаздырыб алыучан эдим.

1960-чы джыл Къарачай-Черкес пединститутха устаз болуб джарашдым. Джыр джыйыу ишге студентлени да къошдум, артыкъсыз да заочниклени. Джыр джыйыуда ала меннге этген болушлукълары ючюн, джюрегимден уллу бюсюреу этиб, сау болсунла дейме. Бюгюн мени шкафымда 1200 джыр барды да, меннге андан уллу байлыкъ боллукъ тюлдю. Рысхы, ачха байлыкъ аланы орунларын туталлыкъ тюлдюле. Джашагъан джашауумда аны уллу игилик этгеннге санайма. Ол джырла эндиге дери джыйылмай турсала, бир къаууму чыртда унутулукъ эди, нек десегиз, радиогъа, телевизоргъа, магнитофонга, проигровательге тынгылагъанла кёбден кёб бола, кеслери джырлагъанла аздан-аз бола барадыла. Ол джырла уа адамланы эслеринде сакълана эдиле ансы, джазылыб тюл эдиле. Эндиге кёб джыр, эсен кетиб, джазылмай къаллыкъ эди.

Сен халкъынга не этгенсе деб, соргъан болса, 1200 джыр джыйгъанма деб, махтаныргъа боллукъма.

Радио бла мен джырлаб юч-тёрт халкъ джырыны бердиле. Ала да ашыкъ-бушукъ этиб, портатив магнитофонга джазылгъандыла. «Акъбийче бла Рамазан», «Сюймекликни учу джюкъду», «Тамчы-Башы». Ол джырлагъа кёре мени къалай джырлагъанымы юсюнден сёлеширге къыйынды. Пластинкагъа мен джырлаб «Арбачы» деген халкъ джыр джазылгъанды. Сёзлери меникиле болуб да 5—6 джыр барды. «Сени эшменг», (музыкасы Джеттеланы Магометни), «Нек термилтесе?» (музыкасы Ногъайлыланы Маджитни), «Къобанны джагъасында» (музыкасы Ногъайлыланы Маджитни), «Туугъан джуртум» (музыкасы Отарланы Умарны). Бир талай назмуна Байчеккуев Абидин макъам сала турады.

Мен Сюйюнчланы Азаматны «Къарылгъачла» деген назмусуна эмда джашлай ёлген эгешчигине этген назмусуна макъам салгъанма. Джууукъ джетген адамла болуб, замансыз ёлген юч адамгъа кюу этгенме. Бир талай назмугъа макъам салыргъа умутлума.

Теберди ёзенни юсюнден джыр джазаргъа эртдеден мурат этиб тура эдим. 1978-чи джыл сёзлерин джазгъанма, энди макъам салыргъа Байчеккуланы Абидинге бериб турама.

Тебердиде туумасам, джырлары быллай бир сюерик болмаз эдим. Байчораланы Сослан бир назмусунда Тебердини юсюнден былай айтылганны бек тюзге сайнайма:

Неден да джырны сюйген тау эл,
Сен мени анамса, анам.
Саулай дунягъа ауушдур деб,
Мениге айтсала, унамам.

«Джуртсуз къалгъанла» — деген джырымы юсюнден талай сёз айтыргъа тыйыншлыды. Мен ол джырны 1883-чю джыл, 1905-чи джыл, динге алданыб, Турциягъа кёчген къарачайлылары юслеринден этгенме. Дуняны башында Ата джуртун тас этгенден къыйынлыкъ не зат болур? Турцияны ара шахары ол заманда Стамбул болгъаны себебли, Турциягъа кёчгенлеге «стампулчула» дегендиле. Къарачайлыла Сириягъа, Ливанга да тюшгендиле.

Мен стампулчулагъа джыр этерге деб, эртдеден уула-ныб тура эдим. Да кеси ол заманда туугъан да этмеген, не барыб аланы анда джашауларын кёрмеген, алагъа къалай джыр эталлыкъды деб, адамны кёлюне келирге боллукъду. Алай болса да джюзле бла джылланы алгъа болгъан затлары юслеринден джыр да этедиле, назму, поэма, роман да джазадыла. Экинчиси, 1883-чю, 1905-чи джылладан бери алай кёб заман болмагъанды. Ючюнчюсю, мен ол кёчгюнчюлени юслеринден кёб хапар эшитгенме. 1905-чи джыл, Турциягъа барыб, андан къачыб келген 7—8 адамны хапар айтханын эшитгенме. Сёз ючюн, Текеланы Чомур, Текеланы Осман, Аджиланы Дендиу, Хубийланы Джандет, Кёбекланы Апас эмда башхала. Осман, Джандет, Апас бюгюн да саудула. Андан сора кёчгюнчюлени юслеринден, ала кетиб тебреген кюнлеринде къалай джылагъанларындан, алагъа джетген къыйынлыкълардан китаблада талай зат окъугъанма. Турциядан къарачайлыла ийген письмоланы кесим да окъугъанма.

Ала письмоларында мында къалгъанлагъа бизни ючюн, барыб, ол терекни салкъынында бир олтуругъуз, ол таланы, баурланыб, бир къучакълагъыз, бизни ючюн, ол-бу джерде барыб, къара сууладан бизни да эсигизге тюшюре ичигиз, — деб джазгъандыла. Аланы ызларына тансыкълыкъларына, таралмакълыкъларына ёлче болмагъанды.

Ма ол кѣчгюнчюлени юслеринден эшитген хапарларымы бир къаууму. Чомур айтхан хапардан: «Биз Турцияны тенгиз джагъасына кеме бла келиб тюшдюк, алай а ичибизде тели ауруу чыкъгъаны себебли, къатыбызгъа киши келмей, эки ай чакълы бирни тургъан эдик. Кемеден ёлгенлени тенгизге ата эдиле. Былай барыб тюшгенлей огъуна, асыры сокъурангандан джюрегибиз суу болгъан эди».

Апас айтхан хапардан: «Былай баргъанлай огъуна, ызыбызгъа къачан къайтабыз деб, анга сагъыш этиб тебреген эдик. Асыры ашыкъгъандан, кече кѣзюбюзге джукъу кирмей эди. Барыб Теберди ёзенни бир кѣрсек, баурланыб, суудан да ичиб, бир джылар эдик деб, Турцияда алай тарала эдик. Сора келиб Теберди аягъында суугъа баурланыб ичген да этдик, аллах, сен энди бизни туугъан джерибизден айырма деб, джылагъан да этдик. Андан бери 70 джыл кетсе да, Апас, меннге ол хапарны айта тургъанлай да, энтда Тебердиден тансыкълыгъын алыб бошамагъанча, джылады.

Чомаланы Зекерья айтхан хапардан: «Бир киши бла юй бийчеси, Турциядан Кавказгъа кетерге дыгалас этиб, бюгюн-тамбла къачаргъа деб, кюн сайын джол кѣл алыб тургъандыла. Сора бир кюн ол адам энди бюгюн не боллукъ эсе да, къачайыкъ, дегенди. Юй бийчеси анга: «Къабдалынгы джуууб, чалманнга джайыб турама, кѣб турмай къурурукъду, ол къуругъанлай кетейик», — деб къууанганды. Эри уа «да ол къуругъунчу энтда мында къалай турлукъбуз», деб ахсынганды.

Дагъыда биреулен айтхан хапардан. «Былай бусагъатда «доб» деб Теберди ёзеннге тюшюб къалсам, анда Айры-Бауда бир тюртю терек бар эди да, аны тюбюнде кесим, уру къазыб, джаным саулай ичине кириб, башымы джабдырыб къоярыкъ эдим» деб. Турцияда бир тебердичи алай айтыб тарала эди. «Да кюсеген Тебердинге тюшсенг, джанынг саулай джер тюбюне нек киресе», — деб соргъанларында, «экинчи киши арыбери кѣч, деб айтмаз ючюн», — дей эди.

Былай хапарланы дагъыда мен кѣб эшитгенме. Джай отпускамы заманында, бир затха сагъыш этмей, кѣзюме Турциягъа кѣчгенлени кѣргюзтюб, «Джуртсуз къалгъанла» деген джырны алай этген эдим. Макъамын «стампулчула» деген халкъ джырны макъамыны тамалында салгъанма. Турциягъа кѣчгенлеге аталыб «Стампулчула» деб, ол заманда огъуна этилген джыр барды,

ол 1964-чю джыл Москвада чыкыган «Къарачай халкъ джырла» деген китабда басмаланганды, алай болса да ол халкъ джырлагъа къошулурча болалмагъанды, кёчгюнчюлеге, таб, мында къалгъанлагъа да джетген къыйынлыкъны бералмайды.

Мен кесим этген «Джуртсуз къалгъанла» деген джырымы джырлагъанымда, къарнашым Осман: «Бу джыр эски халкъ джырланы эм игилерине тенг боллукъду, сен мындан сора джукъ джазмай къойсанг да, бу джыр кесингден эсе кёб джашарыкъды», — деген эди.

Семенланы Азрет джырымы эшитгенинде: «Аскер солдатла бла командирден къуралады, сени джырынг а къуру командирледен къуралыб къалгъанды» деген эди. Лайшанланы Халит, туруб мени къучакълаб: «Эндиге дери бютеу джазгъанынг бир джанына, бу джыр да бир джанына. Быллай джырла айлана барыб бир тууадыла», — деген эди.

Бу джырыны адам танг аласында эшитсе, туругъуз, элге бир къыйынлыкъ келгенди деб, юйдегисин къобарлыкъды», — деб Ахтауланы Магомет алай айта эди.

Кёчгюнчюлени джарсыуларын толу кёргюзтюр ючюн, джырыны мен биринчи бетден, кеси кёчюб баргъан адамы аты бла этгенме.

Бусагъатда мени эки джая къобузум, эки къыл къобузум, бир домрам эмда бир банжом барды. Аланы бирерин бирер джерде, бирер джылда алгъанма.

Мен не кёб джашасам да, джыр джырлагъанымы къоярыкъ тюлме деб, акъылым алайды. «Сени кёрсем» деген назмуму аягъында быллай сёзле джазгъанма.

Джюз джылымда хапар эштесем,
Мен ызынгы ызлар эдим,
Тауну, тюзню да таралтыб,
Санга джюз джыр джырлар эдим.

Джетти атагъа дери

Къарачай-Малкъар фольклорда
бир традицияны юсюнден.

Кавказны ууакъ тау халкълары, дунияны башында айтыла келген затла болуб, кёб затны кеслерини энчи айтыуларына санай келгендиле. Биз бу статьяда къарачайлыла, малкъарлыла джетиге эртделеден бери къалай къарагъанларыны, анга артыкъ магъана бериу къайдан,

къачан чыкыгъяныны юслеринден кѣлюбюзге келгенни айтыргъа излейбиз.

Джетиге артыкъ магъана бериу таулулагъа муслиман динни биргесине келген болур деб, алай мурат этгенле бардыла, биз мурат этген бла уа муслиман дин кириден алгъа талай ёмюрню къарачайлыла, малкъарлыла джетиге артыкъ багъа бере келгендиле.

Малкъарлыла, къарачайлыла эртделеден бери бир къауум санлагъа уллу сый бергендиле. Ол санлагъа ючно, бешни, джетини, тогъузну санаргъа боллукъду.

Эришну болгъан джерде таулула юч орун айыргъандыла: биринчи, экинчи, ююнчю. Нарт таурухлада, джомакълада юч джол айырылгъан джер бек кѣб айтылады. Терс, тюз ким болгъанын билир ючюн ючеуленнге соруу фольклорда кѣб тубейди. Юч нарт сѣзлеге да киргенди: «Юч дагъан таймаз, тайса да, аумаз», «сабий кюнюне юч тюрлю болур», «экеуге барма, ючеуден къалма», «юч къыл къобуз согъулмай, той той болмаз». Алгъын заманлада къонакъ келсе, юч кюннге дери ол танымагъан, билмеген къонакъларына къайры барса, не айланаса, дегенча къонакъбайла джукъ сормагъандыла. Юч кюнню атына кесине да, тыйыншылысыча къараб, сора ол юч кюнден сора соргъандыла аллай соръуланы.

Юч джолда юч белгили сылтау бла алдагъаннга айыб этмегендиле: 1. Сени керексизге, терслигинг болмагъанлай палахха сала тебреселе, терслигинг болмагъанына тутхучха ётюрюк затны айтсанг да (алай а андан кишиге заран болмазча). 2. Алдаб да эки туйюше тургъан адамны джарашдырсанг. 3. Иги джанындан хапар айтыб, къарт анангы къууандыра турсанг.

Келин алгъан заманда талай кюнню той этгендиле, алай а тойну ал юч кюнню сыйлыгъа саналгъанды. Келинни асламысына уллу юйге ючюнчю кюн кийиргендиле, ючюнчю кюн ау алгъандыла.

«Къобанланы Эльмырза» деген халкъ джырда, беш джыл къой джал чыгъаргъандан сора, бай хакъны бермей, Эльмырзаны къыйнагъаныны юсюнден былай айтылады:

«Кѣб артыкълыкъла, кѣб къыйынлыкъла сынадым, Сау юч кюнню джалчыгъымы бер деб джыладым».

«Юч джыйырма атлы сюрселе, сен болгъан джерге бир тѣлеу келмез» деб, джигит, залим адамлагъа алай айтыу болгъанды. Ийнек ючюнчю джыл къозласа, толу сютю келеди, дейдиле. Бишдады къозлагъаны, къуна-

джин кьозлагъаны, ючюнчю кере толу ийнек болуб кьозлагъаны.

Ючге артыкъ магъана бериу литературада да тубе-ученди. Сёз ючюн, Байрамукъланы Халиматны «Фай-гъамбарны тул къатыны» деген повестинде бизни сыйлы Ата Джуртубузну кьоруулай ёлген солдатла ючюн, фашистлеге юч къат дері къайтар, деб аллахдан тилегенди. Тыш кьралдан джуртун сатхан адам ийген посылкагъа юч кере тюрюр, — деб айтылады.

Беш да эртдеден огъуна фольклорда кесине орун алгъанды. Нарт таурухлада эмда джомакълада беш башлы эмегенлени юслеринден кёб айтылады. Бурун джалгъа джарашхан заманда асламысына беш джылгъа джарашхандыла.

Къочхарны эм уллусуна беш мангырамазгъа чыкъгъанны санагъандыла, ёгюзю эм онглусуна — бешли ёгюзю, атны эм онглусуна — бешге чыкъгъанны.

Тогъуз да кёб айтылгъан санланы бириди. Сёз ючюн, «Тогъузну кичиси Кичи-Батыр» деб, джомакъ барды Анда эм джигит, эм акъыллы тогъузну кичиси Кичи-Батыр болады. «Гюппе» деген адет джырда тогъуз улан айтылады. «Къанаматны» джырында:

Тогъуз окъ тийгенди, Къанамат, сени башынга,
Къара кюнле келдиле Алийни джигит джашына, —

деб джырланады. «Гапалауну» джырында:

Стауатда толу къазан къайнайды,
Сени юсюнде тогъуз къазыкъ ойнайды, —

деб айтылады.

Граждан къазауатны заманында джигитлиги бла атын айтдыргъан Настуланы Юсюбге этилген джырда да тогъуз башхартылынады:

Басхан сууна тюшгенсе, Насту улу,
Сары атынгы джууаргъа.
Тогъуз тау элге кыйын кереем
Настуланы Юсюбча тууаргъа.

«Гокка» суймеклик халкъ джырда да къызгъа махтау салгъан заманда, тогъузну болушлугъу керек болады:

Терс къобузланы алай улутхан, Гокка,
Джангыз кечеге тогъуз келечини суутхан, Гокка.

Отузунчу джыллада Къанаматланы Къурманбий этген «Шерифала» деген джырдан да тогъузгъа юлгю келтирейик:

Тогъуз чалкъычы чалкъы чалабыз,
Джарыкъды бизни кюнюбюз.

Уллу Ата Джурт къазауатны заманында этилген халкъ джырда да тогъузгъа быягъынлай артыкъ магъана бериледи:

Тогъуз кюн бла тогъуз кечени
Къара тенгизде джюзгенме.

Тогъузгъа артыкъ багъа беруу, кѳб болмаса да, джазычуланы чыгъармаларында да тубейди:

Тогъуз джаш къарайбыз санга
Джангыз мен кюеу болайым ананга.

Тогъуз нарт сѳзлеге да кѳчгенди: «тулукъ тубю тонгкъайса, тогъуз гырджын чыгъар», «къайна къазан тогъуз айны, олтур, къонакъ, он айны», «тойгъан джерге тогъуз къат». Таш салгъан заманда башына тогъуз чыкъса, аны игиге санагъандыла. Бурун кюнню эм къысха заманына тогъуз кюнню чыгъаргъандыла. Ол себебден халкъ календарда 17-чи декабрдан 25-чи декабргъа дери кюнлеге «токълу тоймаз тогъуз кюнле» дегендиле.

Бир къонакъ бла къонакъбайны юсюнден халкъда быллай айтыу барды. Ач болуб келген къонакъгъа къонакъбай шай салгъанды. Къонакъ аслам иче тебрегинде, къонакъбай:

Шайны мардасы ючдю,
Андан озса, къонакъбайгъа кючдю, —

дегенди. Сора къонакъ да:

Шайны мардасы тогъузду,
Аны ичмеген тонгузду

дегенди. «Тогъуз джанында тогъуз бешигинг болса да, мен сени алмай къоймам» деб джаш суйген къызына алай айтханды, деб сѳз барды.

Алай болса да къарачайлыла, малкъарлыла айырыб кѳб, артыкъ магъана берген сан джетиди. Джети нени юсю бла кѳб айтылады деген соруугъа джууаб этмеклик бек къыйында. Нек десегиз, джети тюрлю-тюрлю затланы юслери бла бек кѳб айтылады.

Къыз берген, къыз алгъан заманда малкъарлыла, къарачайлыла джууукъ джетген адамгъа къатышыр-быз да деб, анга бек эс бѣледиле. Къыз бла джаш джети атадан атлагъынчы бир юй болсала, аны бек айыбха санайдыла, эл алагъа ирият бергенди, алай а джети атадан атлагъандан сора да бир тукъумну адамлары алсала, барсала, аны алай огъурамагъандыла.

Акъыл-балыкъ болгъан хар адам джети атагъа дери къарт аталарын айта билирге керек болгъанды. Джети атагъа дери санай билмегенлеге айыб этгендиле.

Джетиге артыкъ магъана бериу муслиман динни юсю бла келмегенине джети атагъа дери санау, ары дери къысха джууукълукъ тутуу толу шагъатлыкъ этедиле. Нек десегиз, муслиман дин айтхан бла эки эгечден туугъан джаш бла къыз шерият бла алыргъа-барыргъа болгъандыла. Кѣб муслиман халкъда эки эгечден туугъанла бир юй бола. келгендиле. Джети атагъа дери джууукълукъ сакълау къарачайлылада, малкъарлылада бек эртдеден келиб, халкъны ангысына, къанына кириб бошагъаны себепли, аны бузаргъа муслиман динни къарыуу джетмегенди.

«Джети ата» къаргъышлада да айтылады. Адамгъа тамам ачыу этер ючюн «джети атанга налат» дегендиле, «джети атанга дери атангы аман кѣзюне учурума», дегендиле. Джети атагъа дери къысха джууукълукъ сакълау, джети ата бла къаргъыш айтыу толусу бла болмаса да, бюгюн да сакъланады.

Доктор, дарман болмагъан заманда таулула тюрлю-тюрлю затладан тюрлю-тюрлю ауруулагъа дарманла этерге кюрешгендиле. Бир къауум «дарманлагъа» джети къошулмай болмагъанды. Бир къауум ауруулагъа тюз тюркюрген джарайды деб, алайгъа ийнаныб тургъан заманларында, джети кере тюркюргенни игиге санагъандыла. Джети кере тюркюрюлген айырылыб иги джарайды, деб мурат этгендиле. Муслиман дин киргенден сора, дууа окъуб тюркюргендиле, алай а ауругъаннга тюркюрюу адет меджисуулукъну заманында башланнганды. Сѣз ючюн, дин киргичи тюркюрюрге «уста» адам, ауузуна да арпа чѣб башын къабыб: «Акъ къойну башы, къара къойну башы, къалтырауукъ чѣб башы, барындан да Тейри ашхы» — деб ичинден неда шыбырдаб алай айта тюркюргенди. Джети кере тюркюрген «болушлукъ» этмесе, «Тейри кеси болмаса, киши да джараяллыкъ тюрдю», дегендиле.

Бёрю аууз байлагъан адетде да джети туююмчек этгендиле. Къарачайлыла, малкъарлыла муслиман дин киргинчи меджисуулукъда хар затны кесини бир иеси (аллахы) болады деб турадыла. Сёз ючюн, сууну аллахы-Суу анасы, чегетлени аллахы-Агъач киши, уучулукъну аллахы-Апсаты, мюрзеуню аллахы-Эрирей, джерни аллахы-Дауле, кёкню аллахы эмда бютеу аллахланы тамадалары-Тейри. Ол кёкню аллахына саналса да, бютеу джерни юсюнде болгъан затха ол оноу этеди, деб тургъандыла. «Тейриден тилеги къабыл болсун», деб алгъышда айтылыб тургъанды. Ант этген заманда сёзлерине тамам ийнандырыр ючюн, «Тейри адамы», «Тейри бла ант этеме», «Тейри керти айтама» деб ант этгендиле. «Тейри» къаргъышлада да айтылады. Сёз ючюн, «Сени Тейри урсун» деген эм уллу къаргъышха саналгъанды. Эртде заманлада ауругъаннга тюкюрген адамны «барындан да Тейри ашхы» дегени тюкюрген адетни къарачайлыла, малкъарлыла дин киргинчи башлагъанларын билдиреди. Джети кере тюкюрюу адет да меджисуулукъну заманында огъуна болгъанды.

Тюз бир кере, эке кере тюкюрюб къоймай, джети кере тюкюрюлсе тюкюрююню «дарманлыгъы» джети къат ёсерикча кёргендиле.

Сабийни бети чагъыб, къотурчукъла болсала, зыгъырчыкъны юсюне тюкюрюб, къотурчукъланы юслерине джакъгъандыла. Алай а аллай дарман иги «джарар» ючюн, топракъны джети джол айырылгъан джерден келтирирге керек болгъанды. Сабийни башха ауруу болгъан заманда да джети джол айырылгъан джерден топракъ келтириб, табылса анга да, кирпичи тюгюн къошуб, табылмаса да, алайлай, тюкюрген да этиб, хызенчик бла сабийни бешигине тагъыб, аны дарманлыгъына уллу ышангандыла.

Дарман этген ол заманда дарманнга къошулукъ сууну къайдан келгенине да уллу магъана бергенди. Сёз ючюн, дарман этерге сууну джети айырылгъан джерден излегендиле. Алай а джети джол айырылгъан да табыб, алайда да суу табмакълыкъ алай тынч тюлдо. Джети джол айырылгъан джер алай кёб болмайды, джети джол айырылгъанда къара суу чыкъса, ол адамлагъа уллу джарагъанына не сёз. Аллай джерде адам кёб джюрюйдю: джолоучу кеси да ичерге болгъанды ол сууну, атына ичирирге да болгъанды. Алай а «дарманнга» излеген джети джол айырылгъан да алайда суу да табмаса, суу-

ну тюз джети суудан алыб кьояргъа да болгъанды.

Таулула эм кѣб джол айырылгъаннга джети джол айырылгъанны санагъандыла. Сѣз ючюн, эки-юч джол айырылгъан джерге биреу кьош салыб, сора аны малы сюрюлген тѣреси болса, «кьошунгу элтиб джети джол айырылгъаннга салсанг, малынг сюрюлмей не этерикди» деб сѣлешгендиле.

Халкъда эртде заманлада джюрюй келген адетлени бири «тузлу гютдю» этиу адет болгъанды. Кече тузлу гютдю ашаб джатсанг, тюшонгде сусаб боласа, сора сеннге тюшонгде къайсы юйню адамы суу ичирсе, ол юйге келин боласа, деб аллай айтыу болгъанды. Кече къызла къайсыны болса да бир тенг къызларыны юйюне джыйылыб, тузлу гютдю этиб, бирге-бирге ашагъандыла. Алай а ол гютдюню тылысын басаргъа сууну къайдап келгенине терси магъана бергендиле. Тюше кѣрюннген «тюб-тюз» болур ючюн, суу джети тирмен къырыкыгъа суу айырылгъан джерден келирге керек болгъанды. Джети къырыкыгъа суу айырылгъан джердең кече тюнгюч улан суу алыб келсе, сора тузлу гютдюню ол суу бла басыб этселе, андан ашаб джатхан къыз джашар юйюню тюшонде билликди, деб аллай айтыу болгъанды. Джети тирмен къырыкыгъа суу айланган джерни табмакылыкъ бек кыйын болгъанды. Нек десегиз, хар ѳзенде да джети къырыкыгъа джетерча, суу болуб бармагъанды.

Къышны тутхан заманында сууукълукъну билдирир ючюн, кѣб тюрлю зат айтхандыла. Сѣз ючюн, «сууукъ ийиреди», «дунияны боран-гылан этеди», «этингден юзюб алгъанча, сууукъду», «сууукъдан биширеди», «Бештау кьобханды», «кюн аманла келдиле». Алай а бек сууукъ болгъанын тамам кючлю айтыр ючюн, джетини кьошаргъа керек болгъанды: «къышны джети кыямасы келгенди» дегендиле. Бусагъатда да айтыучандыла алай.

Къарачайлылада, малкъарлылада къаргъыш бек кѣб айтылады, алай болса да къаргъышны эм ачысы джети кьошулса «болады». Юйюнде кѣб адамынг ѳлсюп деб айтыр орнуна «юйюнге джети ѳлю кирсин» дегендиле. Адамны бек инджилирин излеген да «сен джети тюрлю кыйынлыкъ сынагъын» дегенди. Кыйынлыкъла андан да кѣб болургъа боллукъдула, алай а эм кѣбге джети саналгъанды.

Бир адам бир адамны кѣзюосуз кыйнаса, «джети къат терисин сойду», дегендиле.

Къаргъыш айтыуу эмда къаргъышлада джетини айтылыуу муслиман дин бла бирлиги джокъду.

Бир хапар кѣбге джайылса, аны хар ким да эштгенди дер орнуна джетиш болушлугъу бла башха тюрлю айтхандыла. Сѣз ючюн: «бу хапар джети элге джайылгъанды» дегендиле. Къарачайлыла, не малкъарлыла къуру джети эл болуб, кѣб джашаб, бу сѣз андан чыкъгъан болур деб, адамны кѣлюне келликди, алай а къарачайлыла бла малкъарлыла джети эл болуб, алай кѣб джашамагъандыла. Джети эл деб айтыу эллени санлары бла байламлы тюлдю, нек десегиз, джети къуру элlege айтылыб къалмай, къраллагъа да кѣчеди. Бир адамны юсюнден амаи хапар кѣбге джайылса, хапары джети элге, джети къралгъа джайылгъанды дегендиле. Джети кърал деб малкъарлыла, къарачайлыла къайсы къраллагъа айтадыла деб излерге керек тюлдю. Нек десегиз, дуняда эм белгили джети кърал саналыб тургъан заман болгъанды. Джети кърал деб айтылыу бютеу къралла деген магъананы билдиргенди. Аны керти да алай болгъанын билдирген зат барды. Сѣз ючюн, «джети дуния» деб айтхан адет да барды. Хапары кѣбге джайылгъанга джети элге, джети къралгъа деб кѣймай, джети дуниягъа джайылгъанды деб айтылгъанды. Бусагъатда да бир-бирде айтыучандыла алай.

Адам, эртденбла ююнден чыгъыб, ингирге дери айланыб келсе, «эртденли джети элге айланыб келеме» деб айтыргъа болгъанды. Бир эки-юч къралгъа барыб келген адамгъа «джети къралгъа айланыб келгенди» дегендиле, неда «джети дуниягъа айланыб келгенди» да дегендиле.

Джерни узакъ-джууукъ болгъанын билдирир ючюн да джети кѣб айтылгъанды. Сѣз ючюн, узакъ джерден келген адам джолну узакълыгъын башха сѣзле бла айтмай, «джети элни юсю бла келгенме» десе, ол эм узакъгъа саналгъанды. Ол адам онджети сууну юсю бла атлаб келген эсе да, онджети дегенден эсе, джети деген кѣбча ангылашынганды. Джети сууну юсю бла демеклик андан узакъ джол джокъду деген магъанада айтылады.

Узакъ джерге кетген адамгъа «узакъдады» деб айланмай, «джети таудан аугъанды» дегендиле. Сѣлешген заманда аны-муну этмез ючюн, джети таудан ауаргъа разыма, деб адамланы алай айтханларыи эшитирге боллукъду.)

Адам былай ичинде тыяр сёзню адамлагъа айтса, аны алай этгенин онгунмагъанла «ичинде сёзню тыя билмейди, халкъгъа джети тамакъдан къакъ деб къычырмаса» дегендиле. «Джети тамакъдан къычыргъан» демеклик да ол айтмагъан адам къалмагъанды дегенни орнуна джорюйдю.

Джети тюнден озуб, тюшге да джетди. Сёз ючюн, адам бир джукъпу унутуб къоюб, ардан ким болса да анга айтса, неда кесини эсине тюшсе, ол «унутханма да къойгъанма, джети джукълаб эсимде джокъ эди» дегени болгъанды.

Тюш бошунагъа кёрюнмейди, тюшде ышан барды, тюшонгде кёрюнигенин тюшонгде да кёрюрге боллукъса, деб бек эртделеден халкъда алай айта келгендиле. Алай а тюшонгде кёргенинги тюшонгде кёрюб къоймагъанынга да таб сылтау айта билгендиле: тюш не джети кюннге, не джети айгъа, не джети джылгъа дери барады, дегендиле. Аны магъанасы: тюшонгде кёргенинги тюшонгде не джети кюнню ичинде, не джети айны ичинде, не джети джылны ичинде кёрюрге боллукъса демекликди. Алай а хар тюшню да магъанасы барды дегендиле. Тюшню да джетиден бири керти болады дегендиле.

Келинни махтар ючюн къарачайлыла, малкъарлыла джетини болушлугъу бла хайырлангандыла. Аны къолуну усталыгъын, билимин айтхан заманда: «бир затдан джети тюрлю ушхуур этиб салгъан эди, бек алапат келинди» деб селешгендиле.

Джети тюрлю ушхуур эте билмеген хазна келин болмаз, алай а былайда «джети тюрлю ушхуур эте биледи» деб айтмакълыкъ бек кёб деген магъананы билдиреди.

Адамны акъылын айтхан заманда да джети унутулмагъанды. Сёз ючюн, ол акъыллы адам дер орнуна «джети элге оноу этерге къолундан келликди», «джети дуниягъа оноу этеди» деб кёб айтхандыла. Алай а джети акъылдан мусхамланы юслеринден айтхан заманда да керек болгъанды. «Телиле джети тюрлю боладыла» деб айтыу барды.

Адамла шохларын, джауларын айтхан заманда да джети эсерилгенди. Сёз ючюн, эм кёб джауу болгъан адамгъа джети джауу болгъан адамны санагъандыла. Аны джаулары андан кёб болсала да, джети демеклик эм кёб дегенча ангылашынганды. Ол себебден «джети къанлым» деб кёб айтылгъанды. Ким болса да джюре-

ги ушатмагъан огъурсузуракъ кызыны кёрсе, асыры кючлюдю, джети къаплымы юйюне ол келин болуб кирсин дерге болгъанды. Былайда «джети къанлым» деген эм ачы джаууму юйюне деген магъанада айтылады.

Малкъарлыла, къарачайлыла кеслери келин этерге излеген кызыларын тыйыншлы келечиле салыб тилерге тартынмагъандыла. Бир кере келечи ийгенлей, тюз халпар алыб нек кыймадыкъ, деб кыйналмагъандыла, талай кере келечи ийгендиле. Биринчи келечилени ауушдуруб башха келечиле ийгенлери да кёб болгъанды. Биринчи джыл кызыны адамлары унамасала, экинчи джыл, ючюнчю джыл тилегендиле, тёртюнчю джыл тилегендиле, алай а джети джылдан ары кызыны тилеген адет болмагъанды. Андан алаамат кызы болмагъан эсе да, сегизинчи джыл кызы кеси чабыб келлик эсе да, ол джети джылдан сора киши анга келечиле ийиб кюрешменди. Келечилени ауушдуруб иерге болгъанлыкъгъа да, джстиден ары аудурмагъандыла.

Кызыны адамлары ол джашха кызыларын берирге огъайлары болмай, бир талайны сакъла деселе, джаш эмда аны адамлары джылны, эки джылны сакъларгъа болгъандыла, алай а, кызыгъа не бек кёзлери къарасала да, джети джылдан, ары сакъламай, баш мадарларын кёргендиле.

Къарачайлыла, малкъарлыла кызы берген заманда джашха не бек кёзлери къараса да, биринчи келечиле ийгенлей «хо» деб кыймагъандыла. Кызыны не къадар багъалы этиб берирге излегендиле. Кызыларын бермезлик болгъанлай да, келечилени «сууутуб» кыймай, айландыра да келтире тургъанла болгъандыла. Алай а келечи джети кере келсе, аны эм кёб келгенге санагъандыла. Ол кызыгъа келечиле джеги кере келгендиле, деб махтаныб айтхандыла.

Къарачайлыла, малкъарлыла алгъын заманлада, малчылыкъ бла кюреше, кёб стауат ауушдургъандыла. Алай а стауатланы да хаман да ауушдуруб барыргъа да болмагъанды. Таулу биринчи стауат орнун джаратмаса, экинчи стауатха кёчгенди, экинчини джаратмаса, ючюнчюге кёчгенди, алай бла джети кере стауат ауушдурургъа болгъанды. Андан сора уа ауушдурмагъанды. Джетинчи тюзген джерин джаратса-джаратмаса да, сегизинчи джерге кёчмегенди. Ол джети джерге уа тартынмай кёчюб барыргъа болгъанды.

Къарачай-малкъар энчи адам атлада «бай» деген

сёз кышулуб кыуралган атла бардыла. Сёз ючюн, Джуртубай, Ортабай дегенча. Алай болса да эм бай деген магъананы берир ючюн, биягы джети керек болганды. Ол себебден эркиши сабийлеге Джетибай деб да атагандыла.

Адам сау сагыатда огъай эсенг, ёлгенден сора да джетиден «кыутулмагъанды». Сёз ючюн, адам ёлсе бир, эки, юч кыат кебин салгандыла, алай а ёлгенге джю-реклери тамам бек кыйналганын билдирир ючюн, джети кыат кебин салганлары да болганды. Джети кыат кебин салыу адет айлана барыб бусагыатда да тюбейди.

Алай джети кебин салыу адет ол ёлген ким болганына кёре болганды. Сабий ёлгенликге анга джети кебин салмагандыла, кыарт адам ёлгенликге, анга да джети кыат кебин салырга алай излемегендиле. Джетген джаш, джетген кыыз ажымлы ёлселе, джети кыат кебинни алагыа салырга болгандыла. Алай а аланы да санлаб бирине салгандыла.

Ит ийисеген бек харамгыа санала келгенди, ол себебден ит аякыны, кыашыкыны ийисегесе, аны джети кере джууаргыа керекди дегендиле.

Джети кыарачай-малкыар фольклорда бек кёб тюбейди. Кыарачай малкыар элlege муслиман дин киргинчи этилген нарт таурухлада, джомакылада, джети башлы эмегенлени юслеринден да айтылады. Джомакылада, таурухлада «бара-барыб джети таудан аууб, джети суудан ётюб» дегенча сёзле кёб айтыладыла. Джетиге артык магъана берген халкыда тюрю-тюрю айтыула бардыла. Сёз ючюн, «джети джашы джети эл болуб джашайдыла», «джан джети тюрю чыгыады», «джаш джети тюрю болады», «джети аманлыкыны башын башлаган аракыды», «джетили атны джер тыймаз», «мени джети кыаллым анасыз болсун», «мени джети кыаллым атасыз болсун», «мени джети кыаллым атасыз, анасыз болсун», «джети атагыа дери мен анга ол дертни унутмам», «андан бери мен джети барыб, джети келлик эдим», «джети сабий табхан ана эки кыолун эки джан сюегине салыб сёлеширге эркинлик табды», «джети сабийи ёлген — джандетге», «джети джахимни джыланы», «джети кырал джыйылыб кюрешсе да, кесим айтхан деб турган болмаса, унарыкы тюдю».

Нарт сёзледе да джети кесине уллу орун алганды. Сёз ючюн, «джарлы джети элни сёзюн этер», «кыйын-

лы джети элни къайгысын этер», «джети джесир тѣлеуу болгъан ат чабдырыб ойнай эди», «джети деген адам джетер», «къарыуу кѣк халыгъа джетмеген кѣтенин джети ёгюз элтмеген», «бир тюлюкю джети бѣрюню алдар», «джарлы болсанг джети джерге кѣч», эки элинги тыйсанг, джети элде махталырса», «джетишген джерде джетеу» (джети адамны хорлагъаннга эм кючлю дегендиле), «джетегейли джети джулдуз. Темиркъазакъ жангыз джулдуз», «джетегейли джети джулдуз джети айланмай танг атмаз».

Джети эл берген (элберле) джомакълада да айтылады. Сѣз ючюн, «джети къат кийими, бары да туймесиз» (сохан), «бир кызым барды да джылына джети чебген киеди» (нартюх), «къарт амманы джырнасы джети элге джайылгъанды да, джыялмайма» (буз джаугъан). Андан сора «Халмесейни тирмени джети элни къайтарады» деб айтыу барды.

«Къара-Мусса» деген джырда «къача-къача джети джыл джюрюб келгенме», — деб айтылады. «Джандар» деген халкъ джырда Джандарны джигитлиги джетини юсю бла белгили болады. Аманлыкъчыла чабханларында, мал къошну иеси, джанына къоркъуб, башын алыб джанлайды, Джандар а, кеси джангыз болса да, алагъа бойсунургъа излемейди, не башын алыб къачмайды.

Джырда аны джигитлигини юсюнден былай айтылады:

Керек кюнде Хусинни къарт шкогун табмадым,
Амалсыздан эшик артын сакъладым,
Кезлик бычакъ бла джетисин босагъагъа къабладым.

Джауладан ёлгенле ючмю болгъандыла, бешми болгъандыла огъесе сегизми болгъандыла-иш анда тюлюкю. Аманлыкъчыладан кѣб адамны ёлтюргенди деген магъананы билдирир ючюн, джети айтылады. Биринчи эминаны джырында да «бир узалгъанлай джети ёлюкге джетеди» деб айтылады. «Джѣрме» деген эски чам джырда да джети эки кере да айтылады. Джѣрмени тыш ичегиси тамам узунду деб айтыр орнуна «джети арбагъа джиб болады» деб джырланады, кеси да тамам уллуду дегенни орнуна да «джети эшекге джюк болады» деб джырланады:

Тыш ичегиси джети арбагъа джиб болады,
Мени джермем джети эшекге джюк болады.

«Къанамат» деген халкъ джырда да джети кесини орнуна керек болгъанды. XIX-чу ёмюрню аягъында сынтычы Къанамат, элде старшинагъа, патчахны чиновниклерине бойсунмай, баш эркинлик ючюн селешгени ючюн, эки негери бла аны тюрге ашыргъандыла. Ала, тюремден къачыб, таулада он джылны айлангандыла, алай а джырда джети айтылады:

Джети джылны Амгъата бойсун сакъладым,
Кийикле ёлтюрюб таулада этле къакъладым.

Джырны бир башха вариантында да быллай тизгинле бардыла:

Чыкъгъан эдинг Сынты къабакъдан абрек
Джети джылны айланган эдинг хаджирет.

«Стампулчулагъа» этилген джырда да джети эки кере айтылады.

Эртде заманлада «джандет топракъгъа» барабыз деб, кеслерин алдатыб, Тюрк империягъа кечген тауула, кечгенлерине сокъураныб, ызларына таралгъандыла. Алагъа этилген халкъ джырда аланы ызларына къайтыб, «джети эл болуб джашаргъа» термилгенлери айтылады.

Джети ийнарлада да кёб тюбейди. Джаш суйген къызына этген ийнарында аны ёмюрде унутулмазлыкъ атын джети джол айырылгъанига джазгъанына кёл басады:

Адам кеб джюрюген джерде
Джети да джол бёлюнгенде
Сени атынгы джазгъанма.

Бир ийнарда къыз кесине суймекликни юсю бла джетген къыйынлыкъланы юслеринден айта келиб:

Былай къыйынлыкъ кирмесин, бала,
Ах, мени джети къанлыма

дейди. «Джети къаллыма» деген былайда не уллу джаума деген магъанада келеди.

Совет властны ал джылларында этилген джырда къыз къаллай джашха барлыгъын айтады, джаш да къаллай къызыны аллыгъын айтады. Ала, бурунча, дуня малгъа, рысхыгъа эс бёлмей, джангы джашаугъа джаркълыкъгъа тырмашханларын айтадыла. Къызыны сёлери:

Мен барсам аллай джашха барлыкъма
Бармасам, былай къаллыкъма:
Джангы джашауну суйгсннге,
Толу джети тилни билгеннге.

«Студентни кюуюнде:»

Меннге бир дарман табыллыкъ болуред,
Джерни джети къатын къазгъаннга.

1930-чу джыллада джаш суйгец къызына этгец ийна-
рын былай башлайды:

Тау-Артындан чыкыгъан ол джарыкъ джудуз
Джети бутакъ болуб чачылды

Уллу Ата Джурт къазауатны заманында этилген
халкъ джырлада къыз суйгенини тулпарча кюрешгенин
джетини юсю бла билдиреди.

Джигитлигинг бла, батырлыгынг бла
Халкъгъа кесинги суйдюрдюнг,
Базыб кесинге, ёлюр кююнгде да
Джети самолетну кюйдюрдюнг.

Къазауатда джаралы болгъан солдат Джуртубузну
кючюне базады, джаралы болгъанлыкыгъа, кёлюн аман
этмейди, таукелди, джаулары хорларыбызгъа ажымсыз-
ды, алай а хорлам алай тынч болмагъанын, кеси аллына
келмезлигин билдире, джети кере джаралы болгъанын
айтады:

Мен джети кере джаралы болдум
Джангыз бир джылны ичине.
Емюрюнде бир кюч тенг болмаз
Бизни къралны кючюне

Джазыучулары чыгъармаларында да джети унутул-
май айтылгъанлай турады. Сёз ючюн, Хубийланы Осман
«Келинни бедиши» деген пьесасында Аскерхан Эркехан-
нга джашынг Алим Салиматны алгъанды деген-
инде, Эркехан: «Ол мени юйюме келин болуб кирмесе,
джети ёлю кирсин аны юйюне», — дейди. Къагъыйланы
Назир «Тенглеге аманат» деген назмусунда эм мийикге
деген магъананы джети бла билдиреди:

Джети кёклеге джангкылыч тогъай
Чыгъар деб умут этеме
Ата джуртубуз сизге аманат —
Мен дуниядан кетеме.

Байкьулланы Абул-Керим джаула Джуртубузгъа чабсала, алагъа ёлюмден кьутулур джол болмаз, ала ёлюмню эм ачысын деген магъананы бу сёзле бла айтады:

Джер тюбуне кёмюлюрме.
Джети кьат тереннге.
Тас болурла, кюл учханлай.
Джолну. табмай ёнге

Батчаланы Мусса кесини назмусунда суймекликден айтыр ючюн джети бла хайырланганды:

Джетегейли джети джулдуз,
Темиркъазакъ-кеси джулдуз,
Джетегейли джети айланмай, танг атмаз»
Бу сёзлени хар ким кёре
Солуу алмай джети кёре
Айталмагъан излегенин табалмаз.

Джетиге артыкъ багъа бериуде динни юсю бла айтылгъанла да бардыла. Сёз ючюн, афендиле дууа суу бла «дарман» этселе, апы ауругъан адам джети кюннге ичиб бошаргъа керекди, деб алай айтхандыла. Садакъа берген заманда да джети тюрюю садакъа кёлтюрюб берсенг, сууаблыгъы аллай бир уллу боллукъду дегендиле. «Джандетни джети къаты», «джаханимни джети къаты», муслиман динни биргесине келгенине сёз джокъду. Эски ийнарада джаш:

Аны анасы меннге бермесе,
Джаханимни джети эшигин сакъласын.

Ышандырыб, сора артдан алмай кьойгъан джашха кьыз кесини ийнарында былай айтханды:

Джети джаханимни эшигин
Мени наныма ачылсын.

Джетиши халкъда бек эртдеден бери айтыла келгенине, анга артыкъ багъа, сый берилгенине кёб юлгю, мисал келтирген эдик, динни юсю бла айтылгъаннга алай кёб мисал джокъду.

Джетиге къарачайлыла, малкъарлыла быллай бир багъа нек бергендиле деген соруугъа къысха джууаб этиб кьоймакълыкъ къыйынды. Эртдегили башха халкъла джетиге къалай къарай келгенлерине да эс бёлюрге керек болады. Джетиге артыкъ багъа берген а дунияда кёб халкъ барды. Орус халкъда да джети бек кёб тюр-

лю затланы юслери бла айтылады. XV-чи ёмюрде джа-шагъан уллу узбек поэт Алишер Навои «Пятерица» деген чыгъармасыны 4-чю поэмасына «Джети планета» деб атагъанды. Къысхача поэманы хапары былайды. Иран шах Бахрам юй бийчеси ёлгенден сора, бек уллу мыдахлыкъгъа тюшюб, суу-салам болуб тебрегенди. Анга не бла болушургъа билмей, докторла тюрлю-тюрлю мадарла излегендиле. Сора ала айтхан бла шахха джети къала ишлеб, хар бирине бирер юй бийче салгъандыла. Ол джети тиширыуну джети къралдан келтиргендиле. Ол джети къаладан джети джанына джети джол баргъанды. Джети кюнню ичинде хар кюн сайын ол джети джолну биринден джолоучулары, Бахрам шахха келтириб, джомакъ айтдыргъандыла. Поэма ол джомакъладан къуралгъанды. Ыйыкъны джети кюнню кёкде джети планетаны шартларыча кёрюнедиле. Поэмада айтылгъаннга кёре, джер кеси да джети кесекден къуралгъанды.

Японияда IX-чу ёмюрде этилген джырда джаш туугъанында, атасы джерде джети тюрлю байлыкъ-рысхы барды, алай а ала меннге неге керекдиле, меннге джаш туугъанды сора, дейди.

Джетиге артыкъ магъана бериу джер юсюнде кёб халкъда барды, алай а статьяны авторуну мураты алапы барыны юсюнден да джазаргъа, хар халкъ алай нек айтханын ачыкъларгъа деб, ол тюлдю. Ол бек уллу темады. Биз айтыргъа излеген: къарачайлыла, малкъарлыла джетиге бек эртделеден бери багъа бериб келгендиле, джетини джетди, эм кёб олду, андан ары боллукъ тюлдю деген магъанада джюрютгендиле, деб олду.

Джетиге артыкъ магъана бериу къайда алгъын айттылыб тебрегенин билмеклик тынч тюлдю. Биринчи айтыргъа, биз джетини муслиман дин бла байламлы этерге боллукъ тюлбюз. Эшта джетиге артыкъ багъа бериу къарачайлылагъа, малкъарлылагъа христиан дини юсю бла келген болур деб, адамны кёлюне келирге боллукъду. Мингден артыкъ джылны мындан алгъа христиан дин джети затны гюсахха санагъанды: зарлыкъ, къызгъанчлыкъ, зийналыкъ, мухарлыкъ, уллу кёллюлюк, керексиз мугурлукъ (уныние), ачыу (гнев). Алай а христиан дин чыгъардан алгъа 2 — 3 ёмюрню Вавилонда, Мисирде, Грецияда, Римде джетиге уллу сый берилиб тургъанды.

Ол къраллада бек эртде заманлада огъуна орузлама-

ны (календарны) кёкдеги Ай бла тергегендиле. Кёкдеги Ай бла санасакъ, бир ай 28 кюн болады. Ол заманнга Ай толгъан да этиб, ызына да айланады.

Ай толуб, дагъыда ызына айланыб таусулгъунчу заманны ала төрт кесекге юлешгендиле. Айны джангысындан (туугъанындан) джарты Айгъа дерн —7 кюн, джарты Ай толгъунчу —7 кюн, толгъан Ай джарты болгъунчу —7 кюн, джарты Ай таусулгъунчу —7 кюн. Ма ол себебден джети кюнню бир ыйыккъгъа санагъандыла. Ол заманлада кюнню системасындан къуру джетиси белгили болгъанды: Кюн кеси, Ай, сора беш планета: Меркурий, Сатурн, Марс, Юпитер, Венера. Аланы хар бирини бирер аллахы барды, деб тургъандыла. Ол джети аллахха атаб, джети тюрюю къаты болгъан (семиступенчатый) къала ишлегендиле.

Греклилени мифологияларында айтылгъаннга кёре, мазаллы (Минотаврны тёнгеги адамча, башы ёгюзча болгъанды) джыл сайын джети къыз бла джети джашны къурманлыкъ этгендиле. Эм фахмулу адамгъа Грецияда джетеуленни санагъандыла. Ол джети акъылманны бирер айтыулары белгили болгъанды: 1. Марда неде да бек керекди. 2. Кеси кесинги бил. 3. Ачыуунгу тыяргъа бил. 4. Артыкъ зат бир затда да керек тюлдю. 5. Джашауунгу ахырына сагъыш эт. 6. Къайда да осалла кёбдюле. 7. Кишини айыбын да бойнунга алма.

Греклиле джетини бу ахыр санды, энди джетди деген магъанада джюрютгендиле. Ол себебден бек фахмулу акъылманла эки къат кёб болсала да, дагъыда аланы ичлеринден джетеуленни сайлаб алгъандыла. Дунияны башында эм белгили, эм тамаша затха да ала джети затны сайлагъандыла. Алай а ол халкъла джетиге артыкъ магъана берунюу къачан башлагъандыла?

Джер юсюнде джети тамаша затны юсюнден айтыу грек автсрлада бизни джыл санауубуздан алгъа ючюнчю ёмюрден башланады. Алай а алада да эм алгъа ким, къалайда джетиге артыкъ багъа бере тебрегени белгили тюлдю. Филон Византийскийни «Джети тамаша затны юсюнден» джазгъан китабы бюгюп да сакъланады, алай а китаб кеси къачан джазылгъаны белгили тюлдю. Ол китаб бизни джыл санауубуздан алгъа төртюнчю ёмюрде джазылгъан болур, деб мурат этедиле.

Джерни башында ол тамаша затланы юслеринден бек кёб джазгъандыла, кёб хапар айтхандыла. Аланы кеслерин кёрмеген да эшитгенди. Тамаша затла джети-

ден кѣб болгъанларын билгендиле, алай а ала аланы ичлеринден да эм тамашагъа джети затны айыргъандыла. Аланы хар бирини юсюнден: ким ишлегенини, къачан ишлегенини эмда ким ишлегенини юслеринден энчи хапарла бардыла.

Асламысына ол джети тамаша затха айырылгъанла была болгъандыла: Мисирни пирамидалары, Вавилонну джерден ёрге кѣлтюрюлюб битген терек бачалары, уучулукъну аллахы Артемиданы къаласы, Олимп таулада эм уллу аллах, Джерни Кѣкню да тамадасы Зевсни ташдан ишленген сураты, Галикарнассадагъы мавзолей, Родос деген айрымканда ишленген Колосс эмда Александриядагъы маяк. Бу джети тамаша затны ишленгенлери бирер заманда бирер джерде болгъанды.

Мисирни пирамидалары бир талай бардыла. Аланы биринчисин Джосер деген фыргъауун (фараон) юч минг джылны бизни джыл санауубуздан алгъа ишлетгенди. Ол пирамидаланы эм уллусун Хуфу фыргъауун бизни джыл санауубуздан XXVIII ёмюрню алгъа ишлетгенди.

Вавилонда джерден ёрге айырылыб ёсген терек бачханы бизни джыл санауубуздан алгъа алты ёмюрню Навуходоносор деген патчах ишлетгенди. Аны юй бийчеси Мидия деген къралчыкъда патчахны къызы болгъанды. Ол джашагъан джерде чегет да, тау да, суу да болгъандыла. Къум тюзлю Вавилонда ол тиширью туугъан, ёсген джерлерин кѣзюне кѣргюзюлюб, мыдах болмаз ючюн, Навуходоносор бир-бири башында тѣрт къат деменгили террасала ишлетиб, алагъа терекле орнатдыргъанды. Ма ол джерден ёрге айырылыб ёсген терек бачха экинчи тамашагъа саналгъанды.

Ючюнчю тамаша Эфес деген грек шахарда (бусагъатда алайы Турцияны джериди) уучулукъну аллахы Артемиданы ташдан ишленген суратыды. Азият халкъла Артемиданы битимни аллахына санагъандыла. Ол статуя бизни джыл санауубуздан алгъа беш ёмюрню ишленгенди.

Тѣртюнчю тамашагъа саналгъан Джерни Кѣкню да аллахлары Зевсни Олимп таууу къатында этилген ала-мат статуясы болгъанды. Аны бизни джыл санауубуздан алгъа беш ёмюрню усталыгъы бла дунягъа белгили Фидий ишлегенди.

Бешинчи тамаша Галикарнассда ишленген Мавзолей болгъанды. Галикарнасс грек шахар болгъанды (бусагъатда алайы Турцияны джериди). Бизни джыл са-

науубуздан алгъа юч ёмюр бла джарымны Галикарнасны патчахы Мавсол кесине кешене ишлетгенди. Кешене тугел битгинчи Мавсол кеси ёлсе да, аны юй бийчеси Артемисия кешенени ишлетиб бошагъанды. Мавсолну аты бла ол кешенеге Мавсолей деб атагъанды.

Алтынчы тамаша Родос айрымканда Кюню аллахы Гелиосха аталыб, бизни джыл санауубуздан алгъа ючюнчю ёмюрге этилген статуяды. Анга Колосс дейдиле.

Джетинчи тамаша Александрия шахардан узакъ болмай, тенгиз кыйырында бизни джыл санауубуздан алгъа 280-чы джыл ишленген, мийклиги 120 метр болган башняды. Анга Александрияны маягы, дейдиле.

Бизни джыл санауубуздан алгъа римлиле сабан ишлерин бошагъандан сора, джыйылыб, уллу байрамла этгендиле. Ол байрамла джер-джерде джетишер кюню баргъандыла.

Къарачайлылада, малкъарлылада джетиге артыкъ багъа бериу бу башында айтылган халкъладан келген болурму деб, адамны кёлюне келирге боллукъду. Бир джаны бла тенгизлени ол джанларында джашагъан халкълада айтыла келген затла Кавказ таулары тюблеринде джашагъан малкъарлылагъа, къарачайлылагъа къалай келлик эди сора, деб сорургъа да боллукъду.

Тау халкълагъа христиан динни джаяр муратда Византияны императорлары Севастополис шахарны юсю бла кеслерини келчилерин ийгендиле. Клухор аууш бла келген джол Рим империя къуралгъынчы да болуб келгенди, деб алимле алайгъа дженгедиле. Джол Клухор ауушдан аугъандан сора Теберди ёзенни келгенди, андан сора Мара ёзен бла ёрге чыгыб, Нарсана болган джер бла озгъанды. Андан сора Басхан ёзен бла, Кенделенни, Чегемни баргъанды. Орта ёмюрге да ол джол бла сатыу-алыу бек уллу джюрюгенди.

Гитче Къарачай районда Ючкекен элни къатында Рум-Къала деб джерге бош атамагъандыла. Алайда урумлулары къалалары болгъанды. Р. Г. Акритас айтханнга кёре, Чегем ёзенде урумлула алтын да къазгъандыла.

Энчи адам атлары алыб къарасакъ да, урумлула бла эртдеден байламлыкъ танылады, сёз ючюн, къарачайлылада, малкъарлылада бир къауум тиширыу атла Грецияны джерини атлары бла байламлыдыла. Грецияда Абби деген джерни аты бла аталган болур Абий деген тиширыу ат, деб кёлюбюзге келеди. Аттика деген ат

да Грецияда Аттика деген джерни аты бла байламлы болур, деб мурат этебиз.

Сагъыш этгинчи адам ,бу айтылгъанланы тутхучсузгъа санаргъа боллукъду, алай а биз къарачайлыла джюрютген энчи адам атла башха къраллада джерлени, шахарланы эмда къралланы кеслерини атлары болуб да келедиле. Сёз ючюн, Афганистан, Къытай, Индия, Мачин, Мисир дегенча тиширыу атла бардыла (Мачин Индияны эски атыды). Япон, Польша дегенча да эркиши атла бардыла. Шахарланы атлары бла аталгъан тиширыу атла: Стампул, Хорасан, Шамкъыз.

Къарачайлыланы, малкъарлыланы ата-бабалары урумлула бла сатыу-алыу джюрютюб тургъанлыкъгъа, урумлуланы культуралары Кавказны тау халкъларына да болушлукъ этгенликге, малкъарлылада, къарачайлылада джетиге артыкъ багъа, сый бериу аладан келгенди деб, бегитиб къояргъа да болалмайбыз. Грецияны культурасыны Кавказгъа болушлугъу болгъанча, Кавказны культурасыны Грециягъа болушлугъу болургъа да болгъанды.

Сёз ючюн, Грецияны мифологиясында эм белгилени бири Прометейни сифатын алсакъ да, бир къауум алимлени айтханларына кёре, Прометейни юсюнден айтыу Кавказда алгъын тууаргъа да болгъанды. Алай тюл эсе да, Прометейни юсюнден айтыу къуру Грецияда болуб къалмагъанды. Къалгъан халкъланы алай къойсакъ да, гюрджюлюледе Кавказ таулагъа чюйленген Амиранини юсюнден айтылыб тебрегени алгъа болургъа боллукъду.

Тюрлю-тюрлю сылтаула бла Кавказ таулагъа, таб Минги Тауну кесине огъуна чюйленген джигитлени юсюнден айтыула Кавказны кёб тюрлю халкъларында джюрюйдюле. И. В. Тресков айтханнга кёре, Кавказны культурасы Грециягъа джайылыргъа да болгъанды.

Быллай затлагъа эс бёле къарасакъ, къарачайлылагъа, малкъарлылагъа джетиге артыкъ магъана бериу адет урумлуладан келгенди, деб да бегитиб къояргъа болалмайбыз. Бусагъатда малкъарлыла, къарачайлыла берген чакълы бир сыйны джетиге урумлула кеслери да бере болмазла. Ол себебден биз джетини тамырын башха джерледен излерге керек болабыз. Ол авторну мындай аргъы муратыды.

Башында джазылгъанладан къысха оюм: къарачайлыла, малкъарлыла джетиге артыкъ магъана бериуню

бек эртделеден башлагъандыла, Джети дегенни ала энди джетди, ол эм узунду, эм мийикди, эм теренди, эм кёбдю деген магъанада джюрютгендиле. Джети деген бир къауум тюрк халкълада бусагъатда да джетди деген формада джюрютюлюнеди.

1971 джыл.

Фольклорну джыйыу эмда басмалау

Урунган халкъны фольклорун билмей, аны керти историясын билирге да боллукъ тюлдю.

(МАКСИМ ГОРЬКИЙ)

Къарачайлыла, малкъарлыла, къыз бере, къыз ала, бирча джашау къурай, бир тилде сёлеше келгенлери себебли, аланы фольклорлары да бирди. Къарачайлылада, малкъарлылада да нарт таурухла, джомакъла, эски халкъ джырла, нарт сёзле бирчадыла. Аланы бир халкъ этиб къоймай, эки халкъ да этгенди. Илму литературада къарачай-малкъар тил, къарачай-малкъар фольклор деб джазадыла. Ол себебден бу статьяда къарачай-малкъар фольклорну джыйыуну эмда басмалауну юсюнден айтылады.

Къарачай-малкъар фольклорну юсюнден кёбле джазгъандыла, алай а биз аслам джазгъанланы, ол ишге кёб къыйынлары киргенлени юслеринден айтырыкъбыз.

Къарачай-малкъар фольклоргъа биринчи эс бёлген аты дунягъа белгили, уллу орус композитор М. А. Балакирев болгъанды. Ол Кавказгъа талай кере келгенди: 1862-чи, 1863-чю, 1868-чи джыллада. Экинчи кере келген кёзююнде Балакирев талай тау тартыуну, макъамны ноталагъа салгъанды.

Балакиревни Исси-Суугъа келгенин эшитиб, Басхан элден Орусбийланы Исмаил кесини джая къобуздан да алыб келиб, талай тартыуну сокъгъанды. Балакирев да аланы ноталагъа салгъанды.

Орусбий улу школлада окъумаса да, кесини заманына кёре аны терен билими болгъанды. Ол Басханны старшинасы болса да, Россияны алчы, фахмулу адамлары бла иш джюрютгенди, белгили орус джазыучуланы чыгъармаларындан хапарлы болгъанды, фольклорну бек суйгенди, къайры барса да, джая къобузундан айырылмагъанды. Ол къарачай-малкъар джырладан сора

да Кавказны халкъларыны кѣб джырын, макъамын, билгенди.

Орусбийланы Исмаил Балакиревге онбир макъамны сокъгъанды: аладан сегизи — къарачай-малкъар, къабарты, ючюсю — чечен тартыуладыла.

«Исламей» деген белгили фортепяно фантазиясын да Балакирев Орусбий улудан эшитген макъамларына кѣре джазгъанды. Андан сора Балакирев «Записи кавказской народной музыки» деген статьясын да джазгъанды.

1879-чу джыл П. Остряков Петербургдан келиб, тау фольклордан талай нарт таурухну джазыб, ол джыл огъуна «Вестник Европы» деген журналда басмалагъанды.

П. Остряков Орусбийланы Исмаил бла эмда аны джашлары Сафар-Алий, Науруз бла да къысха шагърей болгъанды. Исмаилны эки джашы да билимли, фольклорну, ана тиллерин бек суйген адамла болгъандыла. Сафар-Алий Москвада Петровская академияда (бююннгю Тимирязевская академия) окъугъанды, Науруз да Владикавказда (бююннгю Орджоникидзеде) реальное училищени бошагъанды. Исмаилны юйдегиси П. И. Чайковский бла да къысха шагърей болгъанды.

Сафар-Алий бла Наурузну юслеринден Остряков юсю-башы да къолайсыз болгъан бир къарт джырчыны ала экиси да кѣкден тюшгенча кѣре эдиле; фольклор чыгъармала унутулуб, тас болуб къаладыла, бир да къуруй эсе да орус тилге кѣчюрюлюб да сакъланнга эдиле, деб аланы бек къыйналгъанларыны юсюнден да джазады ол.

1881-чи джылдан башлаб Тифлисте орус тилде сборник чыгъыб башлагъанды, аны къысхача аты СМОМПК-ду (сборник материалов для описания местностей и племен Кавказа). Аны биринчи номеринде Сафар-Алий къарачай-малкъар фольклорну юсюнден уллу статья басмалагъанды.

Сафар-Алий нарт таурухланы бек эртделеден тюрлене-тюрлене келгенлерини юсюнден, ол нарт таурухланы халкъны джашауунда не магъаналары болгъаныны юсюнден эмда джырчыланы юслеринден джазады. Ол джазгъаннга кѣре, джырчыла омакъ киерге излемегендиле, сауут-саба джюрютмегендиле, энчи мюлк къурайбыз деб кюрешмегендиле. Ала къууанч, къыйынлыкъ болгъан джерге бармай къалмагъандыла. Игилени,

ашхыланы, джигерлени, джигитлени махтаб, мухолланы, хомухланы, джалкъауланы, къызбайланы хыртха уруб, джырла этгендиле эмда халкъны аслам джыйылгъан джеринде джырлагъандыла.

Халкъгъа уллу хайыры болгъан адам ёлсе, аны аты халкъны ичинде унутмаз ючюн, талай джырчы аны юсюнден джыр этиб, халкъны аллында чыгъыб джырлагъанды. Махтарыкъ, сёгерик болсала да, джырчыла байды, джарлыды деб къарамагъандыла.

1883-чю джыл Къарачайда устаз болуб тургъан М. Алейников СМОМНК-ну ючюнчю номеринде талай къарачай-малкъар нарт таурухну, джомакъны, эски хапарны басмалагъанды: «Ачемез бла Хубун», «Эмегенле», «Дауле неда ким кючлюдю?», «Къайсы уллуду?», «Джелмаууз», «Аймуш», «Къарча». Фольклор чыгъармаланы алларында М. Алейников къарачай халкъны юсюнден эмда къарачайлылада фольклор чыгъармала кёб болгъанларыны юсюнден джазады.

1885-чи джыл белгили композитор С. И. Танеев биргесине да И. И. Иванюков, М. М. Ковалевский, Н. К. Михайловский деген профессорла бла Москвадан Нарсанагъа келиб, Тау-Артына Владикавказ бла ауаргъа деб тургъанлай, Исмаил тюбев, Басхан ёзенни ёрге кириб, Тонгуз Орун деген аууш бла ауугъуз деб, кеслерин да къонакъгъа чакъыргъанды. Ала Исмаилны юйюнде тёрт кюнню тургъандыла. С. И. Танеев хар кюн сайын джырчыланы джырлагъанларына тынгылагъанды. Сора бир кюн ингирде Исмаил, джая къобузу бла согъуб, Танеев да 20 джырны макъамларын ноталагъа джазгъанды. Къарачай-малкъар макъамланы юслеринден, музыка инструментлени эмда эжиуню юсюнден «Песни горских татар» деб, С. И. Танеев статья джазыб, 1886-чы джыл Петербургда чыкъгъан «Вестник Европы» деген сборникде басмалагъанды. Кавказ халкъланы музыкаларындан ол заманда андан уллу статья джазылмагъанды эмда Танеевни бу статьясы Кавказ халкъланы музыкаларындан биринчи илму-тиштиу ишти.

Орусбий улу Танеевге онбир къарачай-малкъар, джетти къабарты, бир чечен, бир да тегей джыр, тартыу сокъгъанды. Аланы ичлеринде «Къаншаубий», «Бекмырзала-Къайсынла», «Ёрюзмек», «Басханукъ», «Шауай бла Алауган», «Акъбийчени кюю», «Апсаты», «Долай», «Эрирей», «Ийнай».

Къарачайда талай кере болгъан Екатеринодарда

гимназияны устазы Дьячков-Тарасов 1896-чы джыл СМОМПК-да юч джомакъланы басмалайды.

1898-чи джылда да беш нарт таурух бла бир джырны басмалайды: «Сосуркья бла беш башлы эмеген», «Алауган», «Генджакешауай», «Ёрюзмекни ёлгени», «Сатанай бийче», «Чюердин».

1903-чю джыл Н. П. Тульчинский Владикавказда чыгыучу «Терский сборникни» 6-чы номеринде къарачай-малкъар фольклордан кёб нарт таурухну, таурухну, джомакъны, джырны эмда нарт сёзню басмалагъанды. Сёз ючюн, «Къаншаубий», «Къайсыпла», «Шори», «Ёрюзмек», «Татаркъан», «Алла-Гидай», «Сюймеклик», «Алгыш», «Ууучуну джыры», «Джёрме», «Басханукъ», «Домалай», Бийче Дауум», «Ёрюзмек бла Сатанай» д. а. к.

Бу фольклор чыгъармаланы асламысын Тульчинский Орусбийланы Наурузну тетрадындан кёчюргенди. Башында айтылгъан чыгъармала бары да орус тилде берилгендиле, алай а ала суратлау халда кёчюрюлмей, аланы магъаналары кёчюрюлгенди (подстрочный перевод).

Белгили венгер алим Вильгельм Прёле къарачай-малкъар ёзенледе талай заманны айланнганды, кёб фольклор чыгъарманы джыйгъанды эмда аланы ана тилде латин алфавит бла 1909-чу, 1916-чы джыллада Будапештде басмалагъанды, немец тилде да аланы юслеринден статьяла, комментарийла джазгъанды. Ол басмалагъан чыгъармаланы ичлеринде «Ильяс», «Джёрме», «Мухаджир», «Гапалау», «Ханны кызы», «Эки кърнаш», «Къайсы уллуду?», «Ким уллуду?», «Кеси бир къарыш сакъалы минг къарыш» дегенча джырла, джомакъла, 6 нарт сёз, алты эл берген джомакъ басмаланнгандыла.

1914-чю джыл Евгений Баранов Москвада чыкгъан «Певец гор и другие легенды Северного Кавказа» деген китабында талай къарачай-малкъар таурухну (легенданы) басмалагъанды. «Таулуланы джырчысы» деген таурухда ол Таукъан деген джырчыны юсюнден джазады. Таукъан чегетде туугъанды. Апсатыны буйругу бла аны Хату деген уучу асырагъанды. Бийле Таукъанны юйлерине чакъырыб джырлатыб, джая кюбузда сокъдуруб, сыйын кёрмейин чегетге кыыстагъандыла. Сора аны ючюн, Апсаты ачууланыб, ол юйге бир уллу ташны атады, юй оюлуб, ичиндегиле кырыладыла.

Энди уа Таукъан таулада джашайды, кесини сейирлик мыдах джырларын таралтады.

Барановну андан сора да «Темир Асхакъ», «Къарнаш бла эгеч», «Каин» деген таурухла (легендала) басмалангандыла.

Фольклорну джарашдырыб джыйыу эмда басмалау Уллу Октябрь социалист революциядан сора башланды. 20-чы джыллада Ростовда Север-Кавказ Тау илмусынам институт фольклор джыйыуда экспедицияла къурайды. Институтну отчётуну «басмалана турады» деген бѐлюмюнде (А. П. Митрофанов, Къарачайны джырлары» 8 басма къагъыт деб джазылгъанды. «Бир басма къагъыт машинкада 25 къагъыт болады. М. С. Х. «Редакцияны портфелинде» деген бѐлюмюнде «Алиев, Тарасов, Митрофанов-къарачай музыкалы джырчыгъармачылыкъ». 14 басма къагъыт деб джазылгъанды. Алай болса да бу башында айтылгъан затла басмаланмагъандыла, кеслерини да не болуб къалгъанлары белгили тюлдю.

1930-чу джыл Ислам Къарачайлы халкъ джырла бла джырчыланы юслеринден эки статья джазгъанды. Биринчи статьясында («Сатирические песни Карачая») джырчыланы юслеринден талай сѐз джазады, сора Къалай улу Аппаны «Къош нѐгерле» деген самаркъау джырын басмалайды. («Советский Северный Кавказ» деген журналны биринчи номеринде». Экинчи статьясы «О горской музыке и о её пионерах» Ростовда чыкыгъан «Революция и горец» деген журналда басмаланганды. Бу статьяда ол халкъ джырланы макъамларын нотагъа салыуну юсюнден джазады. Таууланы музыкалары барды, аны джангыдан къуаргъа керек тюлдю, алай а Христофор Колумб Американы ачханча ачаргъа керекди, дейди ол.

1930-чу джыл М. И. Ермоленко къабарты, къарачай-малкъар таурухланы энчи китаб этиб Нальчикде басмалагъанды.

1934-чу джыл СССР-ни джазычуларыны Биринчи съездлеринде Максим Горькийни сѐзю искусствосуну башланганы фольклорданды, фольклоругъузну джыйыгъыз, андан юренигиз, аны джарашдырыгъыз, ол поэтлеге, прозаиклеге да кѐб хайыр береди, биз озгъан заманны не къадар иги билсек, бусагъатда биз этген затыбызны аллай бир тынч, терен эмда къууанчлы ангыларыкъбыз дегени къарачайлыладан, малкъарлы-

ладан да кёблени эслерин фольклорну джыйыугъа эм-
да тинтиуге бургъанды. Илму-сынам институтла фоль-
клор чыгъармаланы джыйыуда кёб иш этгендиле:
нарт таурухла, артыкъсыз да джомакъла, джырла,
нарт сёзле, эл берген джомакъла джыйылыб эмда
басмаланыб башлайдыла. Фольклор чыгъармала школ
учебниклеге киредиле.

1940-чы джыл джомакъла, джырла энчи китабла
болуб чыгъадыла. Аланы джыйыугъа эмда басмалау-
гъа илму-сынам институтну къуллукъчусу Лайпанланы
Хамитни уллу кыйыны киреди.

1930-чу джыллада профессор Соколов, композитор-
ла А. И. Аврамов, А. М. Покровский, Т. К. Шейблер,
Волков талай эски къарачай-малкъар халкъ джырны
макъамларын ноталагъа салгъандыла.

1957-чи джылдан бери къарачай-малкъар фольклор
чыгъармала тюрлю-тюрлю китаблада басмаланган-
дыла. Аланы ичлеринде 1959-чу джыл Нальчикде чыкъ-
гъан Малкъар поэзияны антологиясы. (Джарашдыр-
гъанла Бозиланы Ахмат, Отарланы Саид, Сотталаны
Адиль-Герий. Ал сёзню джазгъан Бозиланы Ахмат).

Антологияда эндиге дери назму халда басмаланган
нарт таурухла, «Ёрюзмек бла къына сакъаллы къы-
зыл Фук», «Ёрюзмек бла Ногайчыкъ», «Сосуркъа бла
эмеген», «Алауган къатын къалай алды», «Пелиуан
Къара-Шауай» басмалангандыла. Къарачай-малкъар
тилде биринчи кере «Къаншаубийни джыры», «Мисир-
бийни джыры», «Шырдан бла Нёгер», «Чюердин», да-
гъыда кёб джыр биринчи кере басмаланганды.

1959-чу джыл Нальчикде джомакъла, нарт сёзле,
эл берген джомакъла энчи китаб болуб чыгъадыла.
1962-чи джыл къарачай-малкъар халкъ джырла мал-
къар поэтлени назмулары бла бирге Нальчикде чы-
гъадыла. (Джарашдыргъан Отарланы Омар бла Къар-
данланы Хасан). 1963-чю джыл биринчи кере Алийла-
ны Солтан джыйыб эмда джарашдырыб, нарт сёзле
энчи китаб болуб чыгъадыла. Ол джыл огъуна «Мал-
къар халкъ джомакъла» деген китаб чыгъады. Джарашдыргъан
Сотталаны Адиль-Герий). Ол джыл да-
гъыда «Къарачай халкъ таурухла» деген китаб чы-
гъады. (Джарашдыргъанла Гочияланы С. А., Ортабай-
ланы Р. А.-К., Сюйюнчланы Х. И.).

1965-чи джыл фольклор чыгъармаладан талай ки-
таб чыгъады. Сёз ючюн, Къарачай поэзияны антоло-

гиясы (Джарашдыргъанла Акъбайланы М. О., Байрамукъланы Х. Б., Къагъыйланы Н. М., Ал сёзню джазгъан Къараланы А. И.), «Малкъар нарт сёзле» (басмагъа джарашдыргъанла Отарланы С. А., Ульбашланы А. М.) «Малкъар-Къарачай нарт таурухла» (джарашдыргъан эмда ал сёзню джазгъан Холаланы Азрет).

1968-чи джыл «Къарачай джырла» деген китабда поэтлени чыгъармаларындан сора да талай халкъ джыр берилгенди (Джарашдыргъан Къагъыйланы Н. М.) 1969-чу джыл Москвада «Къарачай халкъ джырла» деген китаб чыкъгъанды. (Джарашдыргъанла Гочияланы С. А., Ортабайланы Р. А.-К., Сюйюнчланы Х. И.) Анда эски, жангы да кёб халкъ джыр басмаланганды.

Тёпеланы Сулейман сабийлени джылларына кёре джарашдырыб, 1968-чи джыл Нальчикде «Къара-Шауай бла Ёрюзмек» деген китабны басмалайды.

1971-чи джыл Гочияланы София бла Ортабайланы Римма джарашдырыб «Эртде биреу бар эди» деген китаб чыкъгъанды. Анда гитче сабийлеге джарашдырылыб нарт таурухла, джомакъла, хапарла, тилбургучла, нарт сёзле, эл берген джомакъла басмалангандыла.

1939-чу джылдан башлаб, къарачай-малкъар халкъ джырла суратлау халда орус тилге кёчюрюлюб берилиб тебегендиле. Москвада чыкъгъан «Песни горцев» деген китабха он къарачай-малкъар халкъ джыр къошулгъанды. Ол джыл Р. Фатуев Нальчикде «Легенды Кавказа» деген китабында эки къарачай-малкъар таурухну (легенданы) басмалагъанды.

1957-чи джыл Фрунзеде Лайпанланы Хамит джарашдырыб эмда кёчюрюб «Карачаевские и балкарские сказки» деген китаб чыгъады.

1959-чу джыл къарачай-малкъар джырла биринчи кере орус тилде энчи китаб болуб, Нальчикде чыгъадыла (Балкарская народная лирика. Ал сёзню джазгъан Къулийланы Къайсын, кёчюрген Наум Гребнев).

1961-чи джыл Москвада Север Кавказны халкъларыны сабий джырчыкълары басмалангандыла. («Песни маленьких горцев. Кёчюрген Наум Гребнев»). Аладан талайы къарачай-малкъар джырладыла.

Ол джыл Махачкалада чыкъгъан «Песни безымян-

ных певцов» деген китабда берилген къарачай-малкъар джырла «Балкарская народная лирика» деген китабдан алыннгандыла.

1962-чи джыл Москвада чыкыгъан «Песня дерева» деген китабда да талай къарачай-малкъар сабий джыр басмаланады.

1965-чи джыл Нальчикде Наум Гребнев кёчюрюб «Так сказали мудрецы» деген китаб чыкыгъанды. Анда къабарты-черкес, къарачай-малкъар нарт сёзле басмаланнгандыла (Ал сёзню джазгъан Къулийланы Къайсын).

Наум Гребнев кёчюрюб, 1966-чы джыл Нальчикде чыкыгъан «Песни живших до нас» деген китабда талай къарачай-малкъар халкъ джыр басмаланнганды.

А. П. Куцко джарашдырыб, 1970-чи джыл Нальчикде Кавказ халкъланы нарт сёзлери энчи китабчыкъ болуб чыкыгъандыла. Анда къарачай-малкъар нарт сёзле да бардыла.

1970-чи джыл нарт таурухла сабийлени джылларына кёре джарашдырыб, Нальчикде «Сокровище нартов» деген китабда басмаланнгандыла (Сабийлени джылларына кёре джарашдырыб хапарлагъан Валентин Кузьмин).

Талай къарачай-малкъар джомакъ 1971-чи джыл Москвада орус тилде биринчи кере энчи китаб болуб чыкыгъандыла. Балкарские и карачаевские сказки. Ал сёзню джазгъан Жъулийланы Къайсын).

Адыг халкъланы, тегейлилени, къарачайлыланы, малкъарлыланы нарт эпосларына кёре джазылгъан, «Рожденный из камня» деген китабын Семён Липкин 1974-чю джыл Москвада басмалагъанды (Ал сёзню джазгъан Къулийланы Къайсын).

1957-чи джылдан бери къарачай-малкъар фольклорну юсюнден талай статья, китаб джазылгъанды. Сёз ючюн, Лайпанланы Хамит «Апсатыны», «Бийнегерни», «Экинчи эминаны» юсюнден 1957-чи джыл чыкыгъан «К истории карачаевцев и балкарцев» деген китабында джазады.

1960-чы джыл Нальчикде къарачай-малкъар, къабарты-черкес, адыгей фольклор чыгъармаланы джыйыуну, джорукъгъа келтириуню эмда басмалауну юсюнден илму конференция болгъанды. Анда этилген докладла энчи китаб болуб чыкыгъандыла. (Материалы научной конференции Кабардино-Балкарского

научно-исследовательского института по проблемам периодизации, сбора и публикации адыгейского, кабардинского, черкесского, балкарского и карачаевского фольклора). Анда Сюйюнчланы Ханафий бла Сотталаны Адиль-Герийни статьялары да басмалангандыла.

Къабарты-малкъар илму-сынам институт чыгъаргъан XVIII-чи томда Аппаланы Хазис бла В. Ф. Пипинисни «Ачей улу Ачемез», «Бекболат», «Къанамат», «Сарыбий бла Къарабий», «Татаркъан», «Гапалау», «Азнауур» деген историко-джигитлик джырланы юслеринден статья басмалагъандыла.

1939-чу джыл профессорла В. И. Филоненко, В. П. Сухотин эмда Аппаланы А. М., доцент Я. И. Фролов, джазыучула Ю. Либединский, В. Кузин малкъар ёзенледе джыйгъан фольклор чыгъармала: 1962-чи джыл Нальчикде китаб болуб чыкыгъандыла. (Материалы и исследования по балкарской диалектологии, лексике и фольклору). Бу китабда къарачай-малкъар фольклордан тюрлю-тюрлю вариантлары бла джырла, нарт таурухла, таурухла, нарт сёзле, эл берген джомакъла ана тилде эмда магъаналары орус тилге кёчюрлюб берилгендиле. Андан сора да къарачай-малкъар фольклорну жанрларыны юслеринден статья берилгенди.

Къараланы Асият 1961-чи джыл Черкескеде чыкыгъан «О фольклорном наследии карачаево-балкарского народа» деген китабында фольклор жанрлагъа анализ этеди, аланы къауумлагъа юлешеди, идеяларын ачыклайды.

1968-чи джыл Хубийланы Магомет «Карачай-малкъар совет халкъ джырла» деген китабын чыгъарады. Ол китабда граждан къазауатны юсюнден, 20-чы джыллада этилген, 30-чу джыллада этилген эмда Уллу Ата джурт къазауатны заманында этилген халкъ джырла кёзюулеге юлешиниб сюзюледиле. Китабны бир бёлюмю джырланы поэтикаларыны юслеринденди.

Къарачай-Черкес эмда Къабарты-Малкъар илму-сынам институтлада джыйылыб, басмаланмай тургъан кёб фольклор чыгъарма барды. Алай болса да къарачай-малкъар фольклор чыгъармала алкъын джыйылыб бошалмагъандыла. Белгили фольклорист В. Н. Путилов «Фольклорну джыйыугъа бюгюн да уллу культура магъанасы болгъан ишгеча къараргъа керекди, бютеу къралны масштабнында-ол миллет магъаналы ишди» деб джазады.

Октябрь революциягъа дери къарачайлыланы, малкъарлыланы джазыу литературалары болмагъаны себебли, фольклорну магъанасы халкъны джашауунда артыкъ да уллу болгъанды. Бизни джазма литературабыз Октябрь революциядан сора башланганы себебли литератураны ёсююне фольклор чыгъармаланы бек уллу болушлукълары болгъанды. Алай болмаса да, эртдеден литературалары болгъан халкълада да джазыучуланы ишлерине фольклор чыгъармаланы магъаналары уллуду. СССР-ни джазыучуларыны Биринчи съездлеринде Максим Горький «Сёзню, искусство-суну башланганы фольклордады», — деб аны ючюн айтханды.

Фольклор эски болмайды

Кёб халкъны историясы джазылыб сакъланады, алай а хар халкъны да джазмасы болмагъан кёсюуден фольклор чыгъармала кёб хапар айтадыла. Историясы архитектурада, скульптурада сакъланган халкъла да бардыла. Къарачай-малкъар халкъланы джашау джолларына биз фольклор чыгъармалада кёб кёребиз. Ол себебден бизни фольклорубуз бизге аллай бир да багъалыды.

Бир къауум халкъла фольклор чыгъармаладан эртде огуна литературагъа кёчгендиле, къарачайлылагъа, малкъарлылагъа уа, СССР-ни кёб ууакъ халкъларынача, история бла къараб айтсакъ, фольклор бек эртдеги заман тюлдю, тюненеги кюндю. Къарачай-малкъар литература чыгъармала басмаланыб тебрегенли бир адамны ёмюрю чакълы бир заман да кетмегенди. Бу затланы эсге алыб къарасакъ, Орусбийланы Фатиманы кёб болмай чыкъгъан «Къарачай-малкъар фольклор» (Карачаево-балкарский фольклор. Черкесск, 1979) деген китабны магъанасы уллуду.

Илму ишни джазгъан заманда аны къалай джазылгъаны эки затны юсю бла барады. Биринчиси, джазгъан затны магъанасын иги билмеклик, экинчиси, ол материаллагъа терен сюймеклик эмда аланы башхалагъа да билдирирге талпымакълыкъ. Фатиманы китабында бу эки зат да таныладыла. Ол себебден китаб окъуучуланы джюреклерине эркин джол табырыкъды.

Автор эм алгъа къарачай-малкъар фольклорну

юсюнден къачан, кимле, къайсы тилде джазгъанларын эмда не басмалагъанларын кѳргюзтеди. Китабны окъуб башлагъанлай, аны карачай-малкъар фольклордан сора да кѳб тюрлю халкъланы фольклорларын терен билген адам джазгъаны ангылашынады.

Фольклор чыгъармалада хар жанрны кесини энчи орнун белгилеу бу белгили ишде баш орун алады. Китабны биринчи бѳлюмюнде адет урунуугъа этилген джырланы юслеринден айтылады. Хар бир халкъны да меджисуу заманы болгъанды, меджисуулукъну заманында уа хар затны дегенча, кесини аллахы барды, деб анга толу ийнаныб тургъандыла. Къарачайлыланы, малкъарлыланы да меджисуу заманда этилген фольклор чыгъармалары аз тюлдюле.

Греклени мифологияларында эм тамада аллахха кѳкню аллахы Зевс саналгъанды, Римни мифологиясында уа Юпитер, Зевс бла Юпитер литературада эмда искусствода кеслерине уллу орун алгъандыла. Къарачай-малкъар халкъланы эмда тюрк тилли халкъланы кѳбюсюнде эм тамада аллахха Тейри саналгъанды. Тейрини юсюнден китабда кѳб джазылады. Автор Тейрини юсюнден джыйгъан материал бир илму иш джазар чакълы бир барды.

Бюгюн да Тейри халкъны джашауундан кетиб бошамагъанды. Биз бусагъатда да «тейри керти айтама» деб ант этебиз, алай а Тейри бюгюн алгъыннгы магъанасында айтылмайды, аны нек айтханларын бюгюн адамланы асламысы билген да этмейди. Бу бѳлюмде автор дагъыда кѳб затны ачыкълайды. Сѳз ючюн, Элия меджисуулукъну заманында кеси элияны аллахына саналгъанды, ардан а ол сѳз затны кесин билдиргенди; орусча сл молния деген сѳзюю орнун тутады. Орусланы Махамет «Тору атым» деген назмусунда «Элия ургъанча, газ бомбала атылсала» деген тизгининде кѳк чартлагъанны аллахы ургъанча деген магъанада айтмайды, кѳк чартлагъанны кесини юсюнден айтады.

Апсатыны, Байрымны, Чоппаны, Оззайны юслеринден да кѳб китабда джангы юлгю келтириледи. Меджисуулукъну заманында этилген дагъыда талай адет джыргъа къаралады, ол джырлада халкъны ангысы да ѳсе баргъаныны юсюнден айтылады.

Экинчи бѳлюм нарт эпосну юсюнденди. Нарт таурухла къарачай-малкар фольклорда кеслерине уллу

орун аладыла. Аланы юслери бла халкъны история-сындан да кѣб зѣт ачыкъланады. Бу бѣлюмде сѣз Со-суркъа, Ёрюзмек, Сатанай, Дебет, Къара-Шауай, Бе-дене, Рачикау деген белгили нарт тулпарланы юсле-ринден барады. Нарт тулпарланы хар бирини хапары бир историяды. Хар нарт тулпарны кесини юсюнден бир энчи китаб джазсанг да, джазылырчады.

Нарт эпос Кавказны талай халкъны фольклорунда белгили орун алады, ол сеbebден къарачай-малкъар нарт эпосну тулпарларыны юслеринден айтхан за-манда, автор башха халкъланы юслеринден айтыл-гъанны да эсге ала джазады.

Ючюнчю бѣлюм да джомакълагъа аталгъанды. Фольклор чыгъармалада бирча сюжетле, неда бир-бирлерине бек ушагъанла тюбейдиле. Аллаи ушаш-лыкъла артыкъсыз да бек джомакъла бла нарт сѣзле-де тюбейдиле. Ол сеbebден джомакъланы магъана-ларын терен ангылар ючюн, алагъа ушаш джомакъ-ла къайсы халкълада болгъанларына да къараргъа керекди. Китабда къарачай-малкъар джомакълагъа кѣб тюрлю халкъланы джомакълары бла тенгleshди-рилген халда къаралады. Сѣз ючюн, орус, казах, азер-байджан эмда башха халкъланы.

Нарт таурухла бла джомакълада бир-бирлерине къатышханла тюбейдиле. Эртде заманлала юч жанрны чыгъармалары бир-бирлерине къатышмай джюрюген-диле. Нарт таурух, таурух, джомакъ. Нарт таурухла-да къуру нарт тулпарланы юслеринден айтылады. Орус фольклор бла тенгleshдириб къарасакъ, жанр-лары бла ала былинагъа келишедиле, таурух-леген-дагъа, джомакъ-сказкагъа. XX-чы ёмюр башланган-лы нарт таурухха да, таурухха да таурух деб, эл берген джомакъгъа да (загадкагъа), джомакъ деб, кѣб айтылады эмда джазылады. Ма ол сеbebден Фа-тима нарт таурухла бла джомакълада къатышыб кел-ген джерлени эсгертеди. Бу илму иште бютеу да джет-мишден артыкъ джомакъ тинтилгенди.

Белгили халкъ джырланы, сюймеклик эмда чам, бешик джырланы юслеринден тѣртюнчю-бешинчи бѣ-люмдеде айтылады. Артыкъсыз да чабыуул джырла-гъа бек эс бѣлюнеди. «Ачемез», «Татаркъан», «Джан-дар», «Къайсынла», «Къобанланы къой бѣлек» деген-ча джырланы юслеринден аслам айтылады. Чабыуул

джырладан сора баш эркилик, тюзлюк ючюн, кеси халкълары ючюн этилген джырлагъа да къаралады.

Китабны джаза туруб Фатима басмаланнган чыгъармаладан сора да Къабарты-Малкъар илму-излем институтну архив материаллары бла да хайырланнганды. Китаб иги китаб болгъанына эмда аны адамла суюлюб окъурукъларына сёз джокъду, алай а биз англагъаннга кёре, аны учхара кетген джерлери да бардыла. Меджисуулукъну заманында Долай тууар малыны аллахына, Эрирей мюрзеуню аллахына, Ийнай джюн ишни аллахына саналгъанлары айтылмагъанды. Апсаты кийиклени аллахыды деб, Долайгъа, Эрирейге, Ийнайгъа меджисуулукъну заманында этилген адет джырлада деб кьойсакъ, ол азлыкъ этерикди.

«Таукъан», «Къаншаубий бла Гошаях», «Алийни джыры», «Джансохлары» деген эки вариантлыдыла, аланы къарачайлыла бла малкъарлыла эмда къабартылыла джырлайдыла деб джазылгъанды. Ол тюздю, алай а бу джырла эм алгъа къарачай-малкъар тилде этилгендиле. Джырны бир халкъдан башха халкъгъа кёчюб, ол халкъгъа да халкъ джыр болуб къалгъаны болуучанды. Бу джырла да алай болгъандыла.

«Къанамат» деген джырны джазгъан заманда Къанамат Тёбен Теберди элден болгъаны айтылады, ол себебден аны Учкуланда ёлтюргенлери айтылса да боллукъ эди. «Джарыкъ джулдуз таугъа айланыб батады. Учкулан тюзюнде бир джигит ёлюк джатады» деб джырда аллай тизгинле да бардыла.

«Гапалауну джырыны» юсюнден айта келиб, анда «Баракъ», Къанамат», «Къара-Мусса», «Хасан» деген джырладача энчи бир адамны юсюнден айтылыб къалмай, джамагъат магъана да барды деб джазылады. Бу джырлада бир адамны юсюнден айтылса да, аланы джамагъат магъаналары да уллуду. Сёз ючюн, «Хасанны джырында» «Джалчыла джалчылыкъ джолну баралла, Байла-бийле къан бла абдез алалла» деб айтылады.

«Джёрме», «Гылджа» деген джырла «Эртде биреу бар эди», «Джюу-джюу-джюу ала» дегенча, сабий оюнчакъ джырлагъа джууукъдула, деб джазылгъанды. Ол тюз болмаз, артыкъсыз да «Гылджа» деген джырны юсюнде. «Гылджа» къалын бериуню юсюнден этилгенди, макъамы бла да ол сабий джырладан башха тюрлюдю.

«Джёрме», «Оззай» деген адет джыргъа ушашлыкъ-да этилген болур деб джазылгъанды. Аланы экисинде да ашарыкъны юсюнден айтылгъанлыкъгъа, алада магъана башхады.

Къарачай-малкъар фольклорну юсюнден китабла эмда кёб илму статья джазылгъанды, алай а джюзле бла, таб мингле бла джылланы халкъны акъыл байлыгъы, оюм байлыгъы, тил байлыгъы болуб, халкъны джюрек сагъышыны, къайгъысыны, къууанчыны, кюзгюсю болуб тургъан фольклор чыгъармала хар заманда да кеслерине эс бёлдюргенлей турлукъдула. Бир джолгъа бир китабда халкъны фольклоруну юсюнден толусу бла айтылыб къалмайды. Фольклорну юсюнден джазылгъан китабла, статьяла, «джаугъан-кёлге» дегенлей, бир джерге джыйыла, халкъны джашауунда фольклорну къаллай орну болгъаны, чыгъармала халкъны кёб тюрю джаны бла джазылмай къалгъан историясыны орнун тутханлары, фольклор чыгъармалада халкъны къууанчы, сагъышы, джюрек сезимлери, джарсыуу, ышанмакълыгъы, толу кёрюнюб тургъаны ачыкъланады. Орусбийланы Фатиманы «Къарачай-Малкъар фольклор» деген китабы да ол «кёлге» таудан келген таза суу болуб къошулгъанды.

1980 джыл.

Эски халкъ джырла башсыз болмасынла

Эски халкъ джырла бизге эки къат багъалыдыла. Бир джаны бла ала иги джырла болгъанлары ючюн, экинчи джаны бла да, ол заманлада бизни историябыз толу джазылыб къалмагъаны себебли, биз, ол джырланы сюзе, халкъны историясын билгенибиз ючюн. Ма ол себебден биз, эски халкъ джырланы юслеринден сёлешген, джазгъан заманда, иги сюзмегенлей, къалай-алай болса да деб къояргъа боллукъ тюльюз.

Биз бу статьяда талай эски халкъ джырны юслеринден айтыргъа излейбиз. Ала да «Джандар», «Баракъ», «Гапалау» эмда «Къанамат». Бу джырла эртдеден бери да бютеу халкъгъа белгилдиле. Баракъны джырындан къалгъанла радио бла да берилдиле.

Къочхарланы Къасботну 1964-чю джыл чыкъгъан «Сайламалары» деген китабыны ал сёзюнде (8-чи бет) бу башында айтылгъан джырланы Къасбот этгенди деб алай джазылыбды. Ол джырланы керти да Къасботму этгенди, огъесе анга джангылычмы джазылгъандыла?

Къасботну джыргъа фахмулу болгъаны, кеси джырла этгени эмда башхала этген джырланы уста джырлагъаны кимге да белгилиди. Алай а ол этмеген джырланы биз ол этгенди деб джазаргъа боллукъ тюлбюз. «Джандарны», «Баракъны», «Къанаматны» Къасбот этгенди деб эм алгъа Е. Т. Кабаченко джазгъанды. («Ставрополье» № 18, 1958). Мен артда Е. Т. Кабаченкогъа тюбеб, сен ажымсыз билемисе ол джырланы керти да Къасбот этгенин деб соргъанымда, да ол этген болур деб, мен алай мурат этеме, дегенден ары джанында джукъ айталмагъан эди.

1963-чю джыл Черкесск шахарда чыкыгъан «Свет дружбы» деген китабда басмаланган статьясында да (373-чю бет) Къасботну кесини китабыны аягъында да (1964-чю джыл, 96—97-чи бетле) Джандарны, Баракъны, Къанаматны джигитликлерин джыргъа салгъан Къасботду деб, Кабаченко алай джазады. Къасботну китабыны ал сёзюнде уа ол джырлагъа «Галалау» да къошулады. Керти да ол алаймыды, огъесе алай тюлмюдю? Аны бир сюзейик. Эм алгъа Къасбот кеси сау заманда джазылгъан китаблагъа къарайыкъ. 1934-чю джыл джазычуланы биринчи съездлеринде М. Горький халкъ джырчыланы ёрге кёлтюрюрге, алагъа толу эс бёлюрге керек болгъаныны юсюнден айтхандан сора, Къасботну кесине соруб, анга кере китаблагъа алай къошхандыла. Къасбот 1940-чы джыл ёлгенди.

1938-чи джыл Микоян-Шахарда 5-чи классха чыкыгъан ана литературада Къанаматны джыры басмаланганды (148—149 бетле). Джырны аллында хапары да джазылыбды, алай а анда Къасботну аты сагъынылмайды. Къасботну аты ол джыллада огъуна областдан тышына чыгыб, крайгъа да джайылады. Аны джырлары, назмулары орус тилге кёчюрюлюб башлайдыла. Крайда чыкыгъан 1939-чу джыл «Литературный сборникде» эмда 1940-чы джыл «Стихи и песни» деген китабда Къасботну талай чыгъармасы басмаланганды. Къасботну алгъын фольклор джырла болуб тургъан «Айджаякъ», «Дебош» деген джырлары да басмалангандыла. Алай а ол китаблада да «Джандарны», «Баракъны», «Къанаматны», «Галалауну» Къасбот этгенди деб бир сёз да айтылмайды. Ол джырланы Къасбот этсе, орус тилге кёчюрюлмеселе да, быллай джырлары да бардыла, деб бир джукъ айтыллыкъ болур эди.

1930-чу джыллада Къарачай илму-сынам институт-

ну къуллукъчулары фольклор экспедицияла этиб, кёб джыр, джомакъ, нарт сёз джыйгъандыла. 1940-чы джыл ол джырла энчи китаб бөлүб чыкыгъандыла. Ол китаб Къасбот сау заманда джарашдырылгъанды. Китабда «Джандар», «Баракъ», «Къанамат», «Айджаякъ» да басмалангандыла. Джандарны, Баракъны, Къанаматны джырларын Къасбот этмегенине джыр китаб кеси шагъатлыкъ этиб турады. Джандарны джырыны аллында (36—38 бетле) «Джандарны алада джигитлик этиб ёлгенине бу джыр этилгенди», деб, джазылгъанды. Баракъны джырыны аллында (57—58 бетле) «Артыкылыкъны, зорлукъну кючюнден джоюлуб, ёлюб кетген Баракъгъа Къарачайны урунганлары бу джырыны этгендиле» деб джазылгъанды. Къанаматны джырыны аллында (59—61 бетле) «Бу джырыны Къанаматны хатасыз джерде ёлгенине джюреклери ауруб, эм аны ёлтюрген сатлыкъ, мурдар итлеге джюреклери къайнаб, Къанаматны таныгъан адамла этгендиле», — деб джазылыб турады. Айджаякъны джырыны аллында уа (83-чю бет) «Багъыр улу Къасбот Айджаякъ деб бир эрсиз къатынны суююб, тилегенди. Сора Айджаякъ келирге унамагъанында, Къасбот бу джырыны этгенди, — деб джазылыб турады.

Да, халкъ джырчыны не къадар ёрге кёлтюрюб, джазгъанларын тюрлю-тюрлю китаблагъа салыб айланган заманда, Джандарны, Баракъны, Къанаматны джырларын ол этсе, Айджаякъны джырын ол этгенди деб джазгъанча, аланы да ол этгенди деб джазарыкъ болур эдиле? «Айджаякъ деб бир эрсиз къатынны суююб, тилегенди» деб джазгъанла, Джандарны, Баракъны, Къанаматны джырларыны магъаналары андан иги огъуна терен болгъанын биле болур эдиле. Бир китабны ичинде Айджаякъны джырын Къасбот этгенди деб, ол бирлерин а халкъ этгенди деб джазылгъаны Джандарны, Баракъны, Къанаматны джырларын Къасбот этмегенине толу шагъатлыкъ этедиле. Къанаматны джырын таныгъан адамла этгендиле деб джазгъанла, Къасбот дерге билмей кыймагъандыла.

Бир къауум китаблагъа джангылыч кетгенди ансы, ол джырланы Къасбот этгенди деб кёлуне алай келлик бар эсе, башха китаблада не джазылгъанына да къарайыкъ. 1940-чы джыл Микоян-Шахарда чыкыгъан «Къарачай поэтлени альманахында» эм алгъа Къасбот берилиб турады (5—18 бетле) кесини да Октябрь революциягъа дери этген джырлары да, артда этгенлеринден да бе-

рилгендиле. Айджаякъ» бла «Дебош» да бардыла, «Джандар», «Баракъ». «Гапалау», Къанамат» сагъынылмайдыла.

1941-чи джыл Микоян-Шахарда ана литературадан 6-чы классха чыкыгъан хрестоматияда фольклорну юсюнден хапар да джазылыб, талай халкъ джыр да басмаланыб турады. Аланы ичлеринде Джандарны джыры да барды (20—22 бетле), алай а джырны Къасбот этгенди деб джукъ айтылмайды. Айтылгъан огъай эсенг, Джандарны джыры 1828-чи джылгъа дери этилгени джазылады. Къасбот а 1834-чю джыл туугъанды.

1936-чы джыл Микоян-Шахарда уллу концерт болгъанында, конференсьени «Джандар» деген эски халкъ джырны Къочхарланы Къасбот джырлайды» деб айтханын эшитгенле болуб, бюгюн да сау-эсен джашагъанла бардыла.

Къасботну китабына ол джырла жангылыч тюшгенлерини юсюнден окъуучуладан газетге джазгъанла да болгъандыла. Сёз ючюн, Текеланы Идрис («Ленинни байрагъы» газетни 1965-чи джыл 21-чи майда чыкыгъан номеринде).

Гапалауну джырын Къасбот этмегени Лайпанланы Сеит 1964-чю джыл Черкесск шахарда чыкыгъан «Джанкыылыч» деген китабда джазгъан статьяда ачыкъланды (423—424).

Джандарны, Баракъны, Къанаматны, Гапалауну джырларын Къасбот этмегени не заманда да белгили эди, алай а кеси сау заманда ол этгенди деб киши айтмай, кеси ёлгенден сора уа 24 джылдан ол этгенди, деб джазылгъанны кёргенимде, дагъыда ажымсызлыкыгъа Хурзукдан, Учкуландан, Къартджуртдан, Теберди ёзенден, Зеленчук, Гитче Къарачай районладан кёб адамгъа соргъанма. Алай болса да, ол джырланы Къасбот этгенди деб киши да айтмайды. Мен соргъан адамланы ичлеринде Къасботну ариу таныгъанла, аны бла бирге джырлагъанла да бардыла.

Бу статьяны джазгъан заманда Джандарны, Баракъны, Къанаматны, Гапалауну джырларын Къасбот этгени бла этмегенини юсюнден джазгъан болмаса, кимле этгендиле деб аланы юслеринден джазмайбыз. Халкъ джырлагъа асламысына къуру бир адамны кыйыны кириб къалмайды. Биз бусагъатда бу башында айтылгъан джырланы этген адамланы юслеринден материал джыя, джарашдыра турабыз, Къасбот этмегени уа ачыкъды.

Бу джырланы Къасбот этмегенди деб, биз аны бла халкъ джырчыны сыйын тюшюрюрге излемейбиз. Биз Къасботну кеси этген джырла ючюн ёрге кёлтюребиз, сый беребиз, тёрде тутабыз.

Ол этмеген джырланы анга джазмакълыкъ а, аны ёрге кёлтюрмейди, энишге тюшюреди. Ала къошулмаса-ла, кесиникиле терен магъаналы тюлдюле дегенча ангылашынады.

Къасбот «Джандарны», «Баракъны», «Къанаматны», «Гапалауну» джырлаб тургъанына киши огъай демейди, алай а ол джырланы этген Къасбот тюлдю.

1965 джыл.

Энчи къарачай атланы юслеринден

Къарачайлыла джюрютген энчи адам атланы юслеринден эндиге дери аз-къб да джазылгъан зат болуб, белгили джукъ джокъду. Атланы, къачан, къайда эмда не магъанада чыкъгъанларын сюзюб, ачыкълар ючюн, уллу иш этилирге керекди.

Мен джыйгъан къарачайлыла джюрютюучю энчи адам атла эки минг бла джарым боладыла. Алай болса да бу джол бу статьяда атланы къачан, къайдан чыкъгъанларына терен кирмей, аланы, артыкъсыз да таза къарачай атланы, къауумлагъа юлешиниулерине къарарыкъма. Халкъны тил байлыгъы, джашау болуму, культурасы ёсе, тюрлене баргъаны сайын, адам атла да анга кёре тюрлене барадыла. Ала джашау бла терен байламлы болгъанлары себебли, алагъа халкъны джашауундан айырыб башха къараргъа да боллукъ тюлдю.

Сабийге ат атау ол туугъандан сора болгъаны кимге да белгиледи, алай а бир-бирде сабий туугъунчу огъуна атасы, анасы, къысха джууукълары джаш тууса, бу атны атарбыз, къыз тууса да бу атны атарбыз деб, ат хазыр этиб тургъанлары да болады.

Бурун, халкъны къарангы заманында, джангы туугъан сабийге ат атау кёбюсюне аналаны, аталаны ишлери болмагъанды. Сабийге не атасы, не анасы ат атаса, аны намыссызгъа, адебсизге санагъандыла. Ол огъай эсенг, сабийлерине башхала атагъан атны да къайынларыны эмда къысха джууукъ джетген къартыракъ адамланы къатларында айтыргъа тартынган этгендиле, къайынларыны, джыллары келген къысха джууукъ-

ларыны къатларында сабийини атын айтыб сѣлешген, сабийин эркелетген джаш атаны, ананы намыссызгъа, уятсызгъа санагъандыла.

Сабийге ат атагъанла атасыны, анасыны адамлары болгъандыла.

Бусагъатда халкъ иги адетлерин тута, джашаугъа келишмегенлерини юсюнден ата барады.

Гитче заманларында сабийлерини атларын айтыргъа тартыныб, джашчыкъ, къызчыкъ дей, сора артдан ауузлары алайгъа юрениб, сабийлерини атларын Джашчыкъ, Къызчыкъ деб къойгъанла болгъандыла. Хоншу, тийре да сабийлени аналары айтханча, къалгъанла да аладан эшитгенлерича айта, тюз атлары унутуллуб, Джашчыкъ, Къызчыкъ, Кызкай, Гыджык, ёмюрлюк атлары болуб келгенле аз тюлдюле. Джашко, Джашчыкъ, Джашдыу, Джашбала, Джашда дегенча эркиши атла эмда Къызчыкъ, Къызкай, Къыздыу, Къызбала, Гыджык, Гыджы дегенча тиширыу атла аллай сѣзледен чыгъыб кетгенлерине сѣз джокъду.

Бусагъатда сабийлени аналары, аталары къалай айтсала да, алааны тюз атлары унутулургъа болмайды. Нек десегиз, сабий туугъанлай, къагъытха тюз аты джазылады. Школда сабийни аты тюз джазылыб, тюз айтылыб турады, башха къагъытлагъа, документлеге да тюз аты джазылады, адамла да, санлаб бир кѣзюуде болмаса, джазылгъаныча, ол тюз атны айтадыла.

Къарачайлыла джюрютген энчи адам атланы ичлеринде арабдан, къаджардан, орусдан эмда хоншу Кавказ халкъладан кирген атла аз тюлдюле.

Хар къайсы тилде да бир энчи магъананы билдирмеген сѣз адамлагъа ат болуб аталмайды. Алай а башха халкъладан кирген атланы, ол халкъланы тиллерин билмесек, магъаналарын ангыламай къалабыз. Аскербий, Къочхар, Таукъан дегенча къарачай атланы магъаналары бек тынч ангылашынады, алай а, сѣз ючюн, Исмаил, Мухаммат, Иса, Зулкъарнай дегенча атланы магъаналарын санлаб бир адам ангылайды.

Къарачайлыла джюрютген атладан иги танг кесеги унутулгъанына сѣз джокъду. Муслиман динни юсю бла, ол киргинчи да Къарачайгъа араб атла келгендиле, алай а аны ючюн деб, къарачайлыла ары дери джюрютген атла унутуллуб къалмагъандыла. В. К. Чичагов XV-чи ёмюрде христиан динни юсю бла келген грек атла алчылыкъны алыб, оруслула ары дери джюрютюб тургъан

атла экинчи, ючюнчю орунлада болгъандыла, талай ёмюр кетгенден сора уа, грек атлагъа джол кьоюб, кеслери да чам атлагъа бурулуб кьалгъандыла деб джазады.

Къарачайлылада алай болмагъанды. Къарачай атладан жангыз бири да чам атха бурулмагъанды араб атла болгъанлары ючюн.

Алай болса да меджисуулукъну заманында джюрюген атла аздан аз тюбегендиле.

Санлаб бир болмаса, бусагъатда аталмагъан эски эркиши атла:

Ачай, Алиюкъ, Астекки, Айдемир, Атай, Аттаж, Байчагъыр, Бадриж, Батырша, Баракъай, Бачай, Байрамшау, Гожба, Гидем, Докка, Домаш, Дуппур, Дашда, Дударыкъ, Дотду, Дубаш, Дадриж, Дыгъыда, Дибир, Дох, Дагиб, Донду, Джамук, Джабалакъ, Джабакку, Джакку, Джернес, Загъоштокъ, Зынтхы, Зоппакъ, Зомма, Къарабатыр, Къандау, Къалтур, Къютюне, Къалмамет, Машдар, Мадарыл, Метду, Мусотча, Макъай, Мыртды, Мусук, Мекей, Матгерий, Мыртакъий, Маждеб, Мудар, Мата, Науаш, Ныр, Нандыу, Сога, Саралыб, Соммур, Соху, Темрукъ, Токъуш, Тартай, Токъал, Теммек, Тогъузакъ, Хагъун, Хырха, Халбара, Ханиш, Хайукку, Чоппакъ, Чокулай, Чонай, Чиекъ, Чамук, Чепе, Чокъа, Шибидир, Шумалакъ, Шондук, Шакир, Шакай, Шаккай, Шеке, Шоппа, Шонду, Шонай, Шамшит д. а. к.

Санлаб бир болмаса, бусагъатда аталмагъан эски тиширыу атла: Абит, Алачыу, Асылханий, Атчи, Ашдыу, Бышлакъ, Бидукъа, Банух, Гобак, Генджа, Гандилий, Гиджау, Гардыу, Гошхан, Гогурча, Гытча, Ганда, Дудука, Дашра, Дуппуш, Дайха, Датдау, Далха, Дуппукъ, Дауукку, Дика, Дигъилен, Датди, Домак, Дыммак, Кычытай, Кыштау, Кермахан, Кытана, Кышдымай, Кычыуат, Маймулат, Машукъ, Махбийче, Мушдуу, Мелли, Мандау, Муку, Сырмахан, Сарай, Сырма, Сарасан, Уку, Ханхабла, Хауат, Хаппай, Хайта, Чокулат, Чуку, Чачтыу, Чакий, Чукъуй, Чепек, Шырым, Шаппа, Шашбат, Шатдыу, Шаба д. а. к.

Бу башында келтирилген эркиши эмда тиширыу атланы асламысы бурун кёб джюрюгенди. Джыллары келген адамлада бусагъатда да бу атла тюбейдиле, арт кёзюуледе туугъан сабийлеге уа санлаб бир болмаса, энди бу атланы атамайдыла.

Дин киргенден сора, араб атланы атагъан сууабды дегендиле, магъаналарын а киши билмегенди. Рабигъат

— тёртючю, Саняят — экинчи. Салимат — саулукълу», Хаджат — джетдирмей табылгъан дегенча магъаналарын къарачайлыла билселе, эшта, ол атлада «сууаблыкъ» болмагъанын билиб, сабийлерине атаб кюреширик болмаз эдиле. Арабны кесини меджисуу заманында джюрюген атладан динни биргесине бизге «сууаблы» атла болуб келгенле болгъанларына да сёз джокъду.

Бусагъатда динни юсю бла атла иги кесекден бери да келмейдиле, къарачайлыла джарыкъ джашаугъа чыгъыб, джер-джерге барыб-келиб джашагъанлары эмда суратлау литература бла шагърей болгъанлары себебли, башха халкъладан тохтаусуз джангы адам атла къошулгъанлай турадыла. Ол атланы дин бла байламлы джерлери джокъду, кеслери да бирер тюрлю джерден келедиле.

«Байхамар» атладыла деб, Мухаммат, Исса, Алий, Исмаил дегенча, араб атланы динни кюлю заманында къарачайлыла атаргъа бек суйгендиле. Эки эгиз джаш тууса неда тюз эки къарнашха Хасан бла Хусейин деб атаргъа ёч болгъандыла. Ала экиси да, Хасан бла Хусейин, Мухаммат байхамарны кюеую Азрет-Алийни джашлары болгъандыла, экиси да аллах суйген джанладыла деб, дин ахлы адамла ауаз бергендиле. Алай болса да, Хасанны джетмиш кызы болгъан гарем тутуб тургъанын билселе, эшта, къарачайлыла аны атын аллай бир багъалы этерик болмаз эдиле.

Джыйырманчы ёмюр башланганлай, Къарачайгъа санлаб-санлаб орус атла неда орус тилни юсю бла башха атла кириб тебрегенлерин эслерге боллукъду. Сёз ючюн, бусагъатда элли джыл болуб, Даниил, Зоя, Катка, (Катя дегенди) атлары болгъанла тюбейдиле. Уллу Октябрь Социалист революциядан бери къарачай атлагъа кёб джангы ат къошулгъанды. Аланы къошулгъанлары талай тюрлю джол бла болгъанды. Биринчиси, къарачайлыла бла орусла хоншу джашаб, экинчиси, къарачайлыла окъуу-билим алыб тебрегенлеринде, китаблада, газетледе кёрюб кёб ат атагъандыла, А. С. Пушкинни «Руслан бла Людмила» деген поэмасын окъуб, джашларына Руслан атагъанла кёб болгъандыла. Людмила деб а алкъын уллу адам джокъду, энди джетиб келгенледе уа тюбейдиле. Аны «Чыганлыла» деген поэмасындан алыб да кызыларына Земфира атагъанла бардыла.

Зоя, Люба дегенча атла бизде иги кесекден бери

джюрюйдюле, 1940—50-чи джылладан бери уа орус тилни юсю бла кирген атла кёбдюле: Владимир, Николай, Нина, Эльвира, Лаура, Клара, Светлана, Бергер, Вениамин, Таисия, Маргарита, Рудольф, дагъыда башхала. Къарачайлылагъа Октябрь революциядан сора кирген сёзле болуб энди аладан энчи ат болуб аталгъанла да бардыла. Сёз ючюн, Кино, Наука, Большевик, Колхоз, Азия, Фрунзе д. а. к.

Атланы къуралыуларына кёре къауумлары

Эки энчи атдан къуралгъан атла: Азрет-Алий, Мухаммат-Амин, Сейит-Мазан, Солтан-Хамит, Сейит-Умар, Хаджи-Мурат, Хаджирет-Науруз. Атны джартысы энчи ат болуб, джартысы да тукъум ат болгъанла да кёбдюле. Аланы асламысыны къуралгъаны энчи атны аллына неда артына «хан», «бий», «джаш», «къыз», «бек» дегенча сёзле къошулубдула. Сёз ючюн: Асырхан, Алихан, Биймырза, Забитхан, Муратбий, Алибек д. а. к.

Алай болмай, энчи адам атны эки кесеги да тукъум атла болгъанлары да болады: Айджаякъ, Бийнёгер, Айхан, Кёккёз.

Къарачай атлада «бий», «хан», «бек», «тау», «бай» деб энчи ат джокъду, къыйыларына была къошулуб айтылгъанла уа аз тюрдюле: Атабий, Алибий, Аскербий, Бекирбий, Борисбий, Бийболат, Бийберт, Биймырза, Махбийче, Ниязбий, Ортабий, Ортабай, Сапарбий, Тузбий, Таубий, Таукъыз, Шахбий, д. а. к. Бий деб эркиши ат болмаса да, Бийче деб тишируу ат барды.

Хан деген сёз энчи атны къыйырына къошулуб, келген атла да иги кесекдиле: Адыхан, Азияхан, Джулдузхан, Ёлмезхан, Джанымхан, Зорумхан, Кулусхан, Кыбылахан, Къазмахан, Къяхан, Крайхан, Меккахан, Мисирхан, Насыбхан, Берхан, Мамурхан, Нюрхан, Орзахан, Пачахан, Сапрахан, Салыхан, Суратхан, Татлыхан, Шамахан. «Хан» къошулуб айтылгъанла, санлаб бир болмаса, бютеу тишируу атладыла. Хан деген сёзню къыйырына не зат болса да бир грамматикалыкъ категорияланы танытхан аффиксле къошулуб къуралгъан атла да тюбейдиле: Ханым, Хануу, Ханге, Ханда, Ханиш.

Тинибек, Джанибек, Къалабек, Алибек дегенча «бек» бла келген атла да джюрюйдюле. Бек къошулуб къуралгъан атла къуру эркиши; атладыла.

Мырза (къаджар сёз) кеси энчи ат болуб келсе да,

башха энчи неда тукъум атлагъа къошулуб да келиучейди: Мырза, Элмырза, Хаджимырза, Таумырза, Ханмырза, Алимырза. Хаджи деген ат да тамам алайды. Дин джангы кирген заманда Хаджи деб къарачайлылада энчи ат болмагъанды. Қябагъа барыб келген адам болмаса, къалгъанлагъа Хаджи деген сёзню не тюрлю джаны бла да айтмагъандыла. Артдан Хаджи деб, энчи ат аталгъанды. Энчи атны биргесине Хаджи деген сёз хаджилек магъанада айтылса, энчи атны ызындан келгенди. Сёз ючюн: Ислам хаджи, Ахмат хаджи, Мусса хаджи. Алай болмай хаджи энчи къош атлада келсе, хар къуру да энчи атны аллында келеди: Хаджи-Осман, Хаджи-Ысхакъ, Хаджи-Мурат, Хаджи-Умар, Хаджи-Даут, Хаджи-Нанак а. к.

Қъарачайлыланы джашаулары таулада болгъаны себебли, «тау» деген сёз эркиши тиширюу атлада да тюбейди: Таусолтан, Таубий, Таумарал, Таулу, Тауба, Таумырза, Таукъан, Таубатыр, Таугерий, Таукъыз, Тауханий, Тауджан.

Қъарачай энчи адам атланы тилни кесеклеринден атладан, сыфатладан, этимледен къуралгъанларын кёрюрге боллукъду. Атладан къуралгъан энчи адам атла:

Балта, Бала, Гыкка, Ёзден, Джуммакъ, Джонгурча, Джаргъакъ, Джугъу, Джумуш, Джабалакъ, Лампа, Қъонакъ, Қийим, Қъотур, Окъа, Сурат, Стакан, Тукъум, Темир, Чакачъ, Чырпы, Чолпу, Чёмюч, Шыша.

Стакан, Шыша, Лампа деген атла кеч чыкъсала да, бусагъатда ала джангыдан аталмайдыла. Чырахтанны заманында лампаны уллу магъанасы болгъанды. Агъачаякъны заманында стакан джангы чыкъгъанында аны бек багъалатхандыла. Бюгюн а ол атла чам ат болуб аталыргъа боллукъдула ансы, тюз атлагъа аталмайдыла.

Сыфатладан къуралгъан энчи адам атла сыфатладан ат магъанагъа кёчюб бошагъандыла, алай болса да ала аталгъан заманларында сыфат магъанада аталгъандыла. Сыфат бла атдан къуралгъан атла да тюбейдиле. Атлы, Акъбаш, Айджаякъ, Алапат, Акътамакъ, Ариу, Арыкъ, Буттукъ, Баллы, Зугул, Ёре, Кука, Кёккёз, Къутас, Қъара, Джашил, Джигит, Джинли, Джанбаш, Джукъа, Джумушакъ, Джарыкъ, Мысды, Нюрлю, Огъурлу, Сююмлю, Солагъай, Сабыр, Сыйлы, Сарыбаш, Сейир, Сары, Семиз, Тири, Тумақ, Татлы, Уллу, Чомарт, Чомакъ, Чубур, Чырпа, Эсли, Эрши.

Тамырлары этимден къуралгъан энчи адам атла:

Бийболат (бий болады деген сёзледен кьуралгъанды), Берди, Ёлмез, Ёллюк, Джарашды, Джайылгъан, Джарашхан, Кюлсюн, Къачхан, Къонду, Къабдырмаз. Къызтуума, къыз туумасын энди деген магъанада), Сауса, Тохтар, Туугъан, Тута, Чага, Чочу.

Джаныуарланы тукъум атларын адамлагъа энчи ат этиб аталгъан заманда, юй, чегет, джыртыучу джаныуар деб къарамай атайдыла. Аланы ичлеринде бизни таулада джашамагъан джаныуарланы атлары да бардыла: Аккъоян, Айю, Бёдене, Битдир, Бёрю, Битчик, Бузоу, Бабуш, Ёгюз, Доммай, Джюджек, Джубуран, Джаубедек, Джюддю, Джумарыкъ, Кёгюрчюн, Къарылгъач, Къамжакъ, Къочхар, Къундуз, Къузгъун, Къаблан, Маймул, Тюе, Тана, Чабакъ, Чибин, Чыпчыкъ,

Аслан атлары болгъанла кёбдюле, Къаблан аты болгъан а, санлаб бир болмаса, джокъду. Адам атлагъа аталсала да, не къаблан, не аслан, не тие бизни областны тауларында джашамайдыла.

Адамланы энчи атларында ачханы саны айтылгъанла да тубейдиле: Джюзтюмен, Сомча, Сомчукъ, Апас, Капек.

Кёб болмасала да, адам атлада кумачланы атларын эшитирге да боллукъду: Дарий, Джибек, Къутюне, Чилле, Чачакъ.

Дуняны кесеклерини, къралланы, шахарланы, сууланы, эллени атлары бла аталгъан адам атла да аз тюлдюле: Азия, Апон (Япония), Астрахан, Афганистан, Ганга, Донбасс, Доммай, Джамбул, Кама, Казбек, Курдай, Къумуш, Къытай, Кърым, Къазахстан, Къарачай, Къобан, Ингилиз, Индия, Мекка, Медина, Мисир, Мескиухан (Москвахан), Махар, Минги-Тау, Польша, Стамбул, Херсон, Хасаука.

Стамбул деген ат къарачайлыла Тюркге кёче тебренден сора чыкыгъанды. Казбек атла къарачайлылада кёбдюле. Минги Тау, неда Элбургъан, Эльбрус, (Эльбруш) атлыла да тубейдиле.

1904—1905 джыллада орус-япон къазауатда къарачайлыладан да кёбле болгъандыла. Аны юсюнден аууз халкъ творчествода «Япон урушха баргъанла» деб джыр да барды. Ол къазауатдан сора талай эркиши сабийге Апон (Япония) деб аталгъанды. Бусагъатда ол ат кишиге аталмайды, нек десегиз, ол ичбизде энчи атча тамырланмагъанды.

«Астрахан» да, «Донбасс» да бир адамны кызыларыдыла. Аланы бири Астрахан шахарда бири да Донбассда тууб, ол атла алагъа аны ючюн аталгъандыла.

Кытай деген ат тиширулада эртдеден бери джюрьюндю энди бир кесек тохтай башлагъанды.

Шахар, Шахара, Шахарахан деб, эркиши, тиширу атла да бардыла. Бурун кырачайлыла тау джайлыкылада туугъан сабийлеге Кышджаш, Тауда, Таукызы деб атагъан эселе, бусагъатда шахарлада туугъан сабийледе Шахар деб аталгъанла кыбдюле.

Совет власть кыралгъанлы кыралыбызда, таб, бютеу дуняда да белгили адамланы атларын, тукъумларын сабийлерине энчи ат этиб атагъанла бардыла. Сёз ючюн: Маркс, Энгельс, Ленин, Тельман, Пушкин, Гайдар, Джамбул, Наполеон, Отелло, Робензон, Крузе, д. а. к.

Кыгетлени, тюрлю-тюрлю ашарыкъланы, атларыча энчи атлары болгъан адамала тюбейдиле: Балий, Балтуз, Бышлак, Гаккы, Дугъум, Джюзюм, Гургум, Кампек, Кыртме, Кыбуста, Локъум, Мадалак, Нанык, Нартюх, Сохан, Тюртю, Хумджу, Хаун, Хурма, Хычин, Шабдал, Шоколад, Шкилди, Эрик, да. к. Дугъум бла Нанык болмаса, бусагъатда быладан аталгъан ат джюкдю, деб кыояргъа боллукдю.

Кырачайлылада адамны кыру атын айтхан бла эркиши, тиширу да джюрютген бирча энчи адам атла да бардыла. Сёз ючюн, Амин, Гапай, Гокка, Долай, Дада, Дадаш, Джумарык, Джюджей, Джаджа, Кыра, Кырачык, Кысха, Мекка, Нанык, Огъурлу, Сарычык, Сомчук, Тюе, Тана, Хурма, Хауат, Чабак, Шахар, Шерий, д. а. к.

Джан деб, энчи адам ат барды, бу сёз кышулуб кыралгъан атла да тюбейдиле: Апыуаджан, Ариуджан, Балладжан, Джанчык, Джанымхан, Джанболат, Джанкёз, Мухурджан, Налджан, Тауджан, Темирджан, Джансурат.

«Бала» деген сёз да кеси ат болгъаны бла бирча, талай сёзге кышулуб, кыраб келген тереси да болады: Бала, Балладжан, Джашбала, Гитче-Бала, Кызбала, Кыра-Бала.

Ай, джудузла, кюн кышулуб айтылгъан атла да бардыла: Айчык, Айкызы, Айджаяк, Айхан, Айдемир, Джудуз, Джудузхан, Илкер, Кюнтимез, Кюнкызы, Тотай.

Терс, тюз атла

Бир-бирде сабий тууб, анга ат аталыб бошалгъандан сора, сабийни анасы неда кысха джууукъларындан бир башха адам эркелетиб, анга ат атагъан тѳреси болады. Сора сабий уллу болуб бошагъандан сора да, адамла ол аталгъан тюз атын айтыб, юлери уа ол кеслери арtdан айтычу терс атларын айтыб кѳоядыла. Асламысына сабийни тюз аты да, терс аты да халкъда джюрюген атладан боладыла, алай болса да адамны тюз атына ол алгъын аталгъан, эл айтхан ат саналгъанды, юлери айтычу да терс атха саналады. Аллай экили атлары болгъан адамлагъа атынг неди деб сорсанг, да тюз атыма «былайды», алай а юйде неда бир кѳауумла «былай» да айтычандыла деб, терс атын да айтады. Сѳз ючюн, Махамет деб бир кишини терс аты Тана эди. Аны кызыны тюз аты Муслимат, терс аты Мужу. Бир джашыны тюз аты Къанамат, терс аты Джанган, бир джашыны да тюз аты Азамат, терс аты Топай. Терс атлары да халкъда тюз атла болуб джюрюгенле болсала да, Махамет, Муслимат, Къанамат, Азамат деген атла кѳб тубейдиле.

Бир-бирде уа ол юлери арtdан атагъан чам атны орнун тутуб да кѳояды.

Чам атла

Чам атланы талай кѳауумгъа юлеширге боллукъду. Чам атны сабий туугъан заманда, чам ат атайбыз деб атамагъанлыкъгъа, юлери эркелетиб айтхан ат арtdан чам ат болуб кѳалыргъа да боллукъду. Гитче заманында эркелетиб айтылыб, арtdан чам атла болуб кѳалгъан атла: Пелах, Мотор, Таууш, Чочу, Кѳотур, Черче, Чырпы, Чыммакъ, Машок, Ёре, Битчик, Бѳрючюк, Айючюк, Къая, Бышлакъ, Гюзмет, Джаучукъ, Чага, Къуджур д. а. к.

Чам атланы тыш адамла айтадыла. Башха адамла атагъан чам атлагъа юлери эмда ол адам кеси бек чарлайдыла. Нек десенг, чам атла хиликке этген магъанада айтыладыла. Ол адам кеси неда аны кысха джууукълары болгъан джерде чам атны айтмайдыла. Тюзю, ол башха адамла атагъан чам атла адамны сабий заманында аталмайдыла. Ол уллу болуб адам ортасына кѳошула тебреген заманда, аны халисине, болумуна, саныны ишленнгенине, сѳлешиюне кѳараб чам атны ол заманда атаучандыла. Бир-бирде чам атла унутулуб

да къаладыла, бир-бирде уа, чам атла асыры кючлю болгъандан, тюз атлары унутулуб, ол чам атлары ёмюрлюкге ат болуб кетедиле. Таб, аны кесине огъай, туудукълагъа дери да джайыладыла. Ючтюк улуну джашлары кёб, деб селешичендиле. Ючтюк чам атды, алай а Ючтюк эртде ёлгени себебли, эндигиле аны тюз атын билмейдиле. Аны тюз аты белгили болса да, ёмюрю юрениб тургъаныча айтмай, башха тюрлю киши да айтырыкъ тюлдю.

Тышында адамла айтхан чам атланы эки къауумгъа юлеширге боллукъду. Тюз аты айтылмай, къуру чам аты айтылыб къалгъаны-бир къаууму. Тюз аты да айтыла тургъанлай, аны аллында неда ызындан чам ат къошуллуб айтылгъаны-да экинчи къаууму. Къуру чам атла айтылыб къалгъан тёрелери: Чалбаш, Чыгыр, Қъараякъ, Тюкаууз, Тюкбурун, Ючхета, Учду, Мотор, Пелах, Галпе, Джампегей, Чычхан, Ойдемез, Сарыбаш, Сапалсыз. Хунтбурун, д. а. к.

Тюз аты да айтыла тургъанлай, аны къыйырына чам ат къошуллуб айтылгъанладан бир талайы: Галпе Илияс, Къылле Идрис, Гырджынчы, Борис, Окъуб, Чабырлыкъ-эрчи Даут, Къанау Алиса, д. а. к.

Тюз атларыны биргелерине чам атлары да къошуллуб, айтылгъан адамланы юслеринден сёлешген заманда, аланы къуру тюз атлары айтылыб къалсала, сёз кимни юсюнден баргъаны алай ангылашыныб къалмайды. Чам аты да къошуллуб айтылса уа, экинчи ол адамны не атасыны атын, не тукъумун айтмагъанлай, сёз кимни юсюнден баргъаны дженгил ангылашынады. Сёз ючюн, бир узун джашны аты Узун Абук эди. «Узун» деген сёз аны Абук деген атына узунлугъу ючюн артдан къошулгъан эди. Халкъны ауuzu алайгъа юрениб бошагъаны себебли, аны юсюнден сёлешген заманда узун дегенин къоюб, къуру Абук деб къойсала, ким Абук деб, соручан эдиле. Узун Абук деген заманда уа ким Узун Абук деб, киши да сормаи эди. Кереклиге керексизге да бир сёзню кёб айтычу адамлагъа, ол сёзню чам ат этиб, ол адамны кесине атаб къойгъанлары да болады. Сёз ючюн, бир киши «вот тебе оттоби» дерге ёч болгъанды. Сора анга артдан Оттибий деб, чам ат атагъандыла. Алай чам ат башха халкълада да айтылычанды. Сёз ючюн, бир къарт орусла хар сёз айтханы сайын «холер» дерге ёч, болгъаны себебли, анга дед Холер деучен эдиле. (Тюз атын билмейме).

Бурун динни юсю бла афенди, хаджи, къады болгъан

адамланы энчи атларыны ызларындан афенди, хаджи, къады деб айтхандыла. Сёз ючюн, Ахмат хаджи, Мустафа афенди, Ибрахим къады. Адамла бу сёзле къошулуб айтылган атлагъа асыры юренгенден, алагъа энчи атланы кесеклерине къараганча къарагъандыла. Бир-бирде уа ол адамланы энчи атларын къоюб, Хаджи, Афенди, Қады деб къойгъанлары да болгъанды.

Алгъын заманлада, тышындан келиб, адам къошулса, ол адамны атын айтхан бла бирча, аны къайсы миллетден болгъанын да айтхандыла. Сора артдан ауузлары алайгъа юрениб, атын айтхан заманда миллетлигин айтмай къоймагъандыла. Сёз ючюн: Эбзе Хусин, Къумукълу Дахир, Малкъарлы Ахмат. д. а. к.

Алай болмай адамланы атлары джерлеге аталгъанла да бардыла. Бир адам бир джерини, джайлыкъ неда къышлыкъ этиб, алайда талай джылны турса, неда, бир джерни талай джылны чалса, ол адамны аты алайгъа аталыб да къалгъанды. Алай а ол джерни ары дери да белгили аты болуб тургъан эсе, артдан алайда бир адам джюз джылны турса да, аны аты алайгъа аталмагъанды. Бусагъатда да адамланы атлары бла айтылган джерле бардыла: Ачаланы къышлыкъ, Джернес чалгъан, Борхоз улу суу, Джаныбек баула, Қазанчыкъланы айры, Хаджимауканы джары, Астаккуну джагъасы, Хаджибийни къош орунлары д. а. к. Бизни къралда огъай, таб саулай дунягъа да белгили Алибек деген альпинист лагерь эмда Алибек деген чыран Алибек деген адамны атындан аталгъандыла. Алгъын заманлада Алибек деб, бир къырачайлы джайлыкъгъа ол ёзеннге чыгъа тургъаны себебли, эм алгъа ол ёзеннге «Алибек ёзени» дегендиле, артдан а Алибек деб къойгъандыла, бюгюн да алайда Алибекни къош орунлары таныладыла.

Малланы атлары бла (кличкалары) адамланы атларында бирчала да тюбейдиле. Сёз ючюн, ийнекле бла адамланы атларында: Огъурлу, Ёре, Хорасан, Кёгюрчюн, Бёдене, Қырылгъач, Джумарыкъ, Бузоу, Тапа, Қырабаш.

Қырачай атлада адамны сабий, уллу заманында да ат бирча айтылады. Алай болса да гитче заманында сабий эркелетиб Ахматчыкъ, Асийчик, Махмутчук дегенча да айтыучандыла. Орус халкъда Николайгъа — Коля, Владимирге — Володя, Мариягъа — Маша дегенча, къырачай атлада ол зат джокъду. Алай а орусдан кирген болур, Люба, Шура, Саша дегенча атла бардыла. Аланы

орус атланы эркелетиб айтылгъанларын эшитиб атагъандыла, къагъытха джазылгъанлары да алайды. Люба аты болгъаннга сени атынг Любовду десенг, Шурагъа да сен Александраса десенг, ала бек сейирсинникдиле. Орус аты къыйырына къарачай атланы къыйырларына этиучю къошакъланы этиб да ат атауандыла. Сёз ючюн, Надяхан.

Учреждениелени, организацияланы атлары къысхартылыб сёзлени баш харифлеринден къуралгъанын энчи адам ат этиб атагъанла да болгъандыла. Совет властны ал джылларында Къарачай автоном областда) ОГПУ (отдел государственного политического управления) иш-легенди. Ол джыллада сабийлерине Эпоу (ОГПУ) деб атагъанла да болгъандыла. Къызтуума, Кичи, Тохтар, Болду дегенча атланы чыкъгъанлары бек сейирди. Бурун къарачайлыла къуру малчылыкъ бла кюрешгенлери себебли, эркиши кёб керек болгъанды. Ол себебден эркиши сабий тууса, суююмчюлюк берген заманда да, айырыб, кёб бергендиле. «Келинигиз джаш табханды» деб, суююмчюлюк айтыргъа къошха чыгыб, айырма къой, таб, ууанык алгъанла да болгъандыла. «Келинигиз къыз табханды» деб эшта, суююмчюлюк айтыргъа киши джолоучу болгъан болмаз, болгъан эсе да, къой, ууанык алмагъанына душман дау табсын.

Эркиши кёб керек болгъаныны юсюнден халкъ джырлада, алгъышлада да айтылады. Келинини ауун алгъан кече, анга алгъыш эте келиб: алгъын таякъчы табсын дегендиле. Алай болса да чарыкълары болмаса, бютеу эркишиле кийген кийимлени тиширыула тикгенлери, этгенлери себебли, алгъышда. «Алгъын таякъчы табсын» дегенни ызындан «Артдан таракъчы табсын, таякъчысы таякъ тутсун, таракъчысы таракъ тутсун», деб келеди.

Кёб къызлары болгъан юйдегиледе Къызтуума, Болду, Кичибий дегенча атланы эшитирге боллукъду. Сора бютеу юйдегиси джашла болгъанлада да къыз тууарын суююб тургъанлай, дагыда джаш тууса, энди мындан сора къыз тууар эди деген муратда, ол туугъан сабийге Кичи, Кичибий, Кичибекир, Кичибатыр, Тохтар, деб атагъанла да болгъандыла. Алай болса да къызла кёб тууадыла деб къыйналгъандыла ансы, джашла кёб тууадыла деб, киши да къыйналмагъанды, алай а талай джаш болса бир юйдегиде, энди бу джашлагъа аланы джумушларын этерге бир — эки эгеч болса да, иги боллукъ кёре эдим деб къарагъандыла. Кичи, Кичибатыр,

Тохтар, Болду деген атла энди кялай да сабий тууу тохтасын деген магъанада да кёб аталгъандыла.

«Кичибатыр» деген таурухда Кичибатыр деген джаш, бир юйде тогъуз джаш болуб, ол да аланы эм гитчелери болуб кёрюнеди. Артдан Кичибатыр бла Кичибекир деген атла халкъда джюрюб тургъан атла бла толу эркинлик табыб, эм ал туугъан сабийге да аталгъандыла. Ол атла бусагъатда да толу джюрюйдюле.

Къарачайлыла бир къауум атланы арт джанларын джутдуруб айтыргъа ёч болгъанлары себебли, Къызтуума аты болгъаннга артдан Къызтуу деб кьойгъанлары эшитирге боллукъду.

Джаш болмагъан юйдегиге джаш сабий тууса, аны багъалатыб, Тукъум, Джашау, Джашар деб кёб атаучандыла. Къыз болмагъан юйдегиге къыз сабий тууса, Багъалы деб да атаучандыла.

Бу арт кёзюуледе бир къауум атланы тюрлсннгенлерин эслерге боллукъду. Сёз ючюн, Мухаммат, Махамет атлары болгъанла къагъытха Магомет деб джазыладыла. Аны тышында да Магомет атлыла да бардыла. Зекерия атлары болгъанлагъа, Захар, Зулкъарнай атлары болгъанлагъа да Корней деучендиле.

Бурун къарачайлылагъа «ф» фонема болгъан атла кирген заманда, къарачай тилде «ф» фонема болмагъаны себебли, аны орнуна «п» фонеманы айтхандыла. Фатима — Патима, Файруз — Пайруз, Сафар — Сапар, Джагъафар — Джагъапар, Фаризат — Паризат, София — София. Халкъны культурасы, тил байлыгы ёсе баргъаны себебли, бусагъатда «ф» фонема бла айтылгъан сёзле кёбден кёб бола барадыла. Атланы энди Фатима, Файруз, Сафар деб тюз айтханлары себебли эмда «ф» фонема болгъан башха сёзледе да аны ауушдурмай кесин айтханларыны санлары ёсе барадыла. Джазылгъаны уа къуру да керекли джеринде джазылады.

Адамланы тюз, терс, чам, эркелетиб айтылгъан атларындан сора да башха атлары да болургъа боллукъду. Бурун къарангылыкъны уундан эмда толу эркинликлери болмагъанлары себебли, тиширыула къайынларыны атларын «джашыргъан» этгендиле. Къайын атлары бла къайын аналарына атам, анам, атабыз, анабыз, акка, амма дегендиле. Тамада къайынларына — Джаш, гитче къайынларына — Джашчыкъ, тамада къайын, къызларына — Уллу къыз, эрге баргъан эсе уа эрини атын айтыб, Аны къатыны деб сёлешгендиле. Кес-

лерини эрлерине да ол, эркишиле, сабийленн аталары, дегендиле. Эркишиле да юй бийчелерини атларын айтмай, ол биздеги, тиширыула, аналары деб сёлешиучю болгъандыла. Джыллары келгенледе бюгюн бюгече да алай айтханла бардыла. Ол сёзле алагъа энчи атлачадыла.

Ат джашырыуну юсюнден юлгюге кесим тюртюлген затланы келтирейим. 1953-чю джыл ат, тукъум джаза бир юйге кирдим. Юйде джангы келинден сора киши джокъ эди. Эрини атын, тукъумун биле эдим да джаздым, эрини атасыны атын а билмей келинге соруб кюрешдим, алай болгъанлыкъгъа чык этдиралмадым. Да айтмасанг, кетерик тюлме деб тохтагъанымда, да мена атын айталлыкъ тюлме, алай а эркек эчкичады аты, энди кесинг бил андан къалгъанын деген эди. Къайын атасыны аты Теке болгъанын ол заманда билген эдим.

1957-чи джыл бир къарт тиширыугъа къайын анасыны атын соргъанымда: «Огъай джарлы, аны атын айтыб, ёмюрюмде этмеген затымы бюгюн этеригим джокъду, алай ол сыйлы затланы кюмюшден башхасын айтсанг, кесинг билиб къоярыкъса», — деди. Алтынмыды аты дегенимде, хо, ма билдинг, деди. Эрини атын соргъанымда да, айтырыкъ тюлме деб, болушлукъгъа джанууарланы табды: «Эки огъурсуз джанууар бардыла да, ала аны ол къабландан башхасыны атын айт, мени да быллай бир къыйнамай, билиб къоярыкъса», — деди. Эрини аты Аслан болгъанды.

Арбазда артда келген келинге бютеу келин дерге ёчдюле. Сора ол келинни сабийлери болсала да, ала да къалгъанладан эшитгенлерича айта, аналарына келин дегенле бюгюн да бардыла.

Быллай затла эски, джахил адетлени уулары болуб къалгъандыла. Ала аздан аз бола барадыла. Джарау-суз адетле чыртда тамырлары бла къурурукъларына сёз джокъду.

Эм аллында айтылгъаныча, халкъны джашауун эмда тил байлыгъын билиуге ономастиканы уллу магъанасы барды. Ол себебден бу статья къарачай ономастикада ал башлам болса да, бу ишни тохтатмай бардырыгъа керекди.

Мен бусагъатда къарачайлылада энчи адам атланы энчи магъаналарыны юслеринден ишлейме.

Джамагъатда кимле джашагъандыла?

Джамагъат элде джашагъанла эминадан кырылыб, эл чачылгъанлы 149 джыл болады. Алай болса да энтда аны юсюнден тюрлю-тюрлю хапарланы бек кёб джерде эшитирге боллукъду. Совет Союзда, башха къраллада джашагъан лермонтоведле да джамагъатчылары юслеринден кёллерине келгенни айтыр ючюн калмагъандыла. Аланы бу элге эслерин бургъанлары М. Ю. Лермонтовну «Хаджи-Абрек» деген поэмасында хапар Джамагъат элни юсюнден баргъаны себеблиди. Алай а Джамагъатны юсюнден кыруу лермонтоведле, историкле айтыб кыймайдыла. Къарачай элдеде джыр джырланыб «Экинчи эмина» (Орусбийланы джырлары) хазна къала болмаз. Бу джыр 1961 джыл патефон пластинкагъа да джазылгъанды. «Экинчи эмина» Джамагъатда эминадан кырылгъанланы юслеринден этилгенди.

М. Ю. Лермонтов «Хаджи-Абрек» деген поэмасында айтхан Джамагъат Теберди ёзендеги Джамагъатмыды, огъесе башха джерде да аллай эл бармыды деб, лермонтоведле айта келиб, асламысы Теберди ёзендеги Джамагъатды, Шимал Кавказда андан сора аллай аты болгъан башха эл джокъду, деб алайда тохтайдыла. Эм уллу лермонтоведлени профессор Л. П. Семенов поэмада айтылгъан эл Теберди ёзендеги Джамагъатды деб анга дженгеди. Алай а Лермонтов ол элни хапарын Кавказда аскер кыуллукъ этген заманында эшитгенди дерге болаллыкъ тюлбюз, нек десегиз, поэманы автор юнкер школда окъугъан заманында джазгъанды деб, ол алай айтады. (Л. П. Семенов, Лермонтов на Кавказе, Пятигорск, 1939 г., стр 58). Анга джууаб бек тынчды. Арт джыллада билингенге кёре, Лермонтов юнкер школга дери университетде окъугъан заманында огъуна аны биргесине онтёрт гаулу джаш окъугъанды. Поэманы сюжетин Лермонтов аладан эшитирге болгъанды. Гитчелигинден огъуча Кавказы алай кемсиз сюйген поэт университетде таулу джашла бла кысха шагърей болгъанына эмда тенглик джюрютгенине сёз джокъду. Л. П. Семеновгъа ол заманда белгили болмагъан дагъыда бир зат ачыкъланганды. Лермонтов юнкер школда окъугъан заманында да аны биргесине таулу джашла болгъандыла. Лермонтовед профессор А. В. Попов 1954 джыл

Ставропольда чыкыгъан «Лермонтов на Кавказе» деген китабында университетде эмда юнкер школда Лермонтов бла бирге окыгъан таулу джашланы кимле болгъанларына дери айтады.

Поэманы герою черкеслиди, Джамагъат а къарачай элди дейбиз, сора ол къалай болады деб, Л. П. Семенов кеси кесине соруу салыб, анга да кеси ол заманда Орта эм Кюн батхан Кавказда джашагъан тюрлю-тюрлю таулуланы барына да черкеслиле деб къо-гъандыла деб, бек тюз джууаб береди (60 бет.). Ол затны биз Лермонтовну башха чыгъармаларында да кёребиз. Сёз ючюн, «Герой нашего времени» деген романында черкеслиле тюрк тиллени бири бла сёлешедиле.

А. В. Попов да Лермонтов поэмасында айтхан эл Теберди ёзенде Джамагъат сууну бойунда орналгъан элди деб къояды (18-чи бет).

Алаи а Джамагъат элинде кимле джашагъанларын лермонтоведле тюз кёргюзталмагъандыла. Сёз ючюн, Л. П. Семенов Джамагъатда кимле джашагъанларын кеси излеб айланмай, Дьячков-Тарасовну айтханына таяныб къалады. 1900 джыл Дьячков-Тарасов «Сборник материалов для описания местностей и племен Кавказа» деген китабы 28-чи номеринде (66 — 68-чи бетле) «В горах Большого и Малого Карачая» деб статья джазгъанды. Анда статьяны автору 1898-чи джыл Екатеринодардан эки устазны, бир студентни, 5—6—7-чи классны сохталарын алыб, Къарачайгъа экскурсиягъа келгенлерин джаза, биз Лермонтов джазгъан Джамагъатда болдукъ: бу элде Тау Артындаи келиб, цебсельда деген Абхаз племяны абреклери 1860 джыллагъа дери джашагъандыла, 40 — 50 джылны мындан алгъа элни эмина къыргъанды, аланы къабырларыны тегереклерине, джан аурутуб къарачайлыла хуна ишлегендиле; сора сау къалгъанла Орусбий улу Чёпеллеу бла бирге Минги Тауну тюбюне кёчюб кетгендиле, Пашинскеде эртдеден бери джашагъан полковник Кузовлев айтханнга кёре, Орусбийлары Пятигорскеге орус лагерге келе туруучу болгъандыла, Лермонтов анда аскерде болгъан заманында поэмасыны сюжетин эшитирге болгъанды, дейди. Сборникде Джамагъат эл болгъан джерни сураты да барды.

Дьячков-Тарасовну ма бу джазгъанларына тая-

ныб, Л. П. Семенов джамагъатчыла Тау-Артында цебельда деген Абхаз племяны абреклери болгъандыла, эминадан сора Басханнга кѣчюб, анда Орусбийлары деген элни кѳурагъандыла деб джазады. Энди биз Дьячков-Тарасов айтханланы бир сюзейик. Лермонтов Кавказда аскер кѳуллукъда 1837-чи джыл болгъанды, поэма уа 1833—34 джыллада джазылыб, 1835 джыл «Библиотека для чтения» деген журналда басмаланганды. Дьячков-Тарасов Лермонтов аскер кѳуллукъда болгъан сагъатында Орусбийладан эшитген болур, дейди. Экинчиси, археолог А. Фиркович 1857 джыл Петербургда чыкъгъан «Записки имп. Археологического общества» деген китабны IX-чу томунда басмаланган «Археологические разведки на Кавказе» деген статьясында (389-чу бет) 1849 джыл Сынты къалагъа барыб, Теберди ёзенде Джамагъат элни оюлуб тургъанына къараргъа баралмагъаныма бек кыйналдым, деб джазады. Дьячков-Тарасов а эмина 1860 джыллада киргенди, дейди. Андан сора да къарачайлыла айтханнга кѳре, биринчи эминада туугъан джашла экинчи эминагъа джангы сакъал-мыйыкъ уруб, чалкъы чалыргъа джарарча бола алай тюбегендиле, дейдиле. Ол тюб-тюздю. Неѳ десегиз, биринчи эмина 1790—1800 джыллада экинчи эмина да 1808—1814 джыллада болгъанларын барыбыз да бек ажымсыз билебиз.

Дьячков-Тарасовну бу экспедициясында джазгъанлары бютеу да терс болгъанлары себебли, уллу тегей поэт Коста Хетагуров «Тартарен из Екатеринодара» деб фельетон джазгъанды. Дьячков-Тарасовну экспедициясыны юсюнден джазгъанлары терс болгъанларын кѳргюзе келиб, эм артында алай джел къакъдыра айлануугъа илму магъана бермеклик бетсизликди, деб фельетонну автору алай айтады (Коста Хетагуров, Москва, 1960 дж., том IV, бет 255). Ол огъай эсенг, Дьячков-Тарасов статьясында абаза элде орам джокъ эди деб, джазады.

Алай бла биз Дьячков-Тарасовну статьясында джазылгъанла терс болгъанларын билдик. Энди Л. П. Семеновну кесини джангылычларына къарайыкъ. Къарачайлыла экинчи эминадан Джамагъатда ёлгенлени юслеринден джыр этгенлерин айта, ол 1936 джыл джырны Тѳбен Тебердиде бир къартдан джазыб алгъанма, дейди. Джырны ичинде Джамагъат элни

адамлары къайдан келгенлери айтылыб турады, алай а Л. П. Семенов джырдан тюз оюм этмегенди. Джырыны ол китабына джазгъан тизгинлеринден бир кесегин келтирейик (60—61 бетле).

Къар джаугъанды Мухуну-Башы чатлагъа,
Кимле минерле Мекер тамгъалы атлагъа,
Бизни хапарыбызны кимле барыб айтырла
Уллу Басханда ныгъышны сакълагъан къартлагъа.
Кеч чыгъады Гитче Къолну чолпаны,
Басханны тауларын кюсей ёлдо
Атабийни джигит туугъан Сопаны.

Бу сёзледен джамагъатчылары къайдан келгенлери толу ачыкъланады. Ала Тау-Артындан келселе, Басханны тауларын кюсемей, чыкыгъан джерлерин кюсерик болур эдиле. Тёбен тебердичи анга толу джетишдириб айтмагъанды ансы:

Биз чыкыгъан эдик тар Басхандан джер къарай,
Теберген эдик джалгъан дуняда кюн санай.
Чыкыгъан эдик тар Басхандан юзюлюб,
Кирген эдик шам Тебердиге тизилиб,

деб джыр алай башланады. 1860-чы джыллада эминадан сау къалгъанла, Басханга барыб, анда Орусбийлары деген элни къурагъандыла деб, Л. П. Семенов алай джазады. 1837 джыл а Басханда Орусбийлары эллеринде 445 адам джашагъан 103 юй болгъанды (Очерки истории балкарского народа. Нальчик, 1961. стр. 45—46). Былайда Семен улуну джангылгъаны тау бла тюз кибик ачыкъ болады, алай а ол да Дьячков-Тарасов айтханга таянама деб, кеси да билмегенлей джангылыб кетгенди.

Джамагъатда Басхандан келген малкъарлыла джашагъанларын къарачайлыла ажымсыз биле эдиле. Некдесегиз, Джамагъатда аланы биргелерине къарачайлыла да джашагъандыла.

Коста Хетагуровну, уллу художник-демократ Н. А. Ярошенкоу тенглери поэт эмда художник Кърымшаухалланы Ислам ёлгенинде (1911 джыл), алгъын Джамагъатда джашагъан Орусбийлары бла Кърымшаухаллары бир-бирлерине джууукъ джетгенлери себебли, Исламны, къарачайлыладан биринчи болуб, Джамагъат къабырлада асырагъандыла. Джамагъатчылары Тау-Артындан келмегенлерине ма бу зат да шагъатлыкъ этеди.

Андан сора Л. П. Семенов Дьячков-Тарасовну

Джамагъат эли 1860 джыллагъа дери джашагъанды дегенине да ийнанады (58-чи бет, сора 1936 джыл Тёбен Тебердиден бир къарт Джамагъат ачылгъанлы 130 джыл болады дегенине да ийнанады (61-чи бет). Тёбен тебердичи айтхан хазна къалмай тюздю, алай а Л. П. Семеновну экисине да таяниганы Джамагъат эли историясындан терен хапар билмегенин ачыкълайды. Джамагъатда джашагъанла Тау-Артындан келген племя болсала, джырда Тау-Арты джерлени атлары да бир айтыллыкъ болур эди. Джырда уа хаман Басхан бла Теберди ёзенде джерлени атлары айтылыб турадыла. Алайда Тау-Артындан келгенле джашасала, аланы тиллеринде Джамагъат төгерегинде джерлени бирини аты боллукъ болур эди. Алайда уа джерлени атлары бютеу да къарачай сёзледиле: Джамагъат, Теберди, Чегет-Тюз, Гитче-Къол, Къырылгъан, Межгит-Арты д. а. к.

Дагъыда былайда айтылыргъа керекли бир зат барды. 1868-чи джыл Уллу Къарачайдан чыгъыб, Огъары Теберди эл орналгъан заманда, Джамагъатда эртде оюлгъан межамладан сора джукъ да болмагъанды.

Орусбийлары деген тукъум малкъар тукъумду, Орусбий деб къарачайлылада, малкъарлылада да адам атла кёбдюле. Джамагъат элде баш тукъум Орусбийлары болгъанын а, лермонтоведле кеслери бегитедиле. Къарачайлыла «Экинчи эминаны» (Орусбийланы джырлары) джырындан сора да, Орусбийланы тебсеу тартыуларын согъаргъа да ёчдюле. Атына да къарачай халкъ тартыу деб, бир-бирде ол тартыуну Черкесск шахардан радио бла бериучендиле. Ол тартыу 1861 джыл патефон пластинкагъа да джазылгъанды.

Профессор Попов Лермонтовну поэмасында айтылгъан эл Теберди ёзендеги Джамагъатды деб, экили болмай айтады, алай а аны китабында да джамагъатчыланы кимле болгъанлары Дьячков-Тарасовну айтханы бла берилиб къалгъанды. Алай болса да, мен джамагъатчыланы Басхандан келгенлерин билген эдим, китабны джазгъан заманымда «культ личностну» зараны бла айтыргъа мадарым болмай къалгъан эди деб, ол алай айтады. 1962 джыл джай А. В. Попов история илмуланы кандидаты доцент Лайпанланы Хамитни да, мени да джол устагъа алыб, Джамагъатда

эки кере болгъанды. Аны историясындан джангыдан джазгъан хапары, тюзю къалай эсе алай болуб, басмада чыгъарыкъды.

Джамагъат элни юсюнден Иван Атмакинни «На развалинах Джамагата» деб очерки барды. («Старший брат», Черкесск, 1957 г. стр 83 — 93). Атмакин Теберди курортда Къасай улу Шогъай бла сёлешгенинден хапар джазады. Лермонтовда айтылгъан эл бу Джамагъатды, алай а поэт Хаджи-Абрек деб нек джазгъанды, элде башха джигитле болгъан эдиле, де-ди кеси да поэманы бир кесегин азбар да айтды, дейди. Джамагъатчылары Басхандан кёчюб келгенлери эмда эминаны къачан болгъанын Шогъай айтхан хапар бла И. Атмакин бек тюз джазгъанды. Алай а ол да эки халат этгенди. Джамагъатчыла Къабартыда Басхандан келгендиле, дейди (88-чи бет). Басхан ол заманлада Малкъарны джери болгъанды. Къабартыда Басхан деб джер болмагъанды. Басхан бусагъатда Къабарты-Малкъар АССР-ни джериди. Бу бир халаты. Экинчиси, эм алгъа Теберди курорт андан сора Тёбен Теберди, Огъары Теберди уа аладан сора къуралгъанды, деб джазады (91-чи бет). Ол да терсди. Джамагъат эли чачылгъандан сора эм алгъа бу ёзенде Огъары Теберди къуралгъанды — (1868 джыл). 1870-чи джыл — Тёбен Теберди, ардан а 1883 джыл бусагъатда Теберди курорт болгъан джерге юч юй тюшгенди. Сора былайда дагъыда бир затха эс бёлюрге керекди. Джамагъат элине Тау-Артындан абрекле да келе тургъандыла деб, Шогъай алай айтханды деб, джазады Атмакин. Ол тюзге ушайды, нек дсегиз, къайсы бир элге да ол заманлада тышындан абрекле къуру да келе тургъандыла. Джамагъат элни хапарын Лайпанланы Хамитден тюз джазгъан болмагъанды. («К истории карачаевцев и балкарцев», Черкесск, 1957, стр. 58 — 65). Алай а ол лермонтоведле Джамагъатны юсюнден айтханларын сюзюб, терс джерлерин кёргюзмейди.

Джамагъат элни къысха историясы: XVIII-чи ёмюр тауусула джамагъатчыла Басхандан кёчюб келген малкъарлыла болгъандыла. Кёчюб келгенлеге башчылыкъ этгенле Орусбийлары болгъандыла. Ол себебден джырда аланы атлары аслам айтылады. Орусбийланы Чёпеллеу Басханда энчи джер юлюш табмай, джууукъларындан кёлкъалды болуб, эки джа-

шы Элмырза бла Алхазны, дагыда джууукъ джетген юйдегиледен бир талайын алыб, Теберди ёзеннге келиб, алайда дженгил заманны ичинде Джамагъат деген элни къурагъандыла. Эл бек таб джерде орналгъанды. Хауасы алаMAT, тюз джери кёб, ол ёзенде кългъан джерледен эсе кюн алайгъа алгъа тиеди, алайдан артха батады. Тышыннан чабхан джауладан сакъларгъа Теберди суу болушханды. Тау-Арты бла сатыу-алыу джюрютюрге ауушла бла келген джолланы юслеринде болгъанды. Джамагъатчыла кишиге джасакъ бермегендиле. Ол себебден дженгил заманны ичине алайда уллу бай эл кълуралгъанды. Элде эки тирмен, эки гюрбеджи болгъанлары анга шагъатлыкъ этедиле. 1808—1814 джыллада Джамагъат элине эмина киргенди. Эминаны керти да ол джыллада болгъаны ажымсызды. 1805-чи джыл Орус аскер командование Кълубранны юсю бла бусагъатда Ташкёпюр болгъан джерни туура сенда кёпюр этерге деб комиссия ийгенди. Ол джыл кёпюр этилмегенди. Кёб турмай, къларачайлылада эмина чыкългъаны себебли, ол джанына адам барыу чырта тохтаб кългъанды. (Народы Карачаево-Черкесии. Ставрополь, 1957 г. стр. 33 — 34). Эминадан элни арты болургъа джетгенди. Джигитликлери тегерекге белгили болуб тургъан Элмырза бла Алхаз да ёлгендиле. Эминадан сау кългъанла (Чёпеллеу да) ызларына Басханнга кълйтхандыла. Джамагъат элни заманында арба джегиу болмагъанды. Ол себебден арба джол да болмагъанды. Эминадан эл кълрылыб баргъан заманда джангыз бир доктор табылмагъанды. Бусагъатда Теберди ёзеннге алаMAT асфальт барады. Ол Тебердиде тохтаб да кълалмай. Клухор ауушну тюрбюне джетеди, бир бутагъы да Доммайгъа элтеди. Бу джоллада джюрюген уллу автобусла кесибизни кълалдан, башха кълралладан да бери туристлени, альпинистлени келтиредиле. Джамагъат эл болгъан джерден эки километрде дунягъа белгили Теберди курорт барды. Ол курортну кёб санаторийлеринде эмда больницаларында джыл сайын, уллу кълралыбызны хар кълалайындан да келиб, бек кёб адам кийик саулукъ табады. Эмина дегенча аллай аурууланы уа совет медицина штамырлары бла кълурутханды.

9/II — 1963 джыл.

Лермонтов Къарачайда болгъанмыды? ✓

М. Ю. Лермонтов Кавказны къаллай бир суйгени эмда аны юсюнден къаллай бир джазгъаны кимге да белгилиди. Алай а Лермонтов Къарачайны джерлеринде болгъанмыды, огъесе болмагъанмыды? Бу сорууну кёбледен эшитиученбиз. Аны юсюнден кимле не джаза келгенлерине къарайыкъ.

«Къызыл Къарачай» газетни 1939-чу джыл 18-чи июлда чыкъгъан номеринде «Орджоникидзе́вская правда» (бююнгю «Ставропольская правда») газетден абзац келтириледи. Лермонтов кеси салгъан суратланы эм игилерини бирин «Кавказский вид с Эльбрусом» Къарачайда болгъан заманында Ыпчык ауушдан къараб салгъан болур, деб джазылады. Ыпчык аууш а Теберди бла Дууутну арасындады.

Лермонтовну атасыны къарнашыны туудукъларындан бири Петр Николаевич Лермонтов, отставкадагъы полковник, (Лермонтовгъа аталгъан илму конференциялада мен аны эки-юч кере да кёргенме) кесини статьясында «Эшта, кёбле, биле болмазла, Лермонтов Пятигорскени тийресинден сора да Къарачай-Черкесде болгъанды, сёз ючюн, Теберди ёзенде, Джамагъатда», деб джазады.

Журналист Е. Польская «Лермонтовские места в Карачаево-Черкесии» деген статьясында «Лермонтов «Кавказский вид с Эльбрусом» деген суратын Гитче-Къарачай райо́нда Бырмамытдан къараб салгъанды», деб джазады. Е. Польская айтханыга кёре, 1837-чи джылны джайында Нарсана линияны аскер постлары эки батальонну кючу бла Схауатда, Бырмамытда, Кичи-Балыкъда, Ючкекенде, Гум-Башында, Къанджат Къаяда салынгандыла; Лермонтов кесини тенглери бла ол постлада болгъанды: кече узуну шынкъартны къатында танг атдырыб, эртденбла кюн тийиб келген заманда Бырмамытдан къараб. Минги Тауну суратын салгъанды: ол себебден Бырмамыт Къарачайны Лермонтов болгъан джерлени бирине саналады, дейди.

Лермонтовгъа аталгъан башха статьясында Е. Польская Лермонтов кесини «Хаджи-Абрек» деген поэма-сында Джамагъат деген къарачай элде болгъан затланы юслеринден джазгъаны себебли, кеси ол элде болмаса да, Джамагъатны да «Лермонтовну джерлерине» санаргъа тыйыншлыды дейди.

Лермонтов татар тилге юренирге излегенини эмда чыгъармаларында кѣб тюрк тилли сѣзле бла хайырланнганыны юсюнден айта келиб, «М. Ю. Лермонтов къарачай-малкъар тилге юренирге излегенди» деген уллу статьясында Будаиланы Ахмат (малкъарлы) Лермонтовну романында айтылгъан Бѣла къарачай кыыз болгъанды, неда малкъар кыыз деб джазады.

Къарачай поэзияда да Лермонтов Къарачайда болгъанды деген ишнет айтылады.

Энди бу айтылгъанланы терси-тюсю бармыды, деб къарайыкъ, аны билир ючюн Лермонтов Къарачайгъа джууукъ джерледе къачан болгъанын ачыкълайыкъ.

Биринчи кере Лермонтов сабий заманында къарт анасы Арсеньева бла Кавказгъа 1820-чы джыл джай келгенди. (Бу арт кѣзюулеге дери Лермонтов Кавказгъа, Пятигорскеге биринчи кере 1818-чи джыл келгенди, деб лжазылыб тургъанды). Экинчи кере Пятигорскеге 1825-чи джыл джай келгенди, II джыл болгъан джашчыкъ болуб. Ол джыл Нарсанада да болгъанды Ючюнчю кере Лермонтов Кавказгъа 1837-чи джыл келгенди, белгилисича, ссылкагъа ийгенлеринде. Ол джыл апрелни аягында нела майны ал кюнлеринде Ставропольгъа келеди. Майны арасында Пятигорскеге келеди, 10-чу августдан сентябрны арасына дери болады. Андан сопа Лермонтов Нарсанадан, Пятигорскеден да кетиб, Шимал Кавказын башха джерлеринде эмда Тау-Артында болады. 1838-чи джыл январда Москвагъа къайтады. 1840-чы джыл 16 февральда Лермонтов француз посолну джашы Барант бла дуэльге чыгъады. Аны ючюн Лермонтовну дагыда Кавказгъа ссылкагъа иедиле. Июнда Ставропольгъа келеди, сентябрда Пятигорскеде болады, алайдан кюн чыкъгъан, кюн батхан джанына да барады, Нарсанагъа да келеди. 1841-чи джыл январда отпуск алыб. Петербургга кетеди. 20-чы майда Петербургдан Пятигорскеге келеди. 15-чи июлгъа дери (ѳлюб кетгинчи) алайда лжашагъанды Нарсанада да болгъанды. 1838, 1840, 1841-чи джыллада Нарсанагъа келгени сайын, таулагъа айланыргъа сюйгенди. 1840, 1841-чи джыллада Лермонтов Нарсанада къайсы кюнледе болгъаны белгиле тюлдю. Алай а 1981-чи джыл чыкъгъан «Лермонтовская энциклопедияда» (166-чы бет), «Кавказский гид с Эльбрусом» деген сурат 1890-чы джылдан бери Лермонтов салгъан суратха саналыб турса да, Эрми-

таж этген экспертизагъа кёре, ол сурат XIX-чу ёмюрню экинчи джартысында салыннганды. Лермонтов а 1841-чи джыл ёлгенди, XIX-чу ёмюрню биринчи джартысында. Ма ол себебден Лермонтов Минги Тауну суратын Ыпчык ауушдан къараб салгъанды, деб айтыуу тутхучсузлугъу артыкъ да бек ачыкъ къалады.

Лермонтовну «Хаджи-Абрек» деген поэмасыны юсюнден эки-юч тюрлю айтыу барды. 1964-чю джыл Ставропольда Лермонтовгъа аталгъан Бютеусюз илму конференция болгъан эди, анда мен Лермонтовну «Хаджи-Абрек» деген поэмасын къарачайлыла джашагъан Джамагъат эл бла байламлы этиб доклад этген эдим. Ол статья орус тилде Ставропольда Лермонтовгъа аталгъан китабда басмаланнганды. Мени ол докладымы юсюнден конференциягъа келген алимле бары Лермонтов «Хаджи-Абрек» деген поэмасында Джамагъат деген къарачай элни юсюнден джазгъанды», деб бир иннетде тохташханларыны юсюнден «Ставропольская правда», «Кавказская здравница», «Ленинское знамя» газетледе басмаланнган статьялада айтылгъан эди. Алай а Лермонтов Джамагъат болгъан джерге барыб, андан сора джазгъанды поэмасын деген а бошду. Поэма 1833-чю джыл джазылгъанды, ары дери уа Лермонтов Пятигорскеге бир кере 6 джылында, бир кере да 11 джылында келгенди, экинчи кере келгенинде Нарсанагъа да баргъанды.

1964-чю джыл Грузияда чыкъгъан бир картада «Лермонтовские места» деген джерлеге бусагъатда Къумуш орналгъан джер да саналыб эди. Алай а ол туристлеге деб чыкъгъан карта эди. Андан сора Къумуш орналгъан джер не карталада, не джазылгъанда аз-кёб да Лермонтов бла байламлы болуб кёрюнмейди.

Бир-бирледе басмада жангылыч кетиб къалгъан затла да тубейдиле. Сора адам аллай жангылычны окъуб, терс оюм этерге боллукъду. Сёз ючюн, 1838-чи джыл Лермонтов Новгород губернияда аскер къуллукъда болгъан заманында «Вид на долину Кубани» деген суратын салгъанды. Энди уа ол сурат кёб китаблада басмаланады атына да «Воспоминание о Кавказе», деб джазылады. Ол суратда узакъда сынджыр таула кёрюнедиле, джууукъда уа сыртда эки таулу бир-бирлери бла сёлеше, атла бла кетиб барадыла. 1890-чы джыл суратны репродукциясы Къарачайда Джамагъат элге иллюстрацияча саналыб берилгенди.

1960-чы джыл алимле бегитгенге кёре уа, суратда Усть-Лабинскени кьаты кёрюнеди.

Бэланы юсюнден талай тюрлю айтыу барды, аны бир черкес, бир чечен, бир кьумукъ кьыз этедиле. Не кьарачай, не малкьар кьызды деб, джангыз Будаи улу джазады.

Лермонтовну Бырмамытда, Элкьуш, Кичи-Балыкь, джанларында, Гум ичинде айланганы белгиледи. Е. Польская айтханнга кёре, Лермонтов Гум-Башында да болургьа керекди. Бу айтылган джерлени барында да кьарачай кьошла бек кёб болгьандыла.

Кьарачай элле ёзен ичлеринде болгьанлыкьгьа, кьарачайлыланы баш ишлери малчылыкь болгьаны себебли, ала малла бла кенг джайылыб джашагьандыла. Сёз ючюн, XIV ёмюрде араб алим Мухаммед ибн Батуна Бештауну тегерегинде исси суула чыгьандыла, тюркюле алада джууунадыла, алада джууунган адамны ауруу хорламазына ышанадыла, деб джазады. Ол заманда Бештауну тегерегинде тюрк тилли кьуру кьарачайлыла, малкьарлыла болгьандыла.

1828-чи джыл Кьарачай бла Россияны араларында шохлукь договор этилгени себебли, Кавказы бир кьауум джерлеринде уруш барса да, Кьарачайны джерлеринде орус аскерчиле эркин айлангандыла. Ол себебден Лермонтов да кьарачай кьошла болган джерледе кьоркьуусуз айланганды. Кьарачайлыла ол заманда огьуна Нарсанагьа кёб джорюучю болгьандыла. Лермонтов ёлгенден сора 10 джылдан Кавказгьа келген Лев Толстойну джазгьанларындан кьарачайлыланы Нарсанагьа бара-келе тургьанлары ачыкьланады. 1958-чи джыл сёлеше келиб, мен, арабин, Лермонтов Кьарачайда болгьанмыды эке дегенимде, Курорт Тебердиде кьарт киши Абрекланы Шамиль, сейир этиб, сора сен аны эндиге дери кьалай эштмей тургьанса. Лермонтов кьарачай кьошлада болгьанды, ол огьай эсенг, кьошлада айран да ичгени, мен аны кьартладан айтыб эшитгенме деген эди. Ким билсин, Лермонтов татар сёзле деб джазгьанын кьарачайлыладан эшитген эсе да белгисизди.

Алай бла кьарасакь, Лермонтов Кьарачайны кёб джеринде болгьанды. Джамагьат элни юсюнден да «Хаджи-Абрек» деген поэмасында джазгьанды.

«Лермонтов Кавказы эмчек уланыды» деб кьарачайлыланы алай айтыулары анга терен суюмекликни

билдиреди. Лермонтовгъа алай Кавказда джашагъан халкъла бары да айтадыла. Лермонтов Минги Тауну Ыпчыкъдан къараб салгъанды демеклик тутхучсузду. Ыпчык деб Теберди ёзенде Джамагъатдан Дууутха аугъан аууш бла Дууутдан Учкуланига аугъан ауушха айтадыла. Ол Ыпчыкъладан къарасанг, Минги Тауну арт джаны кёрюнеди. Мен кёб болмай негерлерим бла барыб, Минги Тауну арт джанындан къарагъанма. Арт джанындан къарасанг, Минги Тауну эки тѣппеси чорт кесилген эки къаяды, ол себебден алайда буз да джокъду, къар да тохтамайды. Эки къая къаралгъанлай турадыла. Суратда уа Минги Тауну эки тѣппеси да буздула.

1985 джыл.

Эртдеги орус литератураны сейирлик чыгъармасы

Литература чыгъармагъа багъа берген заманда аны уллулугъундан, гитчелигинден, къачан джазылгъанындан эсе, нени юсюнден джазылгъанына, къалай джазылгъанына эмда ич магъанасына бек къарайдыла. Ол кѣз бла къарауда «Слово о полку Игореве» деген чыгъарма бютеу дунягъа белгилиди. Бу сейирлик чыгъарма джазылгъанлы 800 джыл толгъанын ООН-ну бегими бла кёб болмай бютеу къраллада белгилегендиле.

Чыгъармада нени юсюнден айтылгъанына эмда аны магъанасы неден терен болгъанына бир къарайыкъ энди.

Къара Тенгизни шымал джанларында, Донну тѣгеринде джашагъан половчула Киевская Русьгъа, таб тюшгенлей, чабыуул этиб, мал, адам да сюрюб тургъанлары себебли, 1185-чи джыл февралда Киевни баш бийи Святослав талай орус шахарны бийлери бла бирге половчулагъа чабыуул этиб, кёб рысхы да джыйыб, джесирле да алыб къайтханды. Новгород-Северни бийи Игорь Святослав бла болмагъанды, ол чабыуулгъа къатышмагъанды. Алай а 1185-чи джыл джаз, Киевни бийи Святослав билдирмегенлей, кесини къысха джууукълары бла половчулагъа чабыуул этеди, этгенликге уа, бек кёб адамы да ёледи, сау къалгъанлары джесирликге тюшедиле, Игорь кеси да, джаралы болуб, дагъыда юч бийи да джесирликге тюшеди-

де. Аны бла кьалмай, уллу кёллю болгъан половчула, джер-джерге чабыуул этиб, талай орус шахарны алгъандан сора аяусуз халда чачадыла, уллу халеклик саладыла.

Игорь половчулада джесирликде тургъанлыкъгъа, аны алай уллу кыйнамагъандыла. Анга кёз-кёулакъ бола туругъа деб, 20 адам салгъандыла. Ала бла бирге, кюн сайын дегенча, ат белинде айланыб тургъанды. Ол огъай эсенг Игорь кесини джашагъан джеринден священник да келтиргенди. Артда джангыдан чабыуул этиб, ызларына ачыулу болуб, къайтыб келген половчула, джесирде тургъанланы ёлтюрюр муратлы болгъанларын ангылаб, Игорь къачар къайгъыгъа киреди. Овлур деген половчуну болушлугъу бла къачыб ызына келеди. Игорну джесирликде тургъан джашы Владимир Кончак ханны кызын алгъанды эмда эки джылдан аны да алыб кесини джерине къайтханды.

Чыгъарманы кысхача хапары алайды. Алай а ол кысха хапарда бек уллу терен магъана барды: терен магъананы берген автор чыгъарманы не иннетде джазгъанындады, къалай джазгъанындады.

XII-чи ёмюрде Киевская Русьда бирча иннет болмагъанды. Талай джерде феодалла кеслерине энчи бийлик излеб, Киевде баш бийни сан этмей тебрегендиле. Ол феодалланы таб бир-бирлерине чабыуул этгенлери да болгъанды. Аны себебли половчула да дженгил-дженгил чабыуул эте туругъа онг табхандыла.

Чыгъарманы автору ким болгъаны белгили тюлдю, аны юсюнден кёб тюрюю айтыу барды, алай болса да ол автор Ата джуртун бек багъалы кёргени эмда тжашауна бек уллу джан ауртханы белгилиди. Игорьны энчи чабыуул этгени эмда адамларын да къырдырыб, кесини да джесирге тюшгени тюрюю-тюрюю джерледе орус бийле бир иннетде болмагъанлары ючюндю, бирикмегенлери ючюндю, ол себебден бютеу феодалла бир иннетге джыйылыгъа керекдиле, биригирге керекдиле, деб авторну баш айтыргъа излеген олду.

Чыгъарманы автору Игорь ючюн мыдахлыкъ кюру Игорь бийлик этген джерге келиб къалмайды, бютеу Орус джерге келгенди, дейди. Ол себебден чыгъармада «Орус джери» деб джюрек толу сюймеклик бла та-

лай кере айтылады. Алай а «Орус джері» деген заманда кзуру джер айтылмайды, бютеу халкъ айтылады, халкъда биринчиге урунуб, джер сюрюб джашагъан халкъ айтылады. Бийлени джигитликлерине да сый бериледи. Бютеу орус джери бир иннетге, бир оноугъа джыйылыб, насыблы джашарыгъы чыгъарманы ич ёзегиди.

1856-чы джыл Карл Маркс Энгельсге письмосунда «бу чыгъарманы баш магъанасы монголлула чабарны аллы бла орус бийлени бирикмекликге чакъырыуду» деб алай джазады.

Ма ол себебден поэмада бек кёб джерни аты айтылады: Киев, Дон, Волга, Белгород, Новгород, Гелнич, Путивль, Двина, дагъыда башха джерле. Ала бары да бир-бирлеринден айырылыргъа чыртда боллукъ тюлдюле, деб ангылашынады.

Бу чыгъармада Игорьны юй бийчеси Ярославнаны юсюнден энчи айтыргъа тыйыншлыды. Дуния литературада эрлерине кыйынлыкъ джетген заманда тиширыуланы кыйналгъанларыны юсюнден кёб айтылады.

Алай а ол тиширыула биз энди къалай джашарыкъбыз, деб кеслерине джашауларына сагъыш этиб кыйналадыла. Ярославна уа кесине кыйналмайды, кзуру Игорьгъа кыйналыб кълмайды, бютеу Игорьны аскерлерине кыйналады, эртден сайын Путивль шахарда кёкге, джерге къараб, бютеу табигъатны аллында эрине, аны аскерлерине болушлукъ излейди, тилек тилейди.

Чыгъармада табигъат бек сейирлик кёрюнеди. Табигъат джашауда бола тургъан затлагъа кёре тюрленеди. Половчула бла уруш башланырны аллы бла кёкде къан ырымла кёрюнедиле, тенгизден къл-кълара булутла келедиле, кёк кюкюрерге хазырланады, садакъ джангур джауарча кёрюнеди. Джер кючлю тукъум титирейди, суула кълралыб келгенча боладыла, джер юсюнде ёлюмню кълркълунчлу кълара кёлеккеси айланады.

Игорь джесирликге тюшгенден сора бютеу Орус джери бушуугъа бёленеди. Кюн, джел, булутла, кёк джашнагъан, эртденнигъ тубан, булбул джырлагъан, сыртла, джарла — бютеу болгъан бир тюрлю халгъа киреди.

«Слово о полку Игореве» деген чыгъарма кълчачан

джазылгъаныны юсюнден кѣб тюрлю айтыу да болгъанды, алай болса да ол 1187-чи джыл джазылгъанды, деб алайда тохташхандыла. Алай а XVII-чи ъмюрню аягына дери чыгъарманы юсюнден джукъ белгили болмай тургъанды. 1795-чи джыл эски китабланы джыяргъа бек суйген А. М. Мусин-Пушкин Спасо-Ярославск деген монастырде къолдан джазылгъан бир сборник алады. Аны ичинде талай чыгъарма болгъанды, аланы бири да — «Слово о полку Игореве». 1800-чю джыл бу чыгъарма эски орус тилде эмда эндиги орус тилде басмаланады, алай а 1812-чи джыл Москвада Мусин-Пушкинни юйю кюеди, юйню ичинде къалгъан затла бла бирге бу чыгъарманы къол бла джазылгъаны да кюеди. 1795—1796-чы джыллада чыгъарманы къол бла джазыб алыб Екатерина II бергендиле. Ол экземпляр да сакъланады. Алай а ол экземплярда да, басмаланганда да халатла кетгени белгилиди. 1795-чи джыл табылгъан экземпляр да XII-чи ъмюрден къалмагъанды, ол да XVI-чы ъмюрде биринчи джазылгъандан кѣчюрюлгенин алимле бегитдиле. Ма ол себебли иш сагъыш этиб къарасакъ, чыгъармада толусу бла ангылашыныб къалмагъан затла да тубейдиле.

Бу чыгъарманы XIX, XX-чы ъмюрледе талай адам эндиги орус тилге кѣчюргенди, талай поэт да аны назмула бла джазгъанды. Чыгъарма бек кѣб тюрлю тыш къраллы тиллеге да кѣчюрюлгенди. Аны юсюнден бек кѣб илму иш да джазылгъанды. Чыгъарма кеси къуру беш къагъытды, аны юсюнден джазылгъан илму ишле 500-ден атлайдыла. Чыгъармада тюрк тилли сѣзде да аз тюдюле, аланы юслеринден алимлени ишлеринде да айтылады. Чыгъарманы сѣзлерин сюзе, профессор Хабичланы Магомет да, бу затны юсюнден кѣлюне келгенни айта, уллу статья джазыб конференцияда доклад этгенди.

Чыгъарманы тил байлыгы уллуду, ол поэзияча окъулады, аны ичинде алимле поэзияны джорукъларын да табадыла.

Дуня литература бек иги чыгъармаланы айтхан заманда «Слово о полку Игореве» да айтылгъанлай турлукъду, аллай сейирлик чыгъармагъа ълюм джокъду.

1985 джыл.

Украин халкыны аязы

Т. Г. Шевченко туугъанлы 170 джыллыгына

И меня в семье великой,
В семье вольной, новой
Не забудьте — помяните
Добрым, тихим словом.

Т. ШЕВЧЕНКО

Белгили украин поэт Тарас Григорьевич Шевченко туугъанлы быйыл 9-чу мартда 170 джыл толады. Ол кеси патчахлыкны ачыуун кѣб сынаса да, бара-баргъан заманда, тюзлюк терсликни хорлаб, халкъла баш бошлукъ табыб, эркинликге чыгыб, бир уллу юйюрге къарнашлыкъ шохлукъда джашарыкъларына толу ий-нанганды. Кесини «Осият» деген назмусунда Шевченко аллай джангы, насыблы, уллу шох юйюрге джашагъан заманыгызда, унутуб къоймай, мени да сагъына туругъуз дейди.

Бу сѣзле бизни бююнню джашауубузгъа аталыб джазылгъанча алайдыла. Шевченкону аты унутулгъан огъай эсенг, джылдан-джылгъа кенгден-кенгге джайыла барады. Аны аты шахарлагъа, элlege, университет-lege, театрлагъа, музейlege, орамлагъа дагъыда кѣб тюрлю башха затлагъа аталгъанды. Талай джерде анга алапат памятникле салынгандыла. Джыл сайын дегенча аны китаблары украин тилде, орус тилде эмда СССР-ни халкъларыны тиллеринде чыгъадыла. Аны джазгъанлары башха къралланы тиллерине кѣчюрюлгендиле. Уллу къралыбызны школларында, институтларында аны чыгъармалары да окъуладыла.

Шевченкону заманында таулула аны джазгъанларын окъугъан огъай эсенг, атын айтыб да эшитмегендиле. Бююн а таулу поэтле аны чыгъармаларын ана тиллерине кѣчюрөдиле эмда Шевченкону кесине атаб назмула джазадыла. Қъарачай-малкъар тилге да уллу украин поэтни кѣб чыгъармасы кѣчюрюлгенди. Аны джазгъанларын аслам кѣчюргенле: Отарланы Керим, Алийланы Умар, Қъулийланы Қъайсын, Залиханланы Джанакъаит, Хубийланы Юсман, Макитланы Сафар эмда башхаладыла. Украин поэтни чыгъармалары ана тилде да тынч окъуладыла, толу ангылашынадыла. Юлгюге «Катерина» деген поэмасындан юзюк келтирейик (кѣчюрген Отарланы Керим):

Ата, столгъа бауурлапыб,
Мыдах олтурады.
Башын ёрге келтиюралмай,
Сагъышлы турады.
Анасы да атасыны
Къатына чёкгенди,
Джылай-джылай айтады ол:
«Къалай болсун энди?»

Къулийланы Къайсын Шевченкону юсюнден джазгъан назмусунда «Халкъны поэти» деб атагъанды. Украинаны тюзлеринде поезд бла кетиб бара, Къайсын Шевченкону эсине тюшюреди. «Бу джерни жарыкъ кюн жарытсын» — деб алай айта, халкъны ёмюрлюк инджиюне отда кибик джюреги кюе, ауур сагъышлы болуб, Шевченко бу тюзледе айлана болур эди, дейди.

Макитланы Сафар «Кобзарь» деген назмусунда энди сени Украинанг да эркин солуйду, кюннге чыкъгъанды, джангы юйюрге сени атынгы да неича да суюуб айтханлай турадыла, деб джазады.

«Тарас Шевченкогъа» деген назмусунда Сююнчланы Азамат аны Прометей бла тенгледиреди:

Тюзлюк ючюп бугъоуланган
Прометейни джакъчысы,
Салам сениге Кавказдан,
Эркинликни джырчысы!

Къобанланы Ахмат Украинада Шевченкону памятникини аллында сюелиб, «Сени къарамынг» деген назмусун джазгъанды. Назму украин, орус, къарачай тилледе басмаланганды.

Кёкге тирелген акъ тёпелеге
Джудузла, ай да къонуучу джерден
Келгенме, Кобзарь, сениге тюберге,
Ушакъ этерге бек таза кёлден.

Таулу поэтлени кёб чыгъармалары Шевченкону тилине да кёчюрюлгендиле, артыкъсыз да бек Къулийланы Къайсын бла Байрамукъланы Халиматны джазгъанлары.

Украина бла Къарачай-Черкесияны джазыучулары уллу шохлукъ джюрютедиле. Бизни областны черкес, къарачай, абаза, ногъай джазыучулары Украинагъа барыб, шахарлада, элдеде, заводлада кеслерини чы-

гъармаларын окъуучандыла. Украинаны поэтлери бизни областны шахарларында, эллеринде сыйлы къонакъла боладыла.

Абдулжалилов Фазилни, Байрамукъланы Халиматны, Гашиков Хусинни, Батчаланы Муссаны, Ханфенов Алимни, Капаев Суюнну, Тхайцухов Беймурзаны, Чикатуев Микаэлни, Хубийланы Назирни, Къобанланы Ахматны, Сююнчланы Азаматны, Кумратова Кельдиханны, Тлябичева Мираны, Дугужев Къурманны назмулары 1972-чи джыл украин тилде Херсонда энчи китаб болуб чыкыгъандыла («Теплые сокровища»).

1977-чи джыл украин поэтле бла къарачай поэтлени чыгъармалары къарачай тилде китаб болуб чыкыгъандыла («Танг джарыкъ»).

Къарачай, черкес, абаза, ногъай поэтлеге атаб украин поэтле талай назму джазгъандыла. Украин поэт Микола Братан «Салам» деген назмусунда былай джазады:

Ой Миши Тауну кёлтордюк кёлюн
Днепр сууну мелхум бойпунда,
Учунуб ичдик биз кюнню нюрюн
Шохлукъ байрамны джарыкъ тоюнда.
Узакъ тюзледе тийик таулагъа
Иеме салам мен да саугагъа.

(Кёчюрген Чотчаланы Магомет).

Бу китабда бютеу да 14 украин поэтни чыгъармалары басмалангандыла. Аланы бири Василь Шевченкоду.

Уллу Ата джурт къазауатны заманында таулула да бютеу совет аскерле бла бирге, кеслерини туугъан эллеринча багъалатыб, Украин тюзледе джаугъа къаршчы кюрешгендиле. Ол заманда этилген халкъ джырлада керти джетген кюнде бегиген шохлукъну юсюнден да айтылады. Сёз ючюн:

Адресибизни джазыб барама
Украинада ташлагъа,
Украин кызла джылаб къарайдыла
Джаралы болгъан джашлагъа

Бизге чабхан джаулагъа къаршчы уллу джигитайк этиб ёлген Хапаланы Абдулланы къабыры Чернигов областдады. Аны сын ташына «Хапаев Абдулла Тууганович — сын Қарачая и Украины» деб джазылгъанды.

Гвардиячы полковник Багъатырланы Харун 1943-чю джыл, джауну сюре, Днепр суудан биринчи ётгенледен болгъаны ючюн, анга Совет Союзу Джигити деген дараджа берилгенди. Къазауатны кёзююнде Кавказ ауушланы джауладан сакълагъанланы ичлеринде Украинаны джашлары да болгъандыла.

«Кавказ» деген поэмасында Шевченко

Таула арты таула, ачы урлукъ жебилген,
Булутлагъа чырмалгъан къанла эрши тегюлген, —

деб джазады (Кёчюрген Алийланы Умар).

Бюгюн а таулу джашла, таулу кызла Киевде Шевченко атлы университетде да окъуйдула. 1975-чи джыл Къарачай-Черкес пединститутну студентлери Киевде ол университетге барыб, Шевченкону джазгъанлары къарачай, черкес, абаза, ногъай тиллеге кёчюрюлгенлерини юслеринден хапар айтхан эдиле.

Уллу къралыбызны кёб тюрлю миллетлери бир уллу шох юйюр болуб, махтаулу уруна, джангы насыб джашау ишлейдиле, халкълагъа быллай джашауну келлигин джазыб кетген Шевченкону атын да багъалатыб кёбден кёб айтадыла.

1984 джыл.

Украина Къарачай-Малкъар поэзияда

Бу статьяда талай затха къаралады: «Т. Г. Шевченко къарачай-малкъар тилде», «Къарачай, малкъар поэтле Шевченкону юсюнден», «Иван Куликни «Къарачай» деген поэмасы, «Украина Уллу Ата джурт къазауатны заманында къарачай, малкъар поэзияда эмда къарачай-малкъар халкъ джырлада», «Украин поэтле къарачай-малкъар тилде».

Украинаны белгили поэти Шевченкону аты бюгюн бизни кёб милетли уллу къралыбызгъа бирча багъалыды. Аны чыгъармалары озгъан джашаудан терен хапар айтадыла.

Шевченко «Кавказ» деген поэмасын джазгъан заманда къарачайлыла, малкъарлыла аны ким болгъанын да билмегендиле. Бу поэмада таула къара булутлагъа бёлениб, ичлери кыйынлыкдан толу, къан бла сугъарылыб тургъанча кёрюнедиле. Уллу Октябрь социалист революциядан бери таулула да бю-

теу совет халкъла бла бирге джарыкъ, кенг, эркин джашаугъа чыгъыб, алдан алгъа барадыла, Шевченкону чыгъармаларын окъугъан бла къалмай, ана тиллерине да кёчюредиле.

«Шевченко мени эм бек суйген поэтлерими биринди, джаш заманымда мен аны айырыб багъалы кёрседим, аны чыгъармаларында тюз иннет бла халкъны джашаууна къайгъырыу, кесини инджилиб джашагъаны аны артыкъ да бек суйдюре эдиле», — деб Хубийланы Осман письмосунда алай джазады. 1938-чи джыл ол Шевченкону «Кёк тенгизге суу саркъады») «Течет вода в синее море»), «Къыйынды ёксюзге» («Тяжко, тяжело жить на свете»), «Сагъышларым, сагъышларым» («Думы мои, думы мои»), «Керек тюлле къара къашла» («На что черные мне брови»), «Сен байгъа сукъланма» («Не завидуй богатому») деген назмуларын кёчюргенди. Талай джылдан сора уа «Осият» («Завещание») деген назмусун кёчюргенди.

Эл школ хрестоматияда эмда дуняны халкъларыны тиллеринде чыкъгъан «Завещание» деген китабда басмаланганды.

1939-чу джыл Шевченкону кесини энчи китабы къарачай-малкъар тилде чыкъгъанды. Бу китабда Шевченкону биографиясы берилгенди эмда талай белгили чыгъармасы ана тилге кёчюрюлгенди. «Катерина», «Осият» («Завещание») — кёчюрген Отарланы Керим, «Кавказ» — кёчюрген Алийланы Баблашны джашы Умар, «Уку», «Джалчы тиширыу», «Наймичка» — кёчюрген Этезланы Омар (Уку деб малкъарлыла гылын къушха айтадыла). «Тюш («Сон») — кёчюрген Залиханланы Джанкъайыт, «Гитче Марьянагъа» («Маленькой Марьяне»), «Меннге башха туююлдю» («Мне, право, все равно») — кёчюрген Къулийланы Къайсын, «Ой джангызма, мен, джангыз» (Ой одна я, одна»), «Ингирлик» — кёчюрген Макитланы Сафар.

Керти поэзия къайсы тилге да тыйыншлысыча кёчюрюлсе, ана тилде джазылыб къалгъанча окъулады. Анга шагъатха Отарланы Керимни «Катерина» деген поэмасындан бир кесеги келтириледи:

Кючден къобханд да, баш ура,
Чыкъгъанд да кетгенди,
Эски юйде къартла ёксюз
Къалгъандыла энди.
Балий бачхада аллахха,
Кёрсюн — баш урады,

Джолуна уууч топракны
Джанына алады.
Туугъан джерге къайтыб келмем, —
Дейд Катя, — тилерме:
Узакъ джерде бош адамла
Кёр къазсынла дерме.
Алай анда туугъан джерини
Бош топурагъы да
Къуюлсуң юсюме, ол да
Джабсарыуд дагъыда.
Ол къабыр топурагъымда
Кечеде, кюнде да
Ачы къадарымдан хапар
Айтсын хар жимге да.

Шевченкону «Осият» деген назмусу дунияны халкъларыны тиллеринде китабда Отарланы Керимни кёчюрдени бла да берилгенди. Бу назму оригиналда 24 тизгинди, Керимни кёчюрденинде уа къуру 16 тизгинди. Хубийланы Осман кёчюргенде 23 тизгин барды. Экисини кёчюргенлери да игидиле, алай а былайда бир затны ачыкъларгъа керекди.

Керим кёчюргенден:

Ёлгенимлей асырагъыз
Сиз мени къабырда,
Эркин кенг аулакъ ичинде
Сюйген Украиннада.

Осман кёчюргенден:

Мен ёлгенлей басдыргъыз
Сюйген Украиннада,
Дангыл тюзде къабыр къазыб,
Асырагъыз сиз анда.

«Аулакъ» деб малкъарлыла дангыл тюзге айтадыла. Алай бла эки поэт да туб тюз джерде асырагъа деб джазадыла. Шевченко уа дангыл тюзде асырагъыз деб кёймайды, дангыл тюзню ортасында дуппурда асырагъыз, дейди ол дуппурда — Днепр суудан узакъ болмай.

Шевченко джазгъандан:

Як умру, то похавайте
Мене на могиле,
Серед степу широкого
На Вкраини милий.

Орусчагъа кёчюрюлгени:

Как умру, похороните
На Украине милой;
Пусть курган в степи широкой
Будет мне могилой.

«Могила» деб Украинлыла къабыргъа айтмайдыла, дуппургъа айтадыла.

Ол себебден Хубий улу экинчи строфада ол магъананы джазады:

Дуппур юсюне салыгъыз,
Уллу сууну кёрюрча,
Эски Днепрны ёкюргени
Къулагъыма келирча.

1961-чи джыл Байрамкъулланы Алибек Шевченкону «Мен киши джеринде ёсгенме» («И вырос я в чудном краю») деген назмусун кёчюрюб, газетде басмалагъанды. 1961-чи джыл Шевченко ёлгенли 100 джыллыгъына атаб «Шуёхлукъ» — деген альманахта Отарланы Керим кёчюрюб Шевченкону «Катерина», «Осият» деген чыгъармалары басмаланадыла. 1964-чю джыл туугъанлы 150 джылыгъына аталыб, «Шохлукъда» Къулийланы Къайсын, Отарланы Керим, Гуртуланы Берт кёчюрюб, Шевченкону 9 чыгъармасы бериледи.

Шевченкону «Сагъышларын» окъусанг (Кёчюрген Къулийланы Къайсын), Шевченко къуру украин тюзледе айланган бла къалмай, Кавказ тауланы терен ёзенлеринде да айланган болур, тауланы джюрек сагъышларын да билген болур деринг келеди. Кёчюрюлген а назмуну музыкалы эшитилгенин тас этмегенди:

Сагъышдарым, сагъышларым,
Джюрек джырларым,
Сиз мени къоюб кетмегиз
Къыйын джыллада.

Сагъышларым, сиз келигиз
Бу узакъ тюзге.
Сизин ийнакълай джырларма
Мен биргегизге.

Къарачай, малкъар поэтле Украинаны кобзарына атаб талай назму джазгъандыла. 1939-чу джыл Нальчикде чыкъгъан «Т. Г. Шевченко» деген китабда Шевченкогъа аталыб төрт назму басмаланганды. «Халкъ-

ны поэти» деген назмусунда Къулийланы Къайсын Украинада поезд бла кетиб бара, эсима Шевченкону тюшюре, ол ма бу тюзде кесини джюрек джарсыулары бла айлана болур эди дей, апы кёзюне кёргюзтеди:

Чыммакъ-акъ къар. Украинаны къары.
Сен нечик ариу джатханса джерге:
Сабыр бар, поезд, сабыр бар, поезд,
Иги къарама къой бу тюзлеге.

Мен къар тюзлеге не къарасам да,
Поэт къар юсюнде сюелиб кёрюнмез,
Бу джерге толу сагъышда къараб,
Билеме, ол манга салам бермез...

Эсимде, акъылымда къалыр
Аны бу тюзледе айланганы.
«Бу джерни джарыкъ кюн джарытсын!» — деб,
Терен сагъышы да ол болгъаны.

Макитланы Сафар «Кобзарь» деген назмусунда, халкъла бюгюн эркинликге чыгъыб, сени да унутмай джашайдыла, деб джазады. Залиханланы Джанкъайыт Шевченкогъа атагъан назмусунда «Поэт-демократ» деб джазгъанды. Озгъан ёмюрню кюнсюзлюгюн, залимлилигин айта, Сафар артыкълыкъгъа баш урмай кюрешгенлени эм биринчилеринден Тарас Шевченко да болгъанын джазады.

Этезланы Дауд «Тарас Шевченко» деген назмусунда анга кёб зат ючюн бюсюреу этеди: къурч перосу патчахлыкъгъа къаршчы ишлегени ючюн, адам хакъ ашаучулагъа къаршчы кюрешгени ючюн, кёб поэтни тюз джолгъа салгъаны ючюн.

Назмуну арт куплети:

Бюгюн сени эсге тюшюребиз,
Намуларынгы джюрекде биширебиз.
Джырларынгы кёб тилге кёчюребиз
Поэт-художник Тарас Шевченко!

Сюйюнчланы Азамат «Тарас Шевченко» деген назмусунда Шевченкону Прометей бла тенгледиреди.

Джюрегинде от джылтырай,
Юсюнге таш кёлек кийиб,
Къая ташдан сен къарайса,
Бурунгу Прометей кибиб.

Тюзлюк ючюн бугъоуланган
Прометейни джакъчысы.
Салам сеннге Кавказдан,
Эркинликни джырчысы.

Шевченкону «Осият» деген назмусуна джууаб эте, патчахлыкъ къара джерге кѣмюлгенди, бугъоула чачылгъандыла, сынджырла юзюлгендиле, тюзлюк беги-генди, джангы юйюрге биз джарыкъ джырла джыр-лайбыз, сен да аланы билгенча Кенг Днепрге къарай-са, деб Сюйюнч улу алай джазады. Украинаны поэти анга къысха адамды эмда «джол устады»:

Сыпас эте миллетимден,
Джашау дерсле алама.
Кобзарны джол уста этиб,
Украинада айланама.

Хапчаланы Маммет «Сен Къарачайгъа багъалыса» деген назмусун Шевченкогъа атагъанды. Тюзлени джашы таулагъа да багъалы джаш болгъанса, дейди ол Шевченкогъа.

Фахмулу поэт Къобанланы Ахмат «Сени къарамынг» деген назмусун Шевченкону Херсонда памятни-гини аллында джазгъанды. Бу назму бютеу Къарачай-ны джаш тѣлюсюню атындан джазылгъанча ангылашы-нады. Назмуда авторну туугъан джерине, халкъына терен суймеклиги кѣрюннгени бла бирча Шевченкону иннетине тюзлюгю да, бююн уллу къралыбызда кѣб миллетле бир иннетде джашагъанларына къууаннганы да кѣрюнеди. Назму кѣлтюрюлген джюрек сезимле бла джазылгъанды. Бу назму орус, украин тиллеге кѣчюрюлюб да басмаланганды, ана тилде да толусу бла келтирирге тыйыншлы) кѣребиз:

Кѣнге тирелген акъ тѣппелеге
Джулдузла, ай да къонуучу джерден
Келгенме, Кобзары сеннге тюберге,
Ушакъ этерге бек таза кѣлден.

Сен мени аллымда къая кибиксе,
Къая тилсизди, сен а — рѣлеше.
Терен сагъышха саулай сингибсе,
Тура болурса назму сѣз эше.

Ташны ичинден кѣзлеринг сабыр
Къараб туралла, ийнакълай джерни;
Ол къарам, сѣзсюз, сабырлыкъ салыр
Кѣнге, джерге да, тохтатыб джелни.

Анда, Қъарачайда, ёмюрлюк бузла,
Ала бла бирге гоккала джашнай...
Анда кюн кибик джана джулдузла,
Сени къарамынг алагъа ушай.

Таракъ тауланы булутла джабыб,
Езеннге тубан кирген, кёзюуде,
Джолланы джарытад, кёк джашнаб, джаныб,
Аллай кюч кёрдюм сени кёзюнде.

Мында сынадым шохлукъну кючюн,
Халкъынг, джеринг да ма анга шагъат.
Сейир тенглени унутмаз ючюн,
Сыйлы къарамынг биргеме къалад...

1927-чи джыл Октябрь революцияны он джыллыгыны кюнюне Қъарачайда биринчи шахар ачылгъанды. Ол замандагы аты аны Микоян-Шахар эди, бюгюн а-Қъарачай шахар. Қъарачайны белгили поэтлери Қъаракетланы Исса бла Ёртенланы Азрет ол джыл огъуна джангы шахаргъа атаб эки назму джазгъандыла. Ол джыл белгили украин поэт Иван Кулик Қъарачайда болгъанды эмда «Қъарачай» деб поэма джазгъанды. Қъарачай халкъны юсюнден бу биринчи поэмады. Ары дери Иван Кулик Кавказда болмагъанды. Ол джаш заманында огъуна революцион кружокну члени болгъанды, 17 джылында Америкагъа кетгенди, анда фабрикалада, шахтада ишлегенди, февраль революциядан сора Украинагъа къайтханды граждан къазауатда айланганды. Аны биринчи китабы 1921-чи джыл чыкыгъанды. Иван Кулик 1927-чи джыл Қъарачайны тау эллеринде болгъанды.

Поэма пролог бла беш кесекден къуралыбды. Прологда айтылгъаннга кёре, Иван Кулик Кавказгъа не солургъа, не кёз ачаргъа келмегени ангылашынады. Джолда келе тургъан заманында огъуна эсинде, акъылында Қъарачай болгъаны айтылады.

Поэманы биринчи кесегине «Қъарча» деб атагъанды. Мында джазылгъаннга кёре, Иван Куликни къарачай халкъны исторнясындан терен билими болгъаны да ангылашынады. Халкъ Қъарчагъа ийнанса да, ышанса да, халкъны кюннге чыгъаргъан Қъарча болмагъанды, уллу Ленин болгъанды, энди уа Ленинни аты халкъгъа бирча багъалыды, дейди поэт.

Поэманы экинчи кесегине «Шамиль» деб аталады. Поэт XIX-чу ёмюрде Кавказда урушну юсюнден айта, халкъны джашауун онгуна бурур ючюн, ол заманда

да киши джукъ этмегенди, халкъгъа Ленин келтирген игиликни киши да келтирмегенди, нек десенг, Ленин хар элде, хар юйде болгъанды, дейди поэт.

Ючюнчю кесегинде поэт сюрюучюлеге айланыб, аланы керти джаулары кимле болгъанларын ангылатады: патчахны къуллукъчулары бла аллахны келечилери. Къарачайны сюрюучюлери ма ол эки къауум бла кюреширге керекдиле. Энди уа не байла, не «акъла» боллукъ тюлдюле, нек десенг, энди Ленин барды, деб поэт таукел айтады.

Тёртюнчю кесекге поэт «Терезе эл» деб атагъанды. Белгилисича. Терезе эл 1922-чи джыл ишлениб башланганды, Терезе деб а анга 1926-чы джыл аталгъанды. Анга ат атагъан заманда Тохчукъланы Локъман да болгъанды. Локъман айтханнга кёре, ол кюн Биджиланы Тохтар «Биз ёмюрню тар ёзенледе джашайбыз, бу эл а тюз джерде орналгъанды, бу бизни Россиягъа терезебиз болсун, атына да Терезе деб айтайыкъ». — дегенди. Облисполкомну тамадасы Гюрджю улу Къурман да «энди таб ат аталды, элге башха ат излеуню къояйыкъ», — деб, ол атны бек тыйыншлы кёргенди. Къарачайда биринчи колхоз да 1928-чи джыл Терезе элде къуралгъанды. Ма ол себебден Иван Кулик Къарачайны уллу, эски эллери бола тургъанлай, аланы юслеринден джазмай, джангы къуралгъан Терезе элни юсюнден джазады. Терезесиз адам джаз келгенни да эслеялмайды, эндиге дери терен, тар ёзенде терезесиз юйдеча джашагъанла, энди кенг джашаугъа чыкъгъандыла, элни тюз ортасында да Ленинге памятник салыннганды, дейди.

Поэманы бешинчи кесегине Иван Кулик «Микоян-Шахар» деб атагъанды. Ол анда джангы шахар ишленгенди, таулула джангы джашаугъа чыкъгъандыла, дунягъа джангыдан туугъанча болгъандыла, энди таулула кеслерини джашауларына, дунягъа да башха тюрлю къарайдыла, кеслерини насыблары ючюн кимге бюсюреу этерге керек болгъанын да биледиле, деб джазады.

Уллу Ата джурт къазауатны заманында бютеу совет халкъла джаугъа къаршчы къобхандыла, уллу къралыбызны хар элисин кеслерини туугъан джерлеринча багъалы кёргендиле. Къарачай шахарны тюз арасында гвардиячы полковник Совет Союзну джигити Багъатырланы Харуннга памятник салыннганды.

Харун Къобанны джагъасында тууса да, 1943-чю джыл Днепр сууну ёхтем ётгени ючюн, берилгенди анга Алатын джулдуз.

Учкулан элни белгили джеринде партизан полкнуну командири Совет Союзнуну Джигити Къасайланы Османнга памятник салыннганды. «Къарачайны джашы — Белорусияны джигити», деб Белорусияда анга алай айтадыла. Фашист солдатла Кавказы акъ тепелерин теблеген заманда, Украин тюзлени джашлары да башха халкъланы джашлары бла бирге немец фашистлени тауладан къыстагъандыла. 1962-чи джыл Херсон областдан келген къонакъланы ичлеринде Кавказ ауушлада къазауат этген поэт В. Белоконь да бар эди. Таулула аны кеслерине сыйлы къонакъ этиб, сау-гъагъа къара джамчы берген эдиле.

Уллу Ата джурт къазауатны юсюнден къарачай-малкъар тилде джазылгъан чыгъармалада «Украина», «украинлы» деген сёзле кёб айтыладыла. Къазауатны биринчи кюнлеринден огъуна джазыучула Байкъулланы Абул-Керим, Орусланы Махамет, Борлакъланы Тохтар, Къаракетланы Исса, Бостанланы Хасан, Отарланы Керим, Геттуланы Максим, Гуртуланы Берт эмда башхала фронтха кетгендиле. Къулийланы Къайсын, Отарланы Керим, Хубийланы Осман, Геттуланы Максим дагъыда башхала Украинаны джеринде къазауат этгендиле. Ала фашизмге от ачхан бла къалмай, джаугъа къаршчы назмула джазгъандыла эмда совет халкъланы къарнаш щохлукълары къарыу, кюч бергенлерин джазгъандыла.

1940-чы джыл Хубийланы Осман Винница областда аскер къуллукъ этген заманында «Къанлы кюнде къанатым» деген белгили назмусун джазгъанды. Анда Украинаны хар атламы да анга бек багъалы болгъаны айтылады:

Джюзген окъ тийсе келиб.
Джерге аудурса мени,
Бауурум бла сюркелиб.
Къорууларма чеклени.

Хубий улуну «Аманат» деген романында таулула Украинаны эллерине кеслерини эллеринеча къайгъырадыла, къыйналадыла. «Алгъа» деген назмусунда Украинаны шахарлары, эллери джаудан бош бола баргъанлары авторгъа энчи къууаншча боладыла. Поэт

Харьков тазаланганды, деб кьоймайды, бизни Харь-
ковубуз, деб аны джюрегине кесини туугъан джерича
багъалы этеди:

Харьковубуз эркин солуйду бюгюн,
Селешеди энди кеси тилинде,
Ма тийгенди нюрюн теге джарыкъ кюн,
Беллерин тюзетелле минг-мингле...

Амма, сен да кез сууунгу ары терк сюрт,
Джашынг сауду, орден алгъанд саугъагъа,
Юйюнгю кюйдюрген джауну этиб тюрб,
Бизни аскер барады хорлаб алгъа.

«Полтава» деген назмуда автор кеси Полтавада
джашаб тургъанча джазады. Украинаны джерлери баш
бошлукъ таба баргъанлары аны джюрегине насыб
келтиредиле.

«Алгъа», «Полтава» деген назмуланы поэт къаза-
уат джыллада джазгъанды. Къазауат бошалгъандан
сора орус тенги Михаил Лебедевге атаб, ол «Шох-
лукъ» деген поэмасын джазгъанды. Поэмада айтыл-
гъан затла Украинада боладыла. Украинаны сакълай
эдик, аны джауладан тазалай эдик, Украина ючюн
къазауат эте эдик деб кьоймайды:

Эсингдемид, тюшге ушаш
Тюнлерибиз?..
Къара терлеб, одан чыкыгъан
Кюнлерибиз?

Украинаны тюзлерин
Биз кьучакълаб
Тургъаныбыз, бюгюлмейин,
Хорлам сакълаб.

Уллу Ата джурт къазауат башланган заманда
Къулийланы Къайсын аскерде парашют частлада бол-
гъанды. Украинада эмда Украинагъа атаб, Къайсын
талай назму джазгъанды. 1943-чю джыл ол украин
поэт Владимир Сосюрагъа атаб «Сени джеринг» деген
назмусуну къысха магъанасы: ол мыдах кезлени къай-
гъыдан толуб тургъанларын кереди, украин тенгини
назмулары анга бу кюнледе артыкъ да багъалыдыла,
ол аланы ахлуларыны суратлары бла бирге джанын-
да джюрютеди. Украин анала, таулу аналача, анга туз
дам бергендиле. Бу джерле анга бек багъалыдыла,

нек десегиз, Щорс бу джерде сабий заманында огъуна джашаугъа сагъыш этгенди, сокъур къобзарла бу джолланы джюрюгендиле. Тарас Шевченко бу алапат джерни къыйынлыгъындан хапар айтхан къыл къобузлагъа (бандуралагъа) тынгылагъанды, бу джерде таулу поэтге кесини ёзенлерича багъалыдыла, Украинаны адамлары анга ол эртдеден таныб, билиб тургъан таулулача кёрюнедиле. Таулула бу джерлени кеслерини отджагъаларынча багъалата, джан береди.

«Мен былайда кёб ёлюб тургъан джашчыкъны кёргенимде, аны таулу джашчыкъгъа ушатдым, туугъан джери былайдан узакъда болгъан таулу Украинаны айлы кечелеринде терек бачхалада бир да болмагъан таулу, Украинада той-оюн болгъан джерде бир кере да тепсемеген таулу, Украинада узалыб бутакъдан узалыб, бир балий алыб да къабмагъан таулу, ёмюрю бу джерде ёсгенча, къоллары бла сууукъ джерни къучакълаб, бююн мында джан береди.

Белгили малкъар поэт Отарланы Керим къазават джыллада Украинада талай назму джазгъанды 1942-чи джыл декабрда «Эшитемисе, товарищ?» деген назмусунда ол Украин тенги бла ушакъ бардырады. Тоб тауушла бир кесекге шош болгъан заманда да сагъышла, къайгъыла аны бир кесек къалкъыргъа да къоймайдыла, кечени къарангысына тынгыласа, бир ынгычхагъан таууш бла джылагъан таууш эшитеди:

Кимди кече арасында, ол ары джагъында,
Алай къыйын эм ауур ынгычхагъан?
Кимди, товарищ, билмеймисе, ары джанында
Кимди алай таралыб джылагъан?

Билемисе, ынгычхагъан сени Украинангды,
Аякъ тюбюнде фашист аскерни,
Джерге душман саулай басдыргъан сабийчкленни
Къымылдаулары ынгычхатад аланы.

Джылау а узакъдан — Кавказ тауларындан келед,
Душман малтагъанд Ата джерими!
Ол джылагъан таууш, таулу къызныды,
Палахла басхандыла мени эллерими.

Къайгъылы кечени къоркъуулу шошлугъун буза,
Гитлерчи солдат джюрюйдю орамда,
Сени арну Киевнигде, мени Нальчигимде,
Ол, ач бёрюча, айланад анда.

Алай а поэт хорлам бизники боллугъуна ышанады, ачыу джылланы, къара кюнлени сынакакъ да, хорлам бизге кюн кибик тиерине ажымсызды, хорламны джолларын да биледи:

Аны уруш байракъларына тюшед къан джугъу
Украина кечелени чыгъы..

..Сталинград — Киев джолдан узакъ болмазгъа
Болур Киев — Берлин джолну узакълыгъы.

(«Бизни хорламыбыз». ноябрь 1943).

«Украинагъа» деген назмусун Отар улу 1943-чю джыл декабрь айда джазгъанды. Назмуда поэт Украина бла кесини юсюнден хапар айтады: мен Украинада туугъанма, Кавказ таулада туугъанма, аяз кече не кенг тюзлерингде, не ариу сахарларынгда айланмагъанма, не эндиге дери сени сууунгу иче келмегенме, алай а къууанчынга къууанама, бушууунга къыйналгъанма. Урушну кюнлеринде сансыз-санаусуз ёлгенле джюрегими кюйдюредиле, сабий ёлюкле кёз аллымдан кетмейдиле. Бир заманлада ма сени ариу джырларынгы кёб эшитгенме. Сен энди джаудан тазалана тебрегенсе, алай а сени джаудан къутхарыргъа келе, джеринге джеталмай кёб уланыг ёлгенди, ёлгенликге уа хорламны биргесине ала да барадыла.

Украина, ол уланларынгы тут эсингде.

Бек уллу саугъа олду алагъа.

Ала санга баралла хорламны биргесине,

Сюд этерге къанлы душманлагъа..

Украина, джангыдан бютюн бек джашнарса сен,

Ишленирле сахарла эм элле.

Украина! Ҥасыб бизнид!

Джырлаб башларса сен,

Къууанч джырны элте аулакъ джелле.

«Джолла» деген поэмасында Отар улу таулу джаш Батырланы Солтан-Мурат бла Украинлы Олесь Романенкону джан тенгле болгъанларыны юсюнден джазады. Солтан-Мурат къазауатда ёлгенди, бомба атылыб, Олесь да сокъур болгъанды. Къазауат бошалгъандан сора Олесь Кавказгъа келиб, Солтан-Муратны анасына джашындан хапар айтады. Олесни анасын фашистле ёлтюргенлери себебли, Олесь Солтан-Муратны анасын кесине ана этеди.

Гвардиячы полковник, Совет Союзу Джигити Ба-

Гъатырланы Харун кесини китабында Украинаны ша-
харлары, эллери ючюн, Днепр ючюн этген къазауат-
ны юсюнден аслам джазады.

Бюгюн-бюгече да Украинагъа атаб, таулу поэтле
назму джазадыла. Суююнчланы Азамат «Украина-
гъа», «Тарас Шевченкогъа», «Таврия» «Таурухлу та-
чанка», «Украин топракъ», «Днепр», «Тейри жарыкъ»,
«Мюрзеу» деб талай назму джазгъанды. Украина тау-
лу поэтге багъалыды, тюз «сюеме» деб къойгъанны ол
азгъа санайды.

Бир джазыуну иелери
Узакъ джерге джолдаш болдукъ,
Тауну, тюзню миллетлери
Эркин джуртда къарнаш болдукъ...

Сеннге разы эмчек улан
Болуб, юйге къайтама мен.
Сыйлы Совет Украина,
Кетмезсе ёмюрде эсен.

«Таврия» деген назмусун ол джазыучу Микола
Братаннга атагъанды. Таврия анга эм багъалы джер-
лени бири болгъанды. Ма ол сеbebден Суююнч улу
назмусуну аягъын былай бошайды:

Тилимде къалад туз дамынг,
Унутмам аны татыуун.
Не боран, не джел суутмаз
Джюрекни сеннге тартыуун.

«Таурухлу тачанка» деген назмусунда поэт Хер-
сонда граждан къазауатда айланган тачанкалагъа
сый бериб, салынган тачанканы памятникине ата-
гъанды «Днепр» деген назмусун ол джазыучу Леонид
Кулишге атагъанды. «Тейри жарыкъ» деген назмусун
а Каховск ГЭС-ни ишлегенлени сыйлары ючюн джаз-
гъанды. Бу ГЭС-ни магъанасын поэт бек таб айта
билгенди:

Къуру къарангы кече бла келсем да,
Мен джолланы табар эдим санга.
Сени нюрлю жарыгъынгы къулачы
Джетди Кавказ таулада арбазыма.

Хоншу колхозну будай сабанларына от тюшге-
нинде, Херсон колхозну председатели Л. А. Основиков
аны джукълатыуда отда кюйюб ёлгенди. «Мюрзеу»

деген назмусун поэт аны юсюнден джазгъанды. Украинаны не тюрлю джашауу да таулу поэтге аллай бир джууукъду.

Уллу Ата джурт къазауатны заманында этилген къарачай-малкъар халкъ джырлада Украинаны эмда украинлыланы юслеринден кѣб айтылады. Джаралы болгъан таулу джаш украин къызла, къарнашлары-нача къараб, джараларымы джылаб байладыла, дейди.

Кююню биринчи куплетинде бир белгили джер, адамны аты кѣб айтылыучандыла. Къазауатда ёлген тёрт джашха этилген бир кюуде да Севастополь айтылады:

Мен мындан къараб танийма, анам,
Севастопольну юйлерин.
Сиз тынгылагъыз, рй мен айтайым
Ах тёрт тенгими кюулерин.

Кююню этген адам кеси да къазауатда болгъанды, эшта, ол Севастопольда да къазауат этген болур эди.

Къазауатны заманында этилген бир къауум джырлада, ол джырыны этген адам кеси къалайда, къайсы республикада, шахарда, элде, къайсы сууну къатында болгъанын билирге боллукъду. Сѣз ючюн, аскерчини сюйген къызына этген джырындан:

Украинаны дангыл тюзлеринде
Тобну ары-бери бурама.
Джанымдан сюйген адакѣз ариуум,
Сеннге письмо джаза турама.

Украинаны джауладан къоруулай къазауат этген аскерчи джырында «Украина» деген сѣзню талай кере айтады. Бир Украинада кюйген юйлеге джарсыуу, бир украин тюзлени къучакълаб джан бергенлеге къыйналгъаны, бир украинлыла аскерчи джашлагъа къалай къарагъанлары:

Адресибизни джазыб барама
Украинада ташлагъа,
Украин къызла джылаб къарайдыла
Джаралы болгъан джашлагъа.

Украинада ёлген аскерчиге этилген кюуде «Украинада ёлген къарнашым», деб атымы айта туурса деб айтылады.

Къыз къарнашыны сюйгенин къайда болгъанын

билмей ол джерде, ол джерде болурму, деб айта келген заманда, Украина кьалгъан джерледен кёб айтылады.

Украинада партизан болгъаны ючюн, немец фашистле ёлтюрген тебенмарачы Хапаланы Абдуллагъа кюу этилгенди. Абдулла Чернигов областда Талаево районда Харьков элде асыралгъанды. Абдулланы къарнашы Алим-Джашар 1977-чи джыл Мараёзенден сын таш алыб барыб, Абдулланы къабырыны башына салгъанды. Сын ташха «Хапаев Борис-Абдулла Туганович — сын Карачая и Украины 1916—26/VIII — 43 года», деб джазылгъанды.

(Абдулланы партизан аты Борис болгъанды).

Кююню биринчи куплети:

Терекчк болуб къабырынга битген
Сенден тансыгъын аллыкъды,
Сенг кёре да, джылай да тура,
Джаз болса чакъмай къаллыкъды.

Джырлада аскерчи кесини хапарын джыргъа салыб кёб джазады.

Сёз ючюн:

Башымда — самолет, джерде — самолетла,
Къадалыб окопа къазама.
Днепр сууну бойнунда олтуруб,
Сизге письмому джазама.

Неда бир башха джырдан:

Украинада терен мырдылагъа
Белиме дери батама,
Самолет бла алыб келгендиле,
Энди госпитальда джатама.

Къарачай-Черкес областны джазыучулары Херсон областны джазыучулары бла, Къабарты-Малкъарны джазыучулары да Винница областны джазыучулары бла бир-бирлерине барыб келиб, уллу шохлукъ джюрютедиле, бир-бирлерини джазгъанларын ана тилге кёчюредиле.

1971-чи джыл сентябрда Къарачай-Черкес областны джазыучулары ол заманда джазыучуланы область бёлюмюню джууаблы секретары Байрамукъланы Халиматны башчылыгъы бла талай кюнню Херсон областда кьонакъда болгъандыла.

Байрамукъланы Халимат украин поэтле бла эрт-деден бери да шагърейди. Аны кѣб назмусу украин тилге кѣчюрюлюб тюрлю-тюрлю журналлада, джыйымдыкъ житаблада чыкъгъандыла. Кѣчюрюлгенлени ичлеринде «Мени партиям», «Мени джырым» деген белгили чыгъармалары да бардыла. Халимат Олесь Гончар бла Галина Каменная бла эмда башха украин поэтле бла къысха танышды. Аны аты Украинада эрт-деден бери да белгилиди.

Халиматны «Айран» деген хапары Киевде эмда Харьковда украин тилде эки кере да чыкъгъанды. Халиматны творчевосуну юсюнден радио бла Киевден, Харьковдан юч кере передача болгъанды. Харьковда университетни доценти Е. Г. Вербицкая, иш этиб, Черкесскеге келиб, Халиматны юсюнден уллу статья джазыб, «Дон» журналда басмалагъанды. Халиматны чыгъармалары Харьковда «Прапир» деген журналда талай кере басмалангандыла.

1972-чи джыл бизни областны талай джазыучусуну чыгъармалары украин тилге кѣчюрюлюб, энчи кигао болуб чыкъгъандыла. Китабны атына «Теплые сокровища» деб Байрамукъланы Халимат атагъанды. Бу китабда къарачай поэтле Байрамукъланы Халиматны, Батчаланы Муссаны, Къобанланы Ахматны, Сюйюнчланы Азаматны, Хубийланы Назирни назмулары басмалангандыла.

Бу арт джыллада Херсон областны поэтлери бизни областда эки-юч кере да болгъандыла. 1977-чи джыл Украин поэтле бла бизни областны поэтлерини чыгъармалары бир китаб болуб орус тилде да чыкъгъандыла. Аланы ичлеринде украин поэтле: Микола Братан, Леонид Кулиш, Виктор Кузьменко, Василь Мелещенко, Виталий Зеленко, Леонид Куличенко, Алла Тютинник, Анатолий Эвирик, Василь Шевченко, Валерий Бойченко.

Украин поэтле бла къарачай поэтлени чыгъармалары къарачай тилде кеслери энчи китаб болуб да чыкъгъандыла.

Украин поэтле: «Микола Братан, Леонид Кулиш, Виктор Кузьменко, Алевтина Дрозд, Василь Мелещенко, Василь Шевченко, Валерий Бойченко, Алла Тютинник, Леонид Куличенко, Анатолий Эвирик, Микола Василенко, Абрам Кацев, Анатолий Кичинский, Елена Любомская.

Китаб Микола Братанны «Салам» деген сонети бла ачылады (Кёчюрген Чотчаланы Магомет). Бу сонет-де Украин поэт бизни областны джазыучулары бла Днепр сууну бойнунда тюбешгенлернин юсюнден джазады.

Булутла, тюбю мийик джургладан,
Бизге таныта огъур къарамын,
Чексиз тюзлеге сыйдам сыртлагъа
Тюшдю да келди таулу саламынг.

Эки джырыбыз да бир джырча болуб,
Халал джюрекле назмудан толуб,
Тюзлеге элтди къууанч джолубуз,
Бир-бирин тутду къарнаш къолубуз.

Ой, Минги Тауну кёлтюрдюк кёлюн
Днепр сууну мелхум бойнунда,
Учунуб ичдик биз кюнню нюрюн
Шохлукъ байрамны джарыкъ тоюнда,
Узакъ тюзледен мийик таулагъа,
Иеме салам мен да сауугъагъа

«Джерни берекети» деген назмусунда уа (кёчюрген Байрамкъулланы Маулан) украин поэт таулу поэт бла къарнашлыкъны юсюнден джазады. «Акация» (кёчюрген Кёбекланы Билял) деген назмусунда Хабез элге баргъанындан джазады, «Ташда джазыула» (кёчюрген Сылпагъарланы Кулина) деген назмусунда ногъан джазыучу Фазиль Абдулжалыловгъа атагъанды. «Къарачайлы бла сёлешю» деген назмусун (Хубийланы Назир кёчюргенди) Сюйюнчланы Азаматха атагъанды.

Алан, шохум, джангы хапар башла, хайда,
Къартланы адетлерин сап эсге,
Бир Украинада, бир да Къарачайда
Бир джолу тутуб барайыкъ бирге.

«Айырылыу» деген назмуну (кёчюрген Къобанланы Ахмат) Къарачай-Черкесияны джазыучулары Херсон областдан кетиб тебрегенлерине аталгъанды. Инетле, джюрекле бир болгъанлары себебли, айырылыу анга бек къыйын кёрюнеди, алай а ол тюбешюле мындан ары кёбден-кёб бола барлыкъларына ол ышаныб джюрегин басады:

Сагъышланы, бушууну да дунутдум,
Заманым сизни бла зауукълу озуб.
Тюбеширге барды алкъын умутум —
Къалама мен ызыгъыздан къол созуб.

Леонид Кулиш Доммайгъа атагъан назмусунда Украиннагъа кетсем да, сен джюрегимде къаласа, дейди Василь Мелешенко «Теберди суу» (кёчюрген Къобанланы Ахмат) деген назмусун Хубийланы Назирге атагъанды. Ол «Къарачайгъа» (кёчюрген Байрамкъуланы Маулан) деген назмусунда Кавказ таула анга Украин тюзлеча боладыла. Адамны кёзюне гокка ханс бек айбат кёрюнеди, къарнашлыкъ а, гокка хансла мууал болсала да, чакъгъанлай турлукъду.

Бусакълы, джохар чегетле —
Тюзлю джуртумда кибик, алай,
Махтау бере, баш урама
Таулу джеринге, Къарачай.

Уллу тюзле, таула да —
Орналгъандыла ала бирге,
Былайда тюбешедиле тенгле,
Ашырмазла ала ёмюрде.

Къобанланы Ахмат юч украин поэтни назмуларын кёчюрюб, «Излем» деген китабда басмалагъанды Владимир Сосюраны «Уланлагъа» деген назмусун Ахмат бек иги кёчюргенди, бу назму ана тилде джазылгъанча окулады.

Анасы, халкъы сёленген
Тилден сёнгелесе адам,
Терекден юзюлюб тюшген
Чапракыгъа ушайды тамам.

О, ана тилим! Бил, ийнан,
Бош тебмейди джюрек саша.
Ана тилсиз, ашкы, улан,
Халкъны да сен джокыгъа сана!

Степан Руданскийни «Аязчыкъ, сен терк учуб кет» деген назмусун да Ахмат бек алаамат кёчюргенди. Къобан улуну бу кёчюрюлгенлери аны кёчюрюуге чемерлигине толу шагъатлыкъ этедиле.

Украин джазыучула бла мындан ары андан да кёб тюбеше турлукъларына сёз джокъду, нек десегиз бизни барыбызны да бир уллу Ата джуртубуз барды, ол бютеу Совет халкъланы бир уллу юйдеги этеди, бизни барыбызны да ишибиз да, джолубуз да бирди. Бир иннетде бир джолну баргъан адамла уа кёбден кёб тюбеше, бир-бирлери бла не къадар шагърей, таныш, къарнаш бола барадыла.

1980 джыл.

Леонид Соболев бла тубешиуле

Белгилл орус джазыучуну аты Кавказ бла байламлыды. Леонид Соболевни аты Кавказда тюрлю-тюрлю тилледе кёб айтылады. Ненча да Леонид Соболев кесин Шимал Кавказгъа бек джууукъ этиб сёлешиучен эди: юч кере да СССР-ни Баш Советине депутатха ол Шимал Кавказдан айырылгъан эди.

1970-чи джыл 28-чи майда Къарачай шахарда сайлаучуланы алларында сёлеше келиб: Сизни бютеу аманатларыгъызны тыйыншлысыча баджарыргъа кюреширикме, артыкъсыз да бек нек десегиз, мен Шимал Кавказны экинчи туугъан джериме санайма, мен депутатча мында туугъанма», — деб алай айтхан эди.

СССР-ни Баш Советине депутатха Шимал Кавказдан биринчи кере ол 1958-чи джыл айырылгъан эди. Мен аны джазгъанларын окъусам да ол джылгъа дери аны кёрмеген эдим.

Къарачай шахарны джарыкълыкъ юйюнде Соболев бла тубешиуге кёб адам джыйылгъанды. Бир къауумубуз аны эшикте сакълайбыз. Машина келиб, ичинден Леонид Сергеевич Соболев чыгъыб, бизни бла бек джылы саламлашды. Ол бизни эртдеден таныб тургъанча, джылы ауаз бла сёлешди, къысха огъуна шагърей болдукъ.

Тубешиуде ол къралыбызны кёб тюрлю хорлам ишлеринден хапар айтды, талай соруугъа джууаб этди. Ингирде пединститутну устазлары бла энчи тубешиб, совет литератураны джер юсюнде уллу магъанасы болгъаныны юсюнден да талай юлгю келтирди.

1966-чы джыл мен аны бла иги огъуна шагърей болдум. 24—25 июнда Черкес шахарда областны джаш джазыучуларыны семинарлары болгъан эди, Соболевден сора да Давид Кугультинов, Георгий Ладоншиков, издательствону редактору Евгения Имбович келген эдиле. Джаш джазыучуланы чыгъармаларын сюзюуде Соболев кёб зат юретген эди.

Семинар бошалгъандан сора областны джазыучулары аны нёгерлери бла таулагъа къонакгъа чакъырдыла. Гоначкир ёзенде Соболев Сюйюнчланы Азаматны башында бир ариу акъ кийиз бёркню кёрюб: «Ариу бёркюнг барды, энтда быллай бир бёрк табаргъа боллукъ тюлмюдю?» — деб чам халда сорду. (Азамат кийиз бёркню ол кюн эртденбла базарда алыб кийген эди). «Огъай, табаллыкъ тюлме, муңу эркинлиги да менде тюлдю, нек

десенг, бёрк мени бёркюм тюлю» — деб Азамат чам халда джууаб этди. «Баш сеники эсе, бёрк да сеники болургъа керек тюлюю?» — деб Соболев ышарды. «Баш меники болгъанлыкъгъа, бёрк мени тамада къарнашымыкыды, — деб Азамат аны кёзюне къарады.

— Къарнашынг кеси къайдады да?

— Къарнашым а мени аллымда сюелиб турады, кесини да аты Леонид Соболевди, — деб Азамат эрлай башындан бёркюн алыб анга узатды. «Таулу поэтле ма былай акъылында, эсингде болмагъан бир затны айтыб къоядыла», — дей, кийиз бёркню башына кие, Соболев Азаматны кълун тутду.

Джазычула бла ушагъында Соболев Клухор аууш бла аууб, Къара Тенгизге чыгъаргъа эртдеден бери да мураты болгъанын билдирди. Биз анга 1942-чи джыл бизни аскерлерибиз немец фашистлени таулада къалайда тыйгъанларындан хапар айтханыкъда, ол «Октябрь революциядан сора бизни эм уллу насыбыбыз фашизмни хорлагъаныбыздады. Ол хорлам талай къралгъа да насыб келтиргенди, бютеу адам улу аны билирге керекди, унутмазгъа керекди», — деген эди.

1967-чи джыл Москвада Леонид Соболевни юч-тёрт кере да кёрген эдим. Алай болса да аны бла толу энчи тюбешиуюм 1970-чи джыл майда болгъан эди. Ол джыл Соболевни СССР-ни Баш Советине депутатха ючюнчю кере сайлай эдиле. Майны 28-инде сайлаучула бла тюбешиу болду. Талай кюнню андан алгъа мени сахарны толтуруучу комитетине чакъырыб, сен Соболевни ышангылы адамы (доверенное лицо) боллукъса, ол себебден хазырлан, дедиле. Биргесине Ставропольдан эмда Черкескеден адамла бла Соболев нгир ала Къарачай сахаргъа келди. Меннге сёз джетгенинде, сайлаучуланы алларында Соболевни джашау джолуну юсюнден хапар айтдым. Дагъыда талай адам анга бютеу сайлаучуланы разылыкъларыны юсюнден сёлешдиле. Леонид Соболев кесини сёзюнде джаш тёлюню тюз халиде ёсдюрюню юсюнден, эмда хар ким кълундан келгенича джигер ишлерге керек болгъаныны юсюнден да айырыб айтды.

Тюбешиу бошалгъандан сора Леонид Соболев Теберди ёзенде, Муху ичинде, «агъашчыны ююнде» кече кълалгъан эди. Экинчи кюн эртденбла 7 сагъатда Къарачай сахарны толтуруучу комитетини алгъыннгы председатели Байрамукъланы Исмаил да, мен да анга бардыкъ. Бизни багълалы кълонгъыбыз алкъын кълбхан

болмаз деб тура эдик. Алай а ол, биз барыргъа къобуб, Муху сууну бойунда, таулагъа къараб, сагъышлы сюеле эди. Бизни кѳргенлей: «Эй, къарнашларым, шо сиз къаллай сейирлик-тамаша джерледе джашагъаныгъызны бир билгей эдигиз. Кесн кѳзю бла кѳрмеген бу ариулукъну, сѳз бла айтханлыкъгъа, ангылаяллыкъ тюлдю. Табигъатны бу байлыгъын энди ѳсерик туудукълагъа да сакъларгъа керекди», — деди.

Кѳб турмай Теберди шахардан талай адам келиб аны бла ушакъ этдиле. Алайдан Къарачай шахаргъа джетгичи Соболев чам, накъырда этгенлей келди. Советлени юйюню аллында талай адам аны сакълаб тура эдиле. Ичлеринде фотограф да бар эди. Алты-джети адам болуб барыбыз да суратха тюшдюк. Сора «мен сени ышангылы адамынгма, сени бла энчи суратха тюшерге сюе эдим» дедим. «Да кел, историягъа къошулургъа сюе эсенг» деб чам да этди.

Алайдан ол Элистагъа барлыкъ эди. Джолда Кавказ ауушланы сакълагъанлагъа аталгъан музейге къайтды. Алайгъа дери биз да биргесине ашыра баргъан эдик. Музейде журналны алыб ол былай джашгъан эди: «Бу музейни этгенлеге джюрекни теренинден бюсюреу, Джигитлени атлары ѳмюрде да унутулмай джашарыкъдыла. Былайда Ата джуртну махтаулу джашларыны сыйлары сакъланады. Джигитлени махтаулу ишлери джаш тѳлюге юлгюдю»,

Биз музейден чыгъыб айырыла тсбрегеникде, ол таулагъа къараб: «Сау къалыгъыз, сейирлик таула, сиз къалай алааматсыз!» — деди.

Леонид Соболев ненча да «мен таулагъа кѳб келеме, мен да Кавказда джашагъан таулулача кѳб джашаргъа керекме, 1958-чи джылдан бери айран ичеме, тыш къраллагъа барсам да, къорлукъ ала барыб, анда сют алыб, айран этеме» деб алай айтыучан эди.

Фотограф суратланы алай дженгил этмедн. Ала битген заманда уа Леонид Соболев бек ауруб больницада джатханын эшитдик. Ол андан чыгъаргъа суратланы нейим деб тургъанлайыма, аны бушуу хапары келди. Суратдан а ол сау заманындача, «хар заманда да джигер урунганлай, алгъа таукел атлагъанлай туругъуз» дегенча джарыкъ ышарыб къарайды.

Москвагъа баргъанымда, къабырыны къатында сирелиб, сен ѳлген кюн таула мыдах болгъан эдиле, дедим.

Халкъны кюзгюсю

Ким тенги бла ушакъ этерге излейди, ким ишлеген джеринде адамла бла, ким озгъан заманны юсюнден, ким бусагъат заманны юсюнден ушакъ этерге излейди. Байрамукъланы Халимат быйыл орус тилде Москвада чыкыгъан «Аталаны аналары» («Мать отцов») деген китабында озгъан заманны, бусагъат заманны, таб келик заманны юслеринден да бютеу окъуучулары, бютеу халкъ бла ушакъ этеди. Ол джюрек къууанчын эмда джюрек джарсыуун халкъгъа айтады. Окъуучуларына айтмаса, къууанчы кезюне къууанч керюнмейди, джарсыуу уа эки къат ауур керюнеди.

Китабны ал сезюн окъуб башлагъанлай огъуна, джашаугъа терен сагъыш этген джазыучуну сезимлерин ангылаб башлайса. Таулуланы алгъыннгы джашаулары бла эндиги джашауларын кезюннге кергюзюб тебрейсе, сен да джазыучуну биргесине джолоучу боласа. Автор гитче халкъны юсюнден джазыб башласа да, джолунг кенг джол боллугъун сезесе.

Не алакат, не омакъ тохана юй ишлеселе да, аны деменгили этер ючюн, эм алгъа джерни къазыб, анга фундамент саладыла, Халимат да китабын тауланы юслеринден бурунгулу легендала бла башлайды.

Халимат не заманда да таула бла ушакъ этерге излегенлей турады. Аны алай болгъанына киб назмусу шагъатлыкъ этеди. Бир китабыны атына «Сюйген тауларым», бир китабыны атына «Джылла бла таула», бир китабына да «Джырла! — дедиле тауларым» деб, бош атамагъанды.

Таула анга къуру ариулукъну, айбатлыкъны белгиси тюдюле, автор тауланы юслеринден селешген заманда джюрек къылларыны эм ариу, эм назик ауазлары бла айтханча, сен да ол ауазны эшитгенча боласа. Джаз танг бла, табхан анасы бла ушакъ этгенча, кеси энчи къалыб, джюрек сезимлерине тынгылагъанча, автор таулары бла алай селешеди.

Халимат тауланы ариулукъларыны юсюнден джазса да, ол аланы къуру ариулукълары ючюн багъалатмайды, аны туугъан джеринде тау, суу секиртмеле, кем-кёк келле, чайкъалгъан чегетле болмай къалса да, ол туугъан джерини юсюнден терен суймеклик бла джарыкъ эди.

Саулай Ата джуртуна кесини туугъан джерини юсю

бла къарау аны бютеу къралына терен суймеклигин билдиреди.

Сёз Хурзук эли юсюнден башланса да, «Аталарыбызны анасы» деб, Халимат Къарачай-Черкес областха, Уллу Ата джуртубузгъа айтады. Алай а ол Хурзукдан алакат джер джокъду демейди. Ол Хурзукга таш къабчыкъ дейди. Тюз айтады. Таш къабчыкъ деб, бютеу Къарачайгъа да айтыучан эдиле къратла. Алай а ол ташлы, тар ёзенледе джумушакъ джюрекли, урунуу суйген, джигер, огъурлу адамла джашай келгендиле. Къитабда аны юсюнден да айтылады.

Л. Н. Толстой бютеу Россиягъа туугъан джери Ясная Полянаны юсю бла къарайма, деб джазгъанды. Халимат Хурзук элге къалгъан элледен алакатды демейди, алай а аны джюреги Хурзук эли атын айтыб ургъанча, кесине алай эшитилгени белгилиди. Кесини туугъан эли багъалатмагъан башха элени, шахарланы да багъалаталлыкъ тюлдю.

Халиматны къитабында биз окъуб, джангы зат билгенибиз бла къалыб кетмейбиз. Аны хар къагъыты бизни сагъышландырады. Окъуучусун сагъышландырмагъан къитаб а, къолай къитаб тюлдю.

Халиматны айтыр хапары кёбдю, алай а ол аны къалай-алай болса да деб, айтыб къояргъа излемейди. Бир джылны ызында экинчи джыл ашыкъмай, джайы, къачы, къышы, джазы ауушуна келгенча, Халимат да хапарын, не кеси ашыкъмай, не сени ашыкъдырмай, не эрикдирмей, джашауда бола келген затланы унутуб къоярма да, юслери бла атлаб кетмейим дегенча, алай джазады. Аны джазгъанлары уа кёз аллынга сурат болуб сюеледиле.

Уллу затланы юслеринден джаза, Халимат гитче затланы сансыз этиб къоймайды. Сёз ючюн, Хаджи-Бекир юйге келиб, аны аллына аш салгъан заманда, ол эм алгъа атына аш салмай, кеси ашаб тебремей эди деб, джазылады. Ол бош зат тюлдю... Былайда автор тауланы малгъа терен суймекликлерин кёргозеди.

Хаджи-Бекирни джомакъ айтханыны юсюнден окъусанг, бир огъурлу кърт, тегерегине да сабийле басышыб, стджагъада, сакъалын да сылай, джомакъ айта, отну джилтинлери да, уча барыб, оджакъны ичинде кзурумлагъа илиниб, джылтыраб, бир кесекден джукълана, отну ышыргъанлары сайын, кёсеуле дагъыда джилтинлей тургъанны кёргенча боласа.

Эски заманлада кече оджакъдан къарагъан адет болгъанды. «Мен сени оджагъынгданмы тюшгенме» деб, сёз да барды. Алай а Халимат анга эски адет деб къоймайды, не хиликке этмейди, ич магъанасын ангылатады. Оджакъдан къарагъан джаш, къызны тюз ариулугъуна къарамай, олтургъанын-тургъанын, кесин джюрютгенин сынагъанды, дейди. Ишленмеклик болмагъан джерде уа джашауну дамы болмайды. Башха джердеде сынар-гъа мадар болса уа, оджакъдан къарамазлыгъы белгилиди.

Байрым кюн китабда кёб айтылады. Ол кесин аллына тюлдю. Ол заманлада байрым кюн аллай бир сыйлы кёрюнгенди, къурманлыкъ этерик да, бир джангы ишни башларыкъ да байрым кюнню сакълагъанды, ол огъай эсенг, байрым кюн ёлгеннге «аллахха бир джарагъан джери болур эди» дегендиле.

Халимат кёб хапар айтыргъа излесе да, кёб сёз айтыргъа излемейди. Сёз ючюн, къарнашы не ауруудан ёлгенин айтмайды, алай а ол ауруудан бусагъатда кишин ёлмейди деб, къояды. Къуру ма бу сёзле бла ол заманда дарман-дары, доктор амалтын кёб адам ажымлы ёлгенин, бусагъатда уа не тюрю ауругъаннга да больницалада джан аурутуб, хакъсыз къарагъанларын ангылатады.

Ташны юсюнден адам не джазаргъа боллукъду деб, окъуучуну кёлюне келликди. Алай а Халимат ташланы юслеринден джазгъанларын окъусанг, халкъны джашауунда аланы къаллай бир магъаналары болгъанын ангылайса, ол ташлы джерлени хайырландыра билген адамлагъа бюсюреу этеринг келеди.

Халимат эски джашау бла таулуну эндиги кенг, насыб джашауу, таб суратлай биледи. Сёз ючюн, ташланы юслеринден эртдегил затланы джаза келиб, бююн Хурзукда эмда Тебердиде чыкъгъан мрамор таш бла суйген ара сахарыбыз Москвада тохана юйлен джасагъанларын айтады.

Халимат нени юсюнден джазса да, джаны болгъан затны юсюнден джазгъанча джазады. Ташла не кёб болгъан эселе да, халкъ аланы ариулагъанды, кесине джаратханды. Халимат ол ташланы алай керексиз кёб болгъанларындан эсе, ташджюрек адамла болгъанларына бек къыйналады.

Атасы бла къарт анасы къанга сатаргъа арба бла узакъ джерге тебрегенлерини юслеринден джазгъаны

таулуланы алгъыннгы джашауларын кезюннге кёргюзтеди. Тёртючю кюн къарт анам барыб, бир гырджынлык ёнкюч ун алды, дейди. Насыблыдыла бусагъатда ёстенле — ала «гырджынлыкъ» алгъан дегенни не болгъанын да билмейдиле.

Автор сабий джылларын джаза келиб, тюз ёсюб, уллу бола келгенин айтыб къоймайды; ол ёсе келгени сайын аны джашауу, дунясы кенгере келгенин кёребиз.

Халимат китабыны бир къауум бетлеринде кеслерини юйню, хоншуларыны, тенг къызыны юслеринден джазама десе да, кеси айтханлай, ол джазгъан кеси къыйыны бла джашагъан хар таулу юйдегиге да келишеди, биз бу китабда авторну джашау джолун кёрюб къоймайбыз, халкъны джашау джолун кёребиз.

Ол заманлада джашау аман эди, энди игиди деб, Халимат алай айтыб къоймайды. Арбагъа джегилиб баргъан ёгюзлени боюнларында боюнсханы кёрюб, алагъа бек джаны ауруйду, алай а мен ол заманда къайдан биллик эдим ол арбаны юсюне миниб баргъанны джашауу боюнсха тюбюнде баргъан ёгюзлени джашауларындан къыйын болгъанын, дейди.

Эски заманлада Кавказны башха халкъларыны джашаулары да мутхуз болгъанын автор бек тюз кёргюзтеди.

Халкъны джашаууну юсюнден джазгъан заманда аны алчы адамларыны юсюнден айтыргъа керек болады, Халимат да алай адамланы тыйыншлысыча кёргюзтеди. Сёз ючюн, биринчи просветитель эмда художник Кърымшаухалланы Исламны. Ислам Россияны алчы адамларыны иннетлери бла просветитель болгъаны да ачыкъланады. Аны бла бирге автор эркинлик ючюн кюрешген джигитлени да хапарларын айтады.

Таулула алгъын заманлада гокка хансны бусагъатдача нек багъалатмагъанларын Халимат бек тюз чертеди: ариулукъну сан этмегенден тюл, гокка хансланы багъалатыргъа таулуну замапы болмагъандан.

Китабда Къарачайны юсюнден буруингу орус эмда тыш къраллы алимле не айтханлары да барды. Алай а аланы айтханлары тюз алай джазылыб къалмагъандыла, халкъны юсюнден хапар айта келген заманда керекли джерлерине бек таб салыннгандыла.

Динни излеген — Меккъагъа, тюзлюкню излеген — Россиягъа къарагъанларын автор ачыкъ кёргюзтеди. Россиягъа баргъан джолну автор дуняны башында эм иги

джолгъа санайды. Дин башчыла уа Кябагъа баргъан джолну игиге санагъандыла, ала башха джолну унамагъандыла. Былайда автор класс айырмалыкъны таб кёргюзтеди: дин башчыла таулула кеси кыйыны бла джашагъан орус халкъ бла шох боллугъун суймегендиле, кеслери уа орус патчахха аллахдан джашау тилегендиле.

Халимат орус пролетариат бла бирге революциягъа къошулуб кюрешген таулулагъа, ала насыбны кыйын, алай а керти джолун табхандыла дейди, Россиягъа элтген джол таулуланы насыб джоллары болгъанын кёргюзтеди.

Китабны бир бёлюмюне «Анам» деб аталгъанды, алай а автор къуру кесини анасыны юсюнден джазады деб къояргъа тюгел тюз боллукъ тюлдю: былайда бютеу аналаны сыйларыны, огъурлулукъларыны юслеринден да джазылады. Ананы юсюнден литературада кёб джазыла келгенди, мында джапгы джукъ айтыламыды эке деб, окъуучу эм алгъа алай къараргъа боллукъду. Окъуб тебресенг а, Халимат да ананы сыфатын бир башха тюрлю джаны бла джюрек тамырларынгы, эм назик сезимлеринги къозгъарча джазгъанын кёресе.

Халимат анасын махтаб къоймайды, неда аман иги болса да, ананы къачын этерге керекди деб къоймайды. «Ана» деген сёз бла бирге адамлыкъ, ишленмеклик, адеб, намыс, халаллыкъ да эшитиледиле. Адамны джюрек байлыгъы джашауда эм баш зат болгъаны ананы юсю бла айтылады. Дуняны башында эм уллу фахмугъа автор адамланы ариу кёре билмекликни санайды. Адамла бир-бирлерин ариу кёрюб турсала уа, хар кюнлери джарыкъ тиерикди, кыйынлыкъ да эки къат аз кёрюнюкдю. Адамлыкъны орнун не алтын, не башха байлыкъ, не тукъум туталлыкъ тюлдюле.

Автор айтханига кёре, адамлыгъы болмагъаннга байды деб, киши иги адамды демез, иш сен къайсы миллетден болгъанынга да тюлдю, сен къаллай адам болгъанынгады. Бу затла китабда толу кёргюзтүледиле.

Халимат ананы ариулугъуну юсюнден да джазады, алай а аны ариу кёргюзтген не затды? Ана джюрек не заманда да игиликге учунуб тургъаны, кесинден эсе башхалагъа игиликни излегени. Ариулукъ ол тюз кёзю, къашы ариу тюлдю, ариулукъ джюреги ариуда болады.

Адам кесин къалай джюрютюрге керек болгъаныны

юсюнден олтургъан-тургъан заманда, джолда джюрюген заманда кесин къалай тутаргъа керек болгъаныны юсюнден китаблада джазадыла. Ананы юсю бла Халимат ол затны тыйыншысыча кёргюзтеди. Сабий юретиуде джашауну ариу кёргюзтюрюк затлагъа биринчи орун бериле келгенин кёребиз.

Бир къауум джыллары келген адамла «хо-хо» энди биз къалай кийинсек да, не башхасы барды, энди бизни джылыбыз кетди деб, алай айтханларын автор терсге санайды, артыкъ да бек ол затда къартла кимлени къолларына къараб тура эселе, ала терсдиле. Джылы келген адам артыкъ да ариу кийинирге керекди. Къысхача айтыргъа, авторну излегени, адамны джюреги джарыкъ турургъа, не джаны бла да кесибизни алай джюрютюрге керекбиз.

Халимат эм баш айтырын алай тюз башлаб къоймайды, эм алгъа, алай кёб да джазмагъанлай, ол заманны кёзюнге суратлайды. Совет властны ал джылларында джашауну юсюнден бюгюннюгю кёз бла къараб айтыб къоймайды. Не ол сабий заманында ол затлагъа къалай къарагъанын неда ол замандагъы адамла къалай къарагъанларын джазады. Ол а бек магъаналыды: биз Халимат ол заманны юсюнден джазгъанны окъугъанча болмай, ол заманны кесин кёргенча болабыз.

Мюрзеу аз болгъаныны, гырджынлыкъны юсюнден Халимат асыры кёб айтмаймыды деб, окъуучуну келюне келирге боллукъду. Халимат аны кёб айтмайды. Ол заманда ол сагъыш хар таулуну башында, джюрегинде тургъанды, ол аны баш сагъышы болуб, ауур таш болуб, джюрегин басханлай тургъанды.

Джюрегин басханлай тургъанды. Нек десегиз, Қъарачайны тау эллеринде битген нартюх 4—5 айдан кёбге джетмегенди. «Эки тамакъ ашха сатылгъан джарымаз», «Қъарачай ач эсе, будай гырджын нек ашамайды» деген нарт сёзле бош чыкъмагъандыла. Бусагъатда ёсген джаш тёлюге ол затланы ангыламакълыкъ къыйынды.

Халимат ол замандагъы адамланы джюрек сезимлерин толусу бла бере биледи. Сёз ючюн, джери сыйырылгъан Хаджи орамны озуб тебресе, аны джерин юлешиб, гардош сала тургъанла анга тюрю-тюрю къарагъандыла: ол абасын да кийиб, сархын да къысыб, озуб тебресе, бир къауумла, аны сыйын кёрюб, ишлей тургъанларын кёюб, ызындан къарагъанларында, бир къауумла, аны кёрмеген кибик этиб, беллерин ёрге тюзетмей,

къадалыб ишлегендиле, бир къауумла да, кюреклерине таяныб, ызындан кёл кенгдире къарагъандыла. Авторну кесини анасы уа, аны кёргенлей, гитчеден гитче болуб, тауусулуб баргъанча кёрюнигенди.

Сагъыш этмеген адам автор биринчи кере пальто кийгенини юсюнден неге джазаргъа керек эди дерге боллукъду. Иш авторну къачан пальто кийгенинде тюлдю, ол заманлада «таулу тиширыулагъа» пальто баш лозунглары бири болгъанды. Не кесини юсюнден, не бир башха адамны юсюнден айтхан бла автор бютеу халкъда болгъан затны билдиреди. Китаб халкъны историясыды.

Халимат бек таб тенглешдире биледи, алай а ол аны иш этиб тенглешдирмейди. Ол заманда кёзюне къалай кёрюниген эсе, алай джазады. Сёз ючюн, совет властха аман иннет тутхан атлыланы акъ байракълары ёлюмге ушаш эди, дейди.

Числоу табигъатда тюрлениуге кёре айтады, неда бир затны юсю бла эки-юч да айтады. Сёз ючюн, алгъын топракъбаш юйле бар эдиле, джаз болса, аланы юслерине ханс чыгъа эди демей, бир кере, джаз болур эди, нек десенг, топракъбаш юйюбюзню башында хансланы кимни эсе да къойлары джыртыб башлагъан эдиле, деб джазады.

Джапгы джашау бла Ленинин аты таулулагъа къалай келгенлерин Халимат къошмай, къоратмай, тюзюча, болумуча толусу бла, окъугъан адам аккыллы болмай нйнанырча джазгъанды.

Халимат кесини биринчи устазы Ангелина Николаевна Козорезованы юсюнден джазгъанын окъусакъ, ол заманда къыйын джашау кёзюбюзге кёрюнеди. Ал школда огъай, институтда окъугъанла да аллай бир багъа бермейбиз да окъуубузгъа эмда устазлагъа деб, окъуучуну кёлюне келмесин. Сени къолунгдан тутуб дуняа культурагъа къошхан адамны къалай унутурукъса?!

Ол заманлада окъугъанла ол джылларын эсге кёб тюшоредиле, бек багъалатадыла, бир-бирлерин да бек туттадыла. Аны сылтауу да белгилиди. Биз бусагъатда сабийлени джылы, джарыкъ, уллу школлада окъутханлыкъгъа, олсагъатда къыйын эди, ол себебли, анала сабийлени школгъа иерге талпымагъандыла, бири школгъа бара эсе да, бири сюрюу кютсюн дегендиле, къызчыкланы уа школгъа иерге суймегендиле. Сёз ючюн, 20-чы джыллада мен окъугъан классда менден сора къыз сабий джокъ эди, деб джыллары келген тиширыуланы алай айтханларын эшитебиз.

Алай а Халимат аланы барысын да тюз айтыб кьоймайды, тау элlege келиб ишлеген орус устазлагъа, сау болугъуз, деб кьоймайды, ол заманда ол устазлагъа кьаллай бир кыйын болгъанын кьргюзеди. Джангы властны суймегенле аланы да суймегендиле. Алагъа ол заманда алай кыйын болгъанына бюгюн Халимат аланы алларында баш уруб кечмеклик тилегенча, алай джазады.

Тёбен Тебердини юсюнден джаза келиб, Халимат бир затны башхартады: элни тегереги табигъат ариу эди, алай а элчиле ол ариулукъгъа сагъыш этерча, анга кьууанырча, джашау болумлары алай тюл эди. Была бек тереп магъаналы сьзледиле. Джерлерибиз не ариу эселе да, не бир таугъа, ёзеннге, кёлге, суугъа не къанатлылагъа аталыб, бир эски джыр джокъду. Джашауну джарсыуу табигъатны ариулугъун аладан джашыргъанды.

Халкъ бурун кюн кьрмеген эсе да, халкыны фахмусу, ангыламакълыгъы болгъаны китабны кёб джеринде айтылады.

Халимат Уллу Ата джурт къазауатда ёлгенlege сый бере, аланы атларын кесини туугъан къарнашларыны атларын айтханча, алай багъалатыб айтады. Ол халкыны джашауун тюзюча джазады. Совет власть киргенден сора къарачай халкъ насыбны башха бла бирге табханды. Къарачай халкъ кесине энчи насыб излемейди. Совет халкыны насыбы аны да насыбыды. Бютеу совет адамланы бир иннетде бирикдирген уллу Ата джуртубузгъа терен суймеклик болгъаны ачыкъды.

Халиматны «Мени джырым» деген бёлюмюню юсюнден башха сьзле бла джазмакълыкъ кыйыпды. Кавказы ариулугъун ёмюрлюкге унутмай эсде тутар ючюн, анда бир кере болургъа керекди деб, Лермонтов алай джазгъанды. Халиматны «Мени джырым» дегенин да адам окъуб, кесини энчи сезимлери бла кеси сагъыш этерге керекди. Ол сьзле бла болмай, джюрек сезимле бла ангылатыргъа деб джазылгъанды.

Халимат не джаны бла да адамланы джашаулары не къадар иги болса сюеди, не джаны бла да адамла бир-бири тиллерин ангылаб, тынч — рахат, «ауруу болсун» дегенча, бир сьз айтмай джашасала сюеди. Сьз ючюн, келин келген джерде алгъыш этген адам джангы юйленген джаш бла кыз джашагъан юйде тамада суймеклик болсун, дейди. Суймеклик тамада болгъан

джерде ёмюрде да джюрек джарсыу боллукъ тюлдю.

Сулахат деген (Зулихатны) тауну юсюнден джазганы да быллай бир легенда барды деб, аны билдиргенлиги тюлдю, халкъны джашауунда тиширыуну къаллай бир магъанасы болгъанын билдирир ючюн джазылганды ол да.

Эркин, кенг, джарыкъ дуниягъа чыгыб, джангы джашау ишлеуде да тиширыула эркишиледен артха къалмай кюрешгенлери, эркинликге, тенгликге талпыб тургъан таулу тиширыула, къанат битиб, учунуб ишленлери китабда толу кёрюнеди.

Бизни алгъа уруб баргъан насыблы джашауубузда тиширыулары орунларын кёргозген бла бирча тиширыу юйде намысын, сыйын, ишленмеклигин, адебин сакълагъанын да кёргозеди. Тиширыулагъа ат башындан бюсюреусюз къарагъан адам Халиматны китабын окъугъандан сора тюз оюм этерине ышанабыз.

Автор джангыз бир тиширыу да мыдах болмазын излейди, тиширыу мыдах болмагъан юйде, тиширыу мыдах болмагъан къралда насыб не заманда да болгъанлай турлукъду. Халимат сёзню таулу юдегиден, тийреден, тау элден башласа да, артдап ол бютеу къралгъа, дуниягъа джетеди. Нек десенг, бусагъатда джангыз бир адамны къалгъан адамладан башха энчи джашауу болургъа боллукъ тюлдю, хар халкъны джашауу бютеу совет халкълары джашаулары бла ёмюрлеге байламлыды. Бизни суйген уллу къралыбыз джер джюзюнде джангыз тюлдю, нёгерсиз тюлдю, бизни суйгенле аз тюлдюле, бизни къралгъа сукъланганла аз тюлдюле, бизни джолубузну барыгъа излегенле аз тюлдюле. Китабны окъугъан заманында ма бу затла эсинген кетмейдиле.

Композиция джаны бла китаб бек таб къуралгъанды. Халиматны назмулары китабны джер-джерине таб джарашхандыла.

Областны ичинде айтылмагъан зат къалмагъанны орундады, алай а ала кююшге къарасауут салгъанча, терекни не кёб бутагъы болса да, бирден чагъыб, артыгъы болмагъанча, бирден айбатлыкъ салгъанча, алайды.

Китабны хар бир бёлюмю энчи хапарды, алай а ол бёлюмле бары да бир-бирлери бла къысха байламлыдыла. Не джаны бла да китаб бир затха къуллукъ этеди: халкъны сую билирге, халал, джигер урунургъа, къралыбызны багъалатыргъа, адамлагъа игилик этерге, уллу къралыбызны тыйыншы адамлары болургъа, ком-

мунист партияны джолунда хар заманда да тюз атларгъа.

Аз болсала да, китабда кемликле да тюбейдиле. Сёз ючюн, Бийчесында уллу ташла бардыла, автор аланы барына да «Бийче сынла» деб къояды. Бийче сын джангыз бир ташды.

XIX-чу ёмюрню аллына дери къарачайлыла христиан динли болгъандыла демеклик тюзге саналыб къаллыкъ болмаз.

Лермонтовну заманында болгъанды Теберди ёзенде Джамагъат эли деб, джазылады китабда. Джамагъат эли эминадан 1807—1809-чу джыллада къырылгъанды, 1811-чи джыл ауушладан эминадан карантин постла алыннгандыла. Лермонтов а, белгилисича, 1814-чю джыл туугъанды. Алай а элли бушуу хапары Лермонтовну заманында да эски болмагъанына не сёз.

Хар таулу къуранны азбар билирге керек болгъанды демеклик да тюгел тюзге саналлыкъ болмаз.

Гыпы айранны эм алгъа Къарачайда Байчораланы Бекмырза ачханды деб, китабда алай джазылады. Бекмырза гыпыны къорлугъун Москвадан келген Сахаровагъа бергенди, Къарачайда гыпы айранны юсюнден а ары дери да джазгъандыла.

Алай болса да ол ууакъ-тюек, учхара кемликле китабны баш магъанасына не аз да заран бермейдиле.

Халимат бу китабында нени юсюнден джазады деген соруугъа джууаб этмеклик къыйынды. Андап эсе, нени юсюнден джазмай къойгъанды эке деген соруугъа джууаб этген тынчды. Халиматны бу китабы халкъны летописиди дерча алай джазылгъанды.

Ол китаб, бу китаб, бу ишни тутхан адамлагъа бек керекли китабды, деб айтыучандыла, Халиматны бу китабы уа областыбызны хар адамына керекди.

Авторну кесин окъуучула бла кёб китабында кёредиле. Алай болса да Халиматны бютеу джюрек сезимлерин, сагъышларын, аны оюмларын ма бу китабында кёб кёребиз.

Китаб джумушакъ, джюрек къылларынга бир таб джарашхан тил бла джазылгъанды, алай а ол джизги татлы тюлдю, мияла сауутну къолумдан ийнб, сындырыб къоярма да дегенча джазылгъанды.

Китаб адамланы сюерге, адамлыкъны сюерге, джашауда тюзлюкню ашхылыкъны сюерге, аман зат болмаз ючюн кюреширге юретеди. Бизни аталарыбызны анасы

алгъын Къарачай болгъаны энди уа бютеу совет кърал болгъаны, хар таулу да бютеу совет къралны туугъан джерича багъалатханы китабда толу ачыкълапды.

Анагъа суймеклик ёмюрде да ёлмейди, бизни Ата джуртубуз да ёмюрлени чакъгъанлай, джашнагъанлай барлыкъды.

1977 джыл.

Къарачай-малкъар литературада псевдонимле

«Псевдоним» урум тилде эки сёзден къуралыбды эмда, тюз кёчюрюб къойсанг, «ётюрюк ат» деген магъананы тутады. Сёзню ал къуралгъаны алай болса да, адам уллу болгъандан сора тюрлю-тюрлю сылтауланы себеби бла кеси-кесине башха ат атаса, неда башха адамла анга ат атасала, ол артдан аталгъан атха псевдоним дейдиле.

Асламысына кеслерине псевдоним джазыучула алыучандыла. Бир къауумла биринчи китабларын да псевдонимден башлайдыла, бир къауумла уа кеслерине псевдоним артдан аладыла. Кеслерине кёб тюрлю псевдоним алгъанла да боладыла, алай а бара-баргъан заманда къалгъан псевдонимле унутулуб, бири бегиб къалады. Псевдоним бегиб бошагъандан сора, адамны туугъан заманынла аталгъан аты неда тукъуму унутулуб къалгъаны да болады.

Кеслерине псевдоним алыу кёб тюрлю затха кёре болады. Бир къауумла джашагъан джерлерин псевдонимге алгъандыла, бир къауумла кеслерини чам атларын, бир къауумла миллетини атын, бир къауумла уа чыртда киши билалмазча псевдоним алгъандыла. Сёз ючюн Вольтерни 170-ге джууукъ псевдоними болгъанды, аланы ичлеринде бир псевдоними — Фатима. Вольтер деген ат кеси да псевдонимлерини бириди, ол анга артдан ат болуб къалгъанды.

Тюрлю-тюрлю къраллада псевдонимлени сёзлюклерин да (словарь) чыгъады. Адамла кеслерине псевдоним алыу къачан башланганы белгили да тюлдю. 1874-чю джылдан Россияда псевдонимлени джыйыб, аланы юслеринден джазыб башлагъандыла. Совет библиограф И. Ф. Масанов орус джазыучулары, алимлени эмда политика-джамагъат ишле бардыргъан адамланы псевдонимлерин джыйыб, 1956—1960 джыллада төрт том этиб чыгъаргъанды. Ол псевдонимлени санлары 80 мингнге джетедиле.

Кёб болмасала да, псевдонимле къарачай, малкъар литературада да бардыла. Псевдонимлени ичлеринде аты бла айтылыб къалгъанла тюрлю-тюрлю халкъланы ичлеринде тюбей келгендиле. Ол къарачай литературада да барды. Сёз ючюн, биз джазыучулары юслеринден сөлешген заманда Багъыр улу неда Къалай улу деб къойсакъ да, кимге айтасыз алай, деб киши сорлукъ тюлдю. Сёз Къочхарлары Багъырны джашы Къасбот бла Джанибеклары Къалайны джашы Аппаны юслеринден баргъаны белгили боллукъду. Багъыр улу дегенни орнуна Багъырны джашы десек, иги ангылашыныкъ тюлдю. Халкъ Багъыр улу деб айтыргъа юрениб бошаб турады.

Дуняя литературада тукъумларыны къошмай, атларыны псевдоним орнуна джюрютгенле аз тюлдюле. Малкъар литературада Мечиланы Кязим талай чыгъармасында муну айтхан асхакъ Кязим, деб джазады.

Кязим деген ат аны атасыны атыны орнуна эмда тукъумуну орнуна да болуб къалады.

Кърымшаухаллары Ислам, Пашаны джашы, къарачай халкъны эм белгили адамларыны бириди. Ол литературадан да терен билимли адам болгъанды, автор кесине псевдоним алыу адетни да иги билгенди. Псевдонимледе авторну джашагъан джерини аты бла аталгъан да кёбдю. Ислам да кесине псевдонимге «Ислам Тебердичи» деб алгъанды. Ол анга псевдоним болуб бошагъанды.

Хубийлары Абул-Керимни джашы Ислам кесине 7 тюрлю псевдоним алгъанды, алай а ала бары да анга псевдоним болуб къалалмагъандыла. Аны бегиб къалгъан псевдоними — Ислам Къарачайлы. Бююнлюкде Ислам Къарачайлы деб къойгъан болмаса, Хубийлары Ислам, деб хазна киши сөлешмейди. Исламны кесини энчи аты бла халкъны аты анга псевдоним болгъандыла. Ислам Къарачайлыны башха псевдонимлери: «И. дерок-Казбегов», «Аммалат-бек», «Карачаевец», «Ол-кеси», «Мен-кесим», «И. К. К. И.» «Аммалат-бек» декабрист Александр Бестужев-Марлинскийни повестини атыды, повестни баш героюну аты да Аммалат-бекди.

Ислам Къарачайлыны чыгъармаларыны джыйыб, джарашдырыб, сюзюб уллу иш этген Лайпанлары Рашид «Тынгысыз джюрекле» деген китабда «Джазыу эмда джашау» деген статьясында ол псевдонимлени да келтиреди.

Бир кѳауум чыгѳармаларын кеслерини атларын, тукѳумларын салыб чыгѳарыб, башха чыгѳармаларын псевдоним бла чыгѳаргѳанла да бола келгендиле. Ол кѳара-чай-малкѳар литературада да барды. Сѳз ючюн, Ёртенланы Азрет китабларына атын, тукѳумун толу салыб чыгѳаргѳанды, 1931-чи джыл чыкѳгѳан «Насра Ходжаны хапарлары» деген китабына уа атыны, тукѳумуну кѳыйырына элини атын да кѳошуб джазгѳанды: Ёртенланы Азрет Кѳартджуртлу.

Малкѳар джазычу Кациланы Хаджикѳурманны джашы Хабу бютеу джазгѳан китабларын псевдоним бла чыгѳаргѳанды. Не атын, не атасыны атын, не тукѳумун джазмай, аланы барыны орнуна да «Хабиб» деб джазгѳанды.

Кѳулийланы Кѳайсын кѳб китабын Кѳайсын Кулиев деб чыгѳарыб тургѳанды, арт джыллада уа ол ана тилде китабларына Кѳули Кѳайсын деб джазады.

Малкѳар поэт Гетуланы Исмаилны джашы Магомет бютеу документлеринде «Магомет» деген атны джюрютеди, китабларында уа ана тилде, орус тилде да «Максим Геттуев» деб джазады.

Малкѳар поэт Микитланы Исхакъны джашы Сафар эртдеден бери да кесини чыгѳармаларын атын, тукѳумун толу джазыб чыгѳарыб тургѳанды, 1977-чи джыл чыкѳгѳан «Сайлама» китабына ат, тукѳум орнуна да «Сафар» деб джазыб кѳойгѳанды.

Кѳоркѳмазланы Кѳккѳз 1959-чу джыл чыкѳгѳан «Адам хорлайды» деген китабына «Кѳоркѳмазланы Кѳккѳз» деб джазгѳанды, андан сора чыкѳгѳан «Горда бычакъ» деген эки китабына да «Кѳккѳз Кѳоркѳмазлы» деб джазгѳанды. 1979-чу джыл чыкѳгѳан «Хорланган аджал» деген китабыны тышына «Кѳоркѳмазланы Кѳккѳз» деб джазгѳанды, ичинде биринчи кѳагѳытха уа «Кѳккѳз Кѳоркѳмазлы» деб джазгѳанды.

Малкѳар поэт Мокѳаланы Хасуну джашы Магомет 1963-чю джыл чыкѳгѳан «Джырла бла джылла» деген китабына «Мухаммат Мокаев» деб джазгѳанды. 1967-чи джыл чыкѳгѳан «Кѳушну ауанасы» деген китабына «Магомет Мокаев» деб джазгѳанды, 1982-чи джыл чыкѳгѳан «Азат аяз» деген китабына «Магомет Мокѳа» деб джазгѳанды. Бу арт джыллада ол кесине «Магомет Мокѳа» деб псевдоним алгѳанды.

Тюркюланы Магометни джашы Альберт чыгѳармаларыны асламысына «Тюркюланы Альберт» деб джаза-

ды, бир къауумларына уа Тюрклю улу Альберт, «Альберт Тюрклю» деб джазгъанлары да барды.

Псевдонимле газетледе басмаланган бир къауум статьялада, назму бла эмда проза бла джазылгъан фельетонлада да тюбеучендиле. Сёз ючюн, барыбыз да иги билген поэтлерибизни бири Джаубаланы Хусей бир къауум чам, самаркъау назмуларына, фельетонларына не «Сабанчыланы Хусей» неда «Дударланы Хусей», деб джазыучанды.

Къарачай, малкъар литературада тюрлю-тюрлю псевдонимле джазыучулада, журналистледе бола келгендиле, алай а ала бары да алкъын белгили болуб бошамагъандыла.

1984 джыл.

Ислам Тебердичи

Къарачайны просветители, поэти эмда суратчысы Кърымшаухалланы Исламны юсюнден 1958-чи джылдан бери тюрлю-тюрлю газетледе, китаблада орусча, къарачайча да талай статья джазылгъанды, аны кесини суратлары эмда ол салгъан суратла да басмалангандыла. Аны джашау эм творчество джолуну юсюнден 8-чи классда окъулады. Алай болса да аны юсюнден белгисиз болуб тургъан затла да аз тюлдюле. Бу статьяда аланы бир къауумуну юсюнден айтылады.

Биринчиси. Белгилисича, Ислам 1910-чу джыл 3-чю декабрда Ялтада ёлгенди. Ол ары ёпкелери ауруб, аланы бакъдырыргъа барыб тургъанды. Ол ёлгенден сора юч айдан Къарачайдан талай адам барыб, аны ёлюгюн келтириб, ол кеси осият этгенча, Теберди шахардан узакъ бармай, джамагъат къабырлада асырагъандыла.

Исламны ёлгенини юсюнден Парижде чыгыучу «Мусульманни» деген либерал журналда эки кере берилгенди, 1911-чи джыл журналны ючюнчю номерини 118-чи бетинде «Кърымда Кърымшаухалланы Ислам», Владикавказда генерал Кусов Эльмырза ёлгендиле» деб билдирилинеди. Андан сора генералны юсюнден джукъ да берилмейди. Исламны юсюнден а 119-чу бетде дагъыда бир кесек айтылады. Былтыр 3-чю декабрда Ялтада бизни тенгиз Кърымшаухалланы Ислам ёлгенди, ол Къарачайны эм терен билимли, тюз иннетли, акъыллы, джамагъат ишлени джюрютюучю адамы эди, бю-

теу Шимал Кавказны таулуларын алыб айтсакъ да, хар не джаны бла да иги ишлеге къайгъырыучу, джан аурутуучу аллай адамны тас этгенбиз, деб джазылады. Исламны джашлай ёлгенине артыкъ да бек къыйнала, журналны эндиги номеринде аны юсюнден аслам джазыллыгъы да билдирилледи.

«Мусульманин» журналны биргелей чыкыгъан 6—7 номерлеринде Исламны юсюнден некролог басмаланганды. Некрологда Исламны талай затыны юсюнден джазылады. Анда айтылгъаннга кёре, ол орус тилни кеси окъуб билгенди, киши юретмегенлей сурат салыб тебегенди, философия чыгъармаланы кёб окъугъанды, орус джазыучуладан да Лев Толстойну айырыб бек суйгенди.

Ислам кесини энчи джашаууна сагъыш этмей, халкъны джарсыууна джарсыгъанды. Сау онбеш джылны ичинде Къарачай халкъны джамагъат ишлери бла кюрешгенди, халкъны ичинде билим джаяргъа излегенди. Ол къошулмай, халкъны ичинде бир иги иш да этилмегенди, деб некрологда алай джазылады.

Кърымшаухалланы Исламны юсюнден айтхан заманда бютеу халкъны джашауундан айтыргъа керек болады. Нек десегиз, Исламны къайгъысы-сагъышы халкъны юсюнден болгъанды. Тау халкъланы ичлеринде ёпке ауруу эртдеден бери джюрюгенди. Ёпке ауруудан талай адамлары ёлген тукъумла, тийреле, юйдегиле болгъандыла. Ислам, халкъгъа болушлукъ излеб, бусагъатда Теберди шахар орналгъан джер хауасы бла ёпке аурууну багъаргъа джарарыгъын билиб, 1893-чю джыл къарачайлыладан биринчи болуб, алайда юй салгъанды (ары дери алайда бютеу да юч дача болгъанды) эмда алайда ёпке аурууну бакыгъан больница ачаргъа мурат этгенди. Некрологда ол да джазылады.

Ислам халкъны джасмасы болмагъанына уллу къайгыргъанды. Къарачайлыланы ичлеринде арабча окъугъанла болгъанлыкыгъа, араб алфавитни къыйын болгъанын эмда къарачай тилге иги келишгени-келишмегенин билиб, Ислам латин алфавитни къарачай тилге келиширча этерге кюрешгенди, алай а муратына джетгинчи ёлгенди. Некрологну тубюне кишини аты джазылмагъанды, алай а Исламны джашау джолундан журналны редакциясына джазгъан аны эм иги тенги Абайланы Мусосду деб айтылады. Мусос белгили малкъар пресветителди.

Экинчиси. Бююнню Теберди шахар сууну эки джа-

нында нарат, къайын терекле эки уллу талада орналгъанды. Бизни областда Архыз болмаса, Теберди шахарча тюз чегетни ичинде орналгъан не эл не шахар джокъду. Аны юсюнде Кърымшаухалланы Исламны къыйыны уллуду. XIX-чу ёмюрню аллында Огъары Теберди эл орналыб тургъан джер (сууну онг джагъасы) нарат терекден толу болгъанды, айтыргъа, эл орналгъан джер къара чегет болгъанды. 1858-чи джыл алайда эл къура-ла тебрегининде, тереклени адуруб юйле ишлеб башлагъандыла. Бююн алайда бир терек да джокъду. XX-чы ёмюрню аллында Огъары Тебердиден Теберди шахар болгъан джерге кёчюб мекям ишлегенле, узакъгъа барыб келтире айланмай, талада хазыр ёсюб тургъан тереклени кесиб тебрегендиле. Алай а Ислам, не къаруун да салыб, талада ёсген нарат эм къайын тереклени кесдирмей сакълагъанды. Андан сора башха джукъ этмей къойса да, Кърымшаухалланы Исламны аты халкъны ичинде унутуллукъ тюл эди.

Талай джылны мындан алгъа Теберди шахарда бир къартха мен Исламдан хапар соргъанымда, «къолай адам тюл эди» деб къарт Исламны юсюнден иги хапар айтыргъа суймедиле. «Да сен алай айтырча, не затын билесе?» — деб сейирсиндим. Къарт, бир кесек сагъыш да этиб: «Да мен аны башха затын билмейме, алай а биз Огъары Теберди элден кёчюб келиб, былайда юй ишлей тебрегининде, тегерегибизде, аллах бергенча, хазыр нарат, къайын тереклени кесе эдик, алай а Ислам тереклени кесдирирге къоймады. Сора джашыртын кече бла кесиб тебретдик. Алай а не келсин, тюз кечени ортасында да, балта таууш эшитсе, джылы орнунда джукълаб тургъан джеринден къобуб, Ислам эрлай джетиб къала эди» — деб тарыкъды. Къартны хапарына кёре, Ислам алай этмесе, Теберди шахар орналгъан джерде бююнню субай наратла бла къайын терекле болмазлыкълары ангылашынды.

Ючюнчюсю. Бусагъатдагъы китаблада берилмеген болуб менде Исламны беш сураты барды. Экиси оригиналдыла, ючюсю уа-копия. Биринчи суратда Ислам дагъыда ючеулен бла, не аптекада не да бир лабораторияда тюшгенди. Ислам башын энишге ийиб, пробирканы къолуна алыб, анга къарай турады. Эшта, сурат не Петербургда, не Нарсанада алынган болур. Бу суратны къыйырындан Исламны кесин алыб китабха бергендиле.

Экинчи суратда Ислам атха миниб турады, алай а атны башы суратха тюшмей къалгъанды. Сурат къачан, къайда алыннганы белгили тюддю.

Ючюнчю суратда Ислам Теберди шахарда Къара Кёлню джагъасында ёре сюелиб турады. Бир къолунда бояулары болгъан чемоданчыкъ болур, бир къолунда уа кеси салгъан сурат барды. Исламны бир джанында да-Холамлыланы Шамайылны атасы Къонакъ эки сабийи бла. Бир ажымсыз, табигъатны туурасында Ислам аланы суратларын салгъан болур эди.

Тёртюнчю суратда Исламны биргесине бир эркиши бла, бир тиширыу да бардыла. Юйню туурасында ючюсю да скамейкагъа олтуруб турадыла. Алларында бир чыммакъ маске да барды. Итчик ал эки аякъчыгъын Исламны юсюне салыб, Ислам да бир къолу бла итчикни эки аягъындан да бирге тутуб турады. Суратны тюбюне басма бла «1891-чи джыл, 5-чи октябрь. Тохтаул-Чалгъан» деб джазылгъанды, Тохтаул-Чалгъан деб Эльбрус рудник болгъан джерге айтхандыла. Исламны биргесине суратха тюшгенле рудникни конторунда ишлеген адамла болурла. Алай а былайда дагъыда кёллюбюзге келген бир затны юсюнден айтыргъа керекди. Суратда биз Ислам деген Коста Хетагуровгъа да ушайды. Ол джыл а белгили тегей поэт Коста Хетагуров Эльбрус рудникни конторунда табельщик болуб ишлегенди. Ислам ол джыл Тебердиден Къарт Джуртха, рудникге да келе-бара тургъанды, ол джыл Коста Хетагуров Ислам бла бирге Тебердиге барыб, Исламда къонакъда кёб болгъанды. Ислам юйюню экинчи этажында бир комнатаны Коста Хетагуровгъа атагъанды. Ол себебден сурат Коста Хетагуровнукъу, Исламныкъы болургъа да боллукъду. Суратны къыйырына къол бла «Ислама-К-Ша» деб джазылгъанды. Алай а ол не Исламны, не Коста Хетагуровну къол ызы болмагъаны белгиледи. Аны ким эсе да аз окъууу болгъан адам джазгъанды.

Суратда Костадан, Исламдан къайсы болгъаны къалай белгили тюддю, деб адамны кёллюне келликди. Биринчиси, аланы экинчини да бирча кийимлери барды, экинчиси, экиси да бирча сакъал, мыйыкъ ийибдиле, ючюнчюсю, ала бир-бирлерине ушамай да къалмайдыла. Ма ол себебден бу суратдагъы адам Исламны башха суратларына ушамай да къалмайды, Костаны суратларына да ушайды.

Бешинчиси. Исламны 1907-чи джыл тюшген сураты «Мусульманин» деген журналда Исламны некрологуну тюбюнде берилгенди. Исламны юсюнде акъ кёлеги барды, башында да-акъ кийиз дёркю.

Суратланы экисинден кьалгъанлары мутхузуракъ болгъанлары себебли, газетде, китабда алай ачыкъ чыгъарыкъ тюлдюле.

Кърымшаухалланы Исламны юсюнден эртдеден джазылыб кьалгъан зат азды, ол себебден, мындан кеч болгъунчу хар ким билген, эшитген затыбызны джазаргъа борчлубуз.

1980 джыл.

Амазонкала эмда Кавказны легендалары

Амазонкаланы сагъыныб сёлешген заманда кёбле аланы Грецияны адамларына санаб кююучандыла. Алай нск этгенлерини сылтауу да белгиледи: амазонкаланы юслеринден эм алгъа грекле джазыб тебрегендиле, греклени мифологияларында да амазонкаланы юслеринден айтылыр ючюн кьалмагъанды. Алай а грек историкле эмда джазыучула амазонкала Грецияда джашагъандыла, деб ёмюрге да айтмагъандыла.

Греклени мифологиялары бла Кавказны фольклорунда ушашлыкъ неда бирчалыкъ кьайдан болургъа боллукъду, Греция Кавказ тауладан узакъдады, тиллери башха, динлери башха, джерлери башха, Грецияны мифологиясы дуннягъа белгиледи, Кавказны легендалары уа алай джайылмагъандыла сора, деб адамны кёлуне келирге боллукъду. Иги сагъыш этгенге уа, былайда ушашлыкъ эмда бирчалыкъ уллуду.

Европаны халкъларына культура Грециядан джайылгъаны белгиледи. Алай а жангы эрадан алгъа бешинчи ёмюрге дерн Грецияны илму эмда литература джаны бла эм белгили джерине бусагъатдагъы сахарлары, саналмай, Иония (Грецияны Малая Азияда джери) саналгъанды. Гомер, биринчи грек алим Фалес, историяны «атасы» Геродот Малая Азиядан болгъандыла. Артдан а Къара тенгизни джагъаларында Грецияны колониялары болгъанлары да белгиледи. Ма ол себебден греклени кёб чыгъармалары Кавказ бла терен байламлыды.

Прометей Кавказ тауланы къаясына темир бугъоу бла байланганды, аргонавтла алтын джюнюлю кюй те-

рини алыргъа Кавказгъа келгендиле. Алимлени айтханларына кёре, легендалада къайсы джерлени юслеринден айтыла эсе, легендаланы этилгенлери да ол джерлени халкъларында болгъанды.

Вс. Миллер айтханнга кёре, Прометейни юсюнден легенданы грекле Кавказы халкъларындан алгъандыла. Бир къауум алимлени айтханларына кёре, грузинлиледе къаягъа темир бугъоу бла байланган Амиранини юсюнден айтыу Прометейни юсюнден айтыудан алгъа башланганды. Гераклны, Прометейни, нартланы Искандерни, Сосуркъаны, Тамерланны юслеринден айтыула Кавказы тауларында эмда ёзенлеринде этилгендиле, деб Роман Фатуев да алай джазады.

Грекле кеслери айтханнга кёре да, кёкню аллахы Зевс бла артда джер туюнюю аллахы болгъан Тифей Кавказда бир-бирлери бла кюрешгендиле, Олимп тауну джангы аллахлары бла эски аллахла бир-бирлери бла Кавказда къазауат этгендиле.

Бу статьяда эм алгъа амазонкаланы юслеринден грек мифологияда не айтылгъанына къаралады, ардан а суратлау эм илму литературада не айтыла келгенине, андан сора амазонкала Кавказда, артыкъсыз да Шимал Кавказда, джашагъандыла, деб айтылгъанлагъа къаралады.

Грек мифологияны сёзлюк китабында амазонкаланы юслеринден былай айтылады: амазонкала легендалада айтылгъан халкъдыла, къазауатчы тиширыуладыла, Азов Тенгизни къатында неда Малая Азияда джашагъандыла. Тукъумларын тохтатмаз ючюн, хоншу халкъны эркишилери бла тюбешгендиле, андан сора эрлерин къыстагъандыла, джаш тууса, аталарына ийгендиле, къыз тууса, кеслеринде къойгъандыла. Садакъдан атаргъа чырмау болмаз ючюн, онг эмчеклерин кюйдюрген этгендиле. Ол себебден бир къауум авторла «амазонка» деген сёз «кёкюрексиз» («Безгрудная») деген сёзден чыкыгъанды дейдиле. Алай а адам анга ийнанырча тюлдю, нек десегиз, грекле салгъан суратлада амазонкала санларында не аз да кемликлери болмай суратлангандыла.

Амазонкаланы юслеринден баш мифле: 1. Геракл амазонкаланы патчахлары Ипполитаны белибауун алады. 2. Тесей амазонкаланы патчахлары Антиопаны урлаб, аны кесине юй бийче этеди. 3. Троян урушну заманында амазонкала патчахлары Пентесилея бла троянчылагъа болушадыла. Алай а амазонкаланы грекле хор-

лайдыла. Ахиллес Пентесилеяны ёлтюреди. Амазонкаланы юслеринден айтыу орта ёмюрледа кёб джюрюгенди, Америка белгили болгъандан сора амазонкаланы анда да излегендиле.

Мифологияны сёзлюк китабында амазонкаланы юслеринден айтылгъан ма алайды. Ол китабы джер-джеринде дагъыда амазонкаланы юслеринден бирер кесек дегенча айтыладыла. Сёз ючюн, амазонкаланы патчахы Пентесилеяны Ахиллес ёлтюргенден сора, грек аскерчи Тесей ёлюкге дагъыда джарала салгъанында, Ахиллес аны ёлтюреди. Тесей Геракл бла бирге амазонкалагъа уруш бла барады. Тесей амазонкаланы патчахлары Антиопаны кесине юй бийчеге алыб, Грециягъа къайтады. Антиопаны ызына къыйтарыр ючюн, амазонкала Грециягъа келиб, Афин шахаргъа чабыуул этедиле, алай а кеслерн хорланадыла. Ахиллес Пентесилеяны кесине юй бийчеге алгъанды, деб да айтыу барды.

Энди башха китаблада не айтылгъанына къарайыкъ. «Легенды и мифы древней Греции» деген китабда былай айтылады: Геракл кесине тогъузунчу джигитлик этнунде амазонкаланы патчахлары Ипполитаны белибауун алыр ючюн, талай аскерчини биргесине къураб, Грециядан Къара тенгизни джагъасында амазонкаланы ара шахарлары Фемискориягъа келеди. Геракл негерлери бла хорлайды. Грекле бла амазонкала къазауат этмезге, деб джарашадыла. Ипполита кесине белибауун джигитлиги ючюн Гераклны биргесине келген Афинни патчахы болуб тургъан Тесейге береди. Тесей Антиопа деген амазонканы биргесине алыб кетеди. Афинни патчахы Тесей амазонкаланы патчахы Антиопаны кесине юй бийчеге алыб кетгенинден эмда аны ызына сыйырыр ючюн амазонкала кеслерини джерлеринден келиб Афинде къазауат этгенлеринден башха вариант да барды. Былайда Антиопагъа «патчах кыыз» деб айтылады. Бу китабда дагъыда греклиле бла троянчыла уруш этген заманда Малая Азияда джашагъан амазонкала Пентесилеяны башчылыгъы бла троянчылагъа болушханларыны юсюнден да джазылады.

«Мифологическая библиотека» деген китабда Грецияны бир патчахыны джашы Малая Азияда амазонкала бла уруш этгенинден, Гераклны Малая Азиягъа келиб амазонкала бла уруш этгенинден джазылады. Гераклны амазонкалагъа келгенини юсюнден «Герои Эллады» деген китабда да айтылады.

Амазонкала Малая Азия бла Азов тенгизин джагъаларында джашагъандыла, деб башха авторла да джазадыла.

Айтыугъа кёре, Гомер жангы эрагъа дерн сегизинчи ёмюрде джашагъанды, аны «Илиада» деген поэмасында айтылгъан «Троян уруш» андан да эки ёмюрню алгъа болгъанды. Троян «урушну заманында Малая Азияда амазонкала троянчылагъа болушхандыла. Троян Малая Азияда болгъанды (бусагъатда Турцияны джери). Алай бла къарасакъ, амазонкала юч минг джылны мындан алгъа да джашаб тургъандыла.

Амазонкаланы юслеринден жангы эрадан алгъа бешинчи ёмюрде (V век до н. э.) джашагъан историяны «атасына» саналгъан Геродот былай джазады: Грекле, Малая Азиягъа барыб, амазонкала бла къазауат этгендиле, аланы хорлагъандыла, бир талайын да тутуб, юч кемедде Грециягъа джесирге алыб тебрегендиле. Тенгизде амазонкала греклилени ёлтюрюб, кемеле бла Азов тенгизин джагъасына келгендиле, алайда джылкъыладан атла тутуб, скифлеге чабыуул этгендиле, артда уа скифлеге эрге чыкыгъандыла. Бюгюн да алада джауладан бир адам ёлтюрюгюнчю, къыз эрге чыгъаргъа эркинлик табмайды.

Нек десегиз, Геродотну китабында амазонкала Фермодонт сууну (бу суу Турцияны тюз арасы бла келиб, Къара тенгизге куюлады) къатындан келиб, Афиннге чабыуул этгенлеринде, биз къалай кючлю уруш этген эдик, деб греклиле аны махтаугъа санаб сёлешгендиле.

Бир къауум алимле Александр Македонский Гирканияны хорлагъанында (Гиркания Каспий тенгизини къыбыла джанында болгъанды), алайда джашагъан амазонкаланы патчахы Фалестрис бу белгили адамдан бир сабийим болса, деб Александр Македонскийге эрге чыкыгъанды, деб джазадыла. Белгили историкле, географла Плутарх, Арриан, Страбон бир джаны бла амазонкалагъа толу ийнаналмай тургъанлай да аланы юслеринден джазмай къоялмагъандыла.

Амазонкаланы юслеринден легендала бурун заманлада Орта Азияда арада джюрюрге, уруш этерге эркишиледен артха къалмагъан тиширыула болгъанлары себбли чыкыгъан болурла, дегенлѳ да бардыла.

Жангы эрадан алгъа биринчи ёмюрде джашагъан рим поэт Вергилий «Энеида» деген поэмасында залим къазауат этген италиячы тиширыуну амазонкала бла

тэнглешдиреди. Анда айтылган бла да амазонкала Фермодонт сууну бойнунда джашагъандыла.

Белгили итальян поэт Данте Алигьери «Божественная комедия» деген чыгъармасында амазонкаланы бир заманда патчахлары болуб турган Пентесилеяны да сагынады.

Вильям Шекспирни «Сон в летнюю ночь» деген комедиясында баш геройланы бири амазонкаланы патчахлары болуб турган, артда Грецияда Тесей деген патчахны юй бийчеси болган Ипполитады. Бир вариантда Тесейни юй бийчеси Антиопады, бир вариантда уа — Ипполита.

Шекспир комедиясыны сюжетин грек мифологиядан алганды.

Испан поэт Лопе де Веганы «Овечий источник» деген пьесасында Лауренция деген кызы эркишилени джыйылыуларына келиб, сиз бизни намысыбызны сакълама сагъыз, биз, тиширыула, кесибизни сакълай билликбиз, амазонкаланы заманлары энтда кыйтыб келирге болукъду, дейди.

Европадан джер-суу кере келген талай алим амазонкала Кавказда джашагъандыла, деб джазадыла. Сёз ючюн, французлу Жан Шарден (1643—1713) мен Грузияда амазонкаланы кёрген адамгъа тюбемегенме, алай а кёб болмай, Кахетияда урушда ёлген амазонканы кийимиди, деб бир тюрлю кийимлени да кёргюздюле, деб джазады. Узаймай амазонкала джашагъан джерге экеуленни иерикдиле да, толу хапар аллыкъбыз, деб алайыны бийи Жан Шарденнге' алай хапар айтханды.

Итальян алим Ламберти (XVII-чи ёмюр) Тау Артында бир талайны джашагъанды. «Мен Қолхидада болган заманда аллай хапар келген эди, — дейди Ламберти-бир тюрлю халкъла юч аскер болуб кеслерини джерлеринден чыкыгъандыла, бири Шималгъа кетгенди, экиси эбзеле бла къарачайлылагъа чабыуул этер иннетде кыбылагъа айлангандыла. Алай а кёб адамлары ёлюб, ызларына кыйтхандыла, ёлгенлени тешиндиргенлеринде, ичлеринде кёб тиширыу ёлюк болганды. Аны керти болганына ийнандырыргъа Дадиан деген малгар бийге ол тиширыула джюрютген талай сауутсаба келтиргендиле. Энди ол тиширыула чабыуул этселе, бир сау тиширыу келтирсегиз, иги саугъала этерме деб, малгар бий эбзеле бла къарачайлыладан тиледи. Ол бийге алыб келген сауутлары бек ариу эдиле,

аланы тиширыу кьол джасагъаны белгили эди. Ламберти ёлген тиширыуланы юслеринден алыб келген кийимлени деменгили эмда омакъ болгъанларын да айтады.

Швейцариядан келген французлу Фредерик Дюбуа де Монпрее анга къабартылыла айтхан хапарны джазады. Черкеслилени ата-бабалары Къара тенгизни джагъасында джашагъан заманда Черкесия бла Сванетияны араларында джашагъан эммечле бла талай кере уруш этгендиле. Эммечле ичлеринде эркиши кьоймагъандыла, тиширыу келген болса, табу этиб да алгъандыла. Черкеслилени аскерлери бла эммечлени аскерлери уруш эте келиб, сора эммечлени тамадалары черкеслени тамадалары Тхуль бла энчи тюбеширге излегенди. Эки аскерни арасында салыннган шатырда талай сагъат тургъандан сора, эммечлени тамадалары бери чыгъыб, мен кесими хорлатдым, энди эки аскер да джарашуулукъну излейди, мен кесиме эрге Тхульну алама, сиз да кесигизге эркишиле сайлагъыз дегенди. Черкес аскерчиле юйлерине бирер эммеч бла кьууанч тыбырлы болуб къайтхандыла.

Французлу Абри дела Море (1674—1743) черкес мырза айтхан хапарны джазгъанды. Тиширыула эркишиле бла тенг уугъа баргъандыла, садакъ тартхандыла. Джаялары, садакълары бла, эркишилеча атланы тёртгюллетиб айланнган тиширыуланы мен кесим да кёрген эдим, деб джазады Море.

Германиядан келиб орус аскерде генерал-лейтенант болуб тургъан И. Ф. Бламбергер (1800—1878), Кавказны юсюнден джаза келиб, черкеслиледе он джыл болгъунчу огъуна къызчыкълагъа кюбе тюб кийдиргенлерин, ала да кюбе тюблерин эрге чыкъгъынчы тешмей тургъанларын джазады. Грекле амазонка «кёкюрексиз» «безгрудные» деген сёзден кьуралгъанды дегенлери аны ючюн болур, деб Бламбергер алай ойлашады. Кюбе тюбню Кавказда кёб тюрлю халкъланы тиширыулары джюрютгендиле, къарачай тиширыула да ичлеринде болуб.

1872-чи джыл Е. Вейденбаум «Кавказны амазонкалары» деб уллу статья джазгъанды. Ол амазонкала кёб джерледе джашагъан болурла дейди: Америкада, Африкада, Малая Азия, Азов тенгизни къатында, Каспий тенгизни къатында эмда Шимал Кавказда. Ол джазгъаннга кёре, озгъан ёмюрледе амазонкаланы артыкъ да бек Кавказда джашагъанлары белгили болгъанды.

Башха алимлени айтханларын келтире, амазонкала Терек суудан башлаб, Каспий тенгизге дери джашагъандыла, ара шахарлары да Кизляр шахар болгъанды деб джазады. Амазонкала Америкада да джашагъандыла деген иннетни юсюнден Вейденбаум сейир мисал келтиреди: европачыла Америкагъа келиб тебрегенлеринде, уруш этген тиширыуланы кёргендиле. Тиширыула эркишиле бла бирге уруш этгендиле, бир къауум джерледе уа къуру тиширыула уруш этгендиле. Аланы эм алгъа 1493-чю джыл Колумб Америкагъа экинчи кере келгенинде кёргенди. 1539-чу джыл испанлы Франциск де Орельян Латин Америкада кеме бла эм уллу сууну джюзюб бара, уруш этген кёб тиширыуну кёргенди, Ол уллу суугъа эм алгъа «Орельян» деб атагъандыла, арtdан а, уруш этген тиширыуланы кёрюб, суугъа Амазонка деб атагъандыла. Бир къауум джерледе тиширыула эркишилени кёрюб болмайдыла, джангы тёлю къошулур ючюн, джылда бир кере, апрель айда, эркишиле бла тюбешедиле, джаш тууса, атасына бередиле, къыз тууса, кеслеринде къоядыла, деб хапар алай джюриюгенди.

Европадан Америкагъа келгенле эм алгъа европадагъы амазонкаланы хапарларын джайыб, арtdан Американы халкълары европачыла кеслери айтхан хапарланы джангы хапар этиб айтхан болурламы деб Вейденбаум ишек этеди. Алай болса да бош ишек эте болур.

Амазонкала Африкада да болгъандыла, ала да башха джерледе джашагъанлача джашау къурагъандыла, деб да джазады Вейденбаум.

Белгили бурунгу алим Страбонну эмда башхаланы айтханларына таяна, Вейденбаум амазонкала Кавказда джашагъандыла, джерчилик, малчылыкъ бла кюрешгендиле, джазны эки айын хоншу таулада джашагъан гаргарийлени эркишилери бла тюбешгендиле, деб джазады. Страбонну айтханларына кёре, гаргарийле Малая Азиядан амазонкала бла бирге келгендиле. Амазонкала Дагъыстанда, Терек сууну джагъаларында джашагъандыла, деб джазгъанланы да сагъынады Вейденбаум.

Кавказовед П. К. Услар амазонкала Кавказ халкълада болургъа болгъандыла, туурасын айтыргъа, адыглылада, аланы тиширыулары гитчеликден кюбе тюбкийиб, керти да «кёкюрексиз» болгъандыла, дейди. Андан сора да Услар черкеслилени эски хапарларында Кавказ тауланы шымал джанларында уруш этиучю тиширыуланы юслеринден да айтылады, дейди. Геродот

ма ол хапарланы эшитиб джазгъан болур, дейди Услар. Амаз (онка) деген сёз «эммеч» деген сёзден къуралгъаннга санайды ол. Грекледе «ч» харифни орнуна «з» джазылады. Эм алгъа «эммеч» дегеннге ала «эмез» деб, артдан «амаз» деб джазгъаннга санайды. Андан сора ол Кавказда тиширыуланы атлары бла айтылгъан къалаланы да сагъынады. «Эммеч» тюрк тилли халкъланы сёзлериди.

Француз алим Дюмезиль тегей нарт эпосну юсюнден джазгъан китабында амазонкаланы эки кере да эсте тюшюреди. Нарт эпосдан айта келиб, Сатанайны амазонкаланы къауумуна санайды.

Профессор И. В. Тресков Кавказны фольклоруну юсюнден джазгъан китабында греклилени мифологияларындан кавказ халкъланы фольклорларына кёб зат къошулгъанды деген алимлеге джууабха Кавказны фольклорундан греклилени мифологияларына да кёб зат къошулгъанды, дейди.

Н. М. Дрягин, амазонкаланы къарачайлыла бла байламлы этиб, уллу статья джазгъанды. Амазонкаланы юслеринден айтыула бла нарт эпосха бирге къарайды. Ол 1926—1928-чи джыллада кеси къарачайлыладан джазыб алгъан легендаланы келтиреди.

СМОМК-да (Сборник материалов для описания местностей и племен Кавказа) джазылгъанланы окъусакъ да, аланы ара ёзеклери эммечле бла кюрешну болгъаны ангылашынады, дейди. Биджиланы Тохтардан джазыб алгъан легендасында былай айтылады: Хурзукну къатында къалада Акъбилек деб бир тиширыу джашагъанды, ол къаладан Джуртда джангыз терекге къыл кёпюр болгъанды. Кесини къолу бла ол тиширыу кёпюрню джарытыб тургъанды, хар кече сайын да кесине бир тос чакъыргъанды, эртден бла уаны ёлтюрюб, къая башындан ыраннга атханды. «Къаяны тюбюнде адам сюекле кёбдюле, сюе эсенг, кел, сеннге да кёргюзейим», — деб Тохтар Дрягиннге алай айтханды.

Дрягин бу легенданы дагъыда бир вариантын келтиреди. Акъбилекни нарт эри туюге да миниб къалагъа келе тургъанлай, Акъбилекни эрменли тосуну заранындан ёледи. Акъбилек къыйналыб, бек джылагъанды аны джыламукълары къаяланы къызылсыман этгенди. Биджиланы Тохтар Дрягиннге Гошаях-бийчени

къаласындан эмда Хабез районда Адюхну къаласындан хапар айтханды.

Андан сора да Дрягин Теберди шахарда Қъасайланы Шогъайдан джазыб алгъанын келтиреди: Джамагъатда гара чыкъгъан джерде къала болгъанды, ол къалада Хан-къызы джашагъанды, биргесине да-Бадымат деген къыз. Хан-къызыны деменгили бегиген къаласы болгъанды, ол къаланы къуру тиширыу аскер сакълагъанды. Артдан Сосуркъа келиб, ол тиширыу аскерни хорлагъанды эмда кеси да Хан-къызын юй бийчеге алгъанды. Эндиги адамла нарт Сосуркъа бла ол эммечлени туудукъларыдыла дегенди анга Шогъай.

1928-чи джыл Дрягин Биджиланы Тохтардан дагъыда бир легенданы эшитгенди. Экиси да Қъалежге (Рим-горка) барыб дорбун ышанлагъа, эммечлени (амазонкаланы) эски бетжанларына къарагъандыла. Алайда Стан деген бийче джашагъанды. Чегетледе джашагъан деу адамланы тамадалары Бургун (неда Бурун) аны хорлаб къаланы алады. Сатанай деген ат Стан деген атдан чыкъгъан болур, деб Дрягин алай мурат этеди.

Абхазлыланы эпосларында да Марыка бла Мария деген эгечле сау джети джылны кеслерни тургъан джерни джауладан сакълагъанлары айтылады. Ханния деген абхаз къыз да аллай джигит тиширыу болгъанды.

Дагъыстанда Кизляр деген шахарны юсюнден да легенда барды. Таулу къызла Терек сууну бойнунда гокка хансла джыу тургъанлай, джаула чабадыла. Аланы къолларына тюшмез ююн, къызла суугъа секириб кетедиле. Джаула да аланы ызларындан «къызлар, къызлар, нек этесиз алай?» — деб къычырадыла. Артдан алайда шахар ишлей тебрегенлеринде, атына Кизляр деб аталгъанды.

Қъабарты легендада айтылгъаннга кёре, Лечина деген тиширыу джангы келин болуб тургъан заманында, эркишича кийиниб, тутушда ханны гёджебин джыкъгъанды. Ол себебден элге аны аты бла Лечинка (Лечина) деб аталгъанды.

Байрамукъланы Халиматны «Орайда» деген поэмасында Орайда деген къарачай къыз, эркишича кийиниб, ханны гёджебин джыгъады. Қъууанчлада айтылычу «орайда» ол къызны аты бла айтылады.

Батчаланы Мусса джазгъан «Нарсана» деген ле-

гендада да амазонкаланы юслеринден айтылады. Анда айтылгъаннга кёре, бусагъатдагъы Нарсана шахарны тегерегинде амазонкала джашагъандыла. Алайлада джашагъан аскер башчы Бурги биринчи юй бийчеси ёлгенинде, барыб, Терек сууну ол джанындан Дарья деб, бир ариу кызыны алыб келгенди. Дарья Бургини джукъгъа санамагъанды, ол себебден Бурги элде бютеу эркишилени да биргесине алыб кетиб къалады. Дарья тиширыуланы уруш этерге юретгенди: айтыргъа, ала амазонкала болгъандыла. Бургини алгъыннгы юй бийчесинден кызыны аты Нарсана болгъанды. Нарсана Бургини аскеринден бир сюрюучюню суйгенди. Урушда ала экиси да ёледиле. Нарсана бла ол сюрюучю ёлген джерден суу чыгъыб тебрейди. Нарсананы тенг кызылары ол джерден чыкыгъан суугъа Нарсананы сыйы ючюн «Нарзан» деб атагъандыла.

Археологла шиякы къазгъан заманда тиширыу ёлюклени биргелерине уллу бычакъ, садакъ, бычакъ билеген хыршы таш табханларыны юсюнден кёбле джазадыла. Краевед Г. Беликов бу джерде амазонкала джашагъанларын айта, «къачан эсе да Ставрополь бла Невинномысскени араларында амазонкаланы шынкъартлары тютюнлеб джаннгандыла, деб бюгюн кимни акъылына келирге боллукъ эди, — деб джазады.

Кавказда бек кёб къаланы аты тиширыула бла байламлы болгъаны бек сейирди. Сёз ючюн, Хурзукда Мамия-къала, Джёгетей-Аягъы районда Гошаях-къала, Хабез районда Адюх-къала, Бакуда — Къыз-къала.

Джерлеге тиширыуланы атлары айтылгъан да аз тюлдю. Сёз ючюн, Бийчесын, Гошаях-Сырты, Сулахат, дагъыда башхала.

История илмуланы доктору Э. Березин 1983-чю джыл амазонкаланы юслеринден уллу статья джазгъанды. Амазонкаланы чабыууларындан Березин кёб юлгю келтиреди. Малая Азияда амазонкаланы патчалары Пентесилеяны Ахиллес ёлтюрсенинде, ол тегерекледе джашагъан халкъла бирлешиб, амазонкаланы Шимал Кавказгъа кыстагъандыла, деб джазады. Андан сора амазонкала бла хоншу джашагъан халкъла солимле бла гаргарла Малая Азиядан Шимал Кавказгъа кечгендиле, дейди. Э. Березин джангы эрадан алгъа ючюнчю ёмюрде белгили оратор Лисий джазгъанны келтиреди: амазонкала Малая Азияда

джашагъан заманда эм алгъа темирден сауут-саба этген эмда кийик атланы юретиб атлы аскер къурагъан ала болгъандыла. Ол себебден къачхан джауну ат бла ызындан къысха джетгендиле, джаяулай сюргенледен а ат бла дженгил къачыб къутулгъандыла, алай бла амазонкала талай халкъгъа бийлик этиб тургъандыла. Алай а Малая Азиядан Афиннге чабыуул этиб, кеслерин хорлатхандыла. Амазонкаланы хоншулары да атлы аскер къурай тебрегенлеринде эмда ат юсюнден садакъ ата, темирден сауут-саба эте тебрегенлеринде, амазонкаланы залимликлери кетгенди.

Да, амазонкала артда не болуб къалдыла, деб Березин соруу салады. Джууабха да бурунгулу Страбонну айтханын келтиреди: башха халкълагъа чабыуул этгенден сора, амазонкала Дон сууну бойнунда (ол замандагъы аты Танаис) кеслерини джуртларына къайтмай, Кавказы тауларына кетгендиле, нек десе-гиз, ол заманнга дон тюзлерин башха халкъла кюч-легендиле.

Березин археологланы шиякы къазуларындан кѣб сейир зат келтиреди: савроматланы шиякыларында табылгъан къабырланы хар джюзюнден 26-сында тиширыула сауутлары бла басдырылгъандыла, дейди.

Бу статьяны окъугъан адам да муну былай тюзю къалай болгъанын билиб, ачыкъ джазаргъа боллукъ тюлмюдю, деб сорургъа боллукъду. Тюб-тюзю къалай болгъанын киши да билалмайды. Ол себебден амазонкаланы юслеринден джазгъанлада бир-бирлерине къаршчы келгенле да бардыла. Алай а амазонкаланы юслеринден кимле, не джаза келгенлерини бир къау-умун бу статьядан билирге боллукъду.

БАШЛАРЫ

Ал сёз орнуна	3
Аланны хапарлары	7
Аланны айтыуларындан	157
Аланны алгышы	158
Илму-излем ишле	173
Джылларым бла джырларым	174
Джети атагъа дери	189
Фольклорну джыйыу эмда басмалау	209
Фольклор эски болмайды	218
Эски халкъ джырла башсыз болмасынла	222
Эичи къарачай атланы юслерицен	226
Джамагъатда кимле джашагъандыла?	240
Лермонтов Къарачайда болгъанмыды?	247
Эртдеги оруд литератураны сейирлик чыгъармасы	251
Украин халкъны ауазы	255
Украина къарачай-малкъар поэзияда	258
Леонид Соболев бла тубешнуле	276
Халкъны кюзгюсю	279
Къарачай-малкъар литературада псевдонимле	289
Ислам Тебердичи	292
Амазонкала бла Кавказны легендалары	296

Хубиев Магомет Ахияевич

СВЕТ НЕГАСИМОЙ ЗВЕЗДЫ

**Юмористические рассказы, изречения,
научные труды**

На карачаевском языке

Составитель

ФАТИМА ИБРАГИМОВНА БАЙРАМУКОВА

Редактор А. И. Кубанов
Художник А. Н. Капнинов
Художественный редактор
Л. А. Асланова
Технический редактор
Г. М. Хомякова
Корректор Р. И. Джубуева

ИБ № 2228

Сдано в набор 24.05.89.

Подписано в печать 25.10.89.

ВУ 36730. Формат 84x108^{1/32}.

Бумага тип. № 1. Гарнитура литературная.

Печать высокая. Усл. п. л. 16,4.

Усл. кр.-отт. 16,6. Уч.-изд. л. 15,9.

Заказ № 2625. Тираж 2800 экз. Цена 1 руб. 40 коп.

Ставропольское книжное издательство

Карачаево-Черкесское отделение

357100, Черкесск, пл. Кирова, 23, Дом печати.

Карачаево-Черкесское полиграфическое объединение

357100, Черкесск, Первомайская, 47.

X 98

Хубиев М. А. Свет негасимой звезды. Ставроп. книжное издат. во, Карачаево-Черк. отд., 1989.—312 с.

В книгу вошли произведения, написанные автором за последние годы. Их герои — люди, воспитанные советским обществом, непримиримые ко всякой косности, настойчивые в достижении своих целей, наделенные высоким чувством товарищества, любви.

ISBN 5—7644—0005—6

84 (2-кар) 7—45

X $\frac{4702280000-59}{M 159 (03) - 89}$ без объявл.

БАГЪАЛЫ ОКЪУУЧУЛА!

Ставрополь китаб басманы Къарачай-Черкес бёлюмю 1989 джылы аягына дери энтда Байчораланы Сосланны «**Мен кесим джангыз чыгъама джолгъа**» эмда В. И. Ленини «**Ахыр письмо мола**» деген китабларын чыгъарлыкъды.

Китаб, тюкенлеге кёз джетдире туругъа эринмезигизни излейбиз.

БАГЪАЛЫ ОҚЪУУЧУЛА!

Бу китабны мағъанасыны эмда жарашдырыл-
гъаныны юсюнден кёлюгюзге келген оюмланы
бу тубюнде кёргюзтюлген адрес бла джазыб
перигизни тилейбиз:

*357100, Черкес шахар, Киров майдан. 23,
Басманы юю, китаб басма.*